Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ

શિવાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ

७७ग
पूर्ट

७७ग
पूर्ट

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय, गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

पुस्तक संख्या . 66 ग / ५६ .

पंजिका संख्या . ३२,५४० .

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक समय तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टॉक प्रमाणीकरण १९८४-१९८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આચાર્ય ગિદવાણી સ્મારકમાળા ગ્રંથ-૧૧

પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ

શિવાભાઈ ગોકુળભાઈ પટેલ

પાયાની કેળવણી દ્વારા એક એવા સમાજનું નિર્માણ કરવાનું છે કે, જેનો પાયો ન્યાય ઉપર રચાયો હોય, જે સમાજમાં ગરીબતવંગરનો ભેદભાવ ન હોય, જેમાં સૌને સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકેના સરખા હક હોય અને જેમાં દરેકને પોતાની રોજી મેળવવાનો વિશ્વાસ હોય.

—ગાંધીજી

CHECKED 1973
Initial

પ્રકાશક તરફથી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

© સર્વ હક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે, ૧૯૫૮

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

એક રૂપિયો પચાસ નવા પૈસા   ઓક્ટોબર, ૧૯૫૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઈ. સ. ૧૯૩૫ ના રાજકીય સુધારા મુજબ ૧૯૩૭માં હિંદમાં પ્રાન્તિક ધારાસભાઓની ચૂંટણી થઈ અને તેમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઉમેદવારોને બહુમતી મળી એટલે પ્રાન્તોમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનાં પ્રધાન-મંડળોના હાથમાં પ્રાન્તોનો કારભાર ચલાવવાનું કામ આવ્યું. તે વખતે કેળવણી પ્રચાર, દારૂબંધી જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને આગળ શી રીતે વધારવી એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. તેનો વિચાર કરીને ગાંધીજીએ ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવાની પાયાની કેળવણીની કલ્પના દેશ સમક્ષ રજૂ કરી અને તેને ૧૯૩૭માં મળેલી વર્ધા શિક્ષણ પરિષદે તથા ૧૯૩૮ના માર્ચમાં મળેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ માન્ય રાખી. ત્યાર પછી દેશમાં પાયાની કેળવણીનો વિચાર અને પ્રયોગ થતો આવ્યો છે.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ૧૯૨૦માં રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રચાર માટે થઈ, ત્યારથી તે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહી છે. ૧૯૩૭ પહેલાં પણ કેળવણીમાં ઉદ્યોગનું તત્ત્વ વિદ્યાપીઠે દાખલ કર્યું હતું. ૧૯૨૮ની સાલમાં તેનાં ધ્યેયો નવેસર નક્કી કરવામાં આવ્યાં તેમાં ૯ મું ધ્યેય એ રાખ્યું હતું કે,

‘વિદ્યાપીઠમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણને બૌદ્ધિક શિક્ષણના જેટલું જ મહત્ત્વ આપવામાં આવશે, અને રાષ્ટ્રના પોષક જે જે ઉદ્યોગો છે તેને સ્થાન આપવામાં આવશે, બીજાને નહીં.’

આ રીતે વિદ્યાપીઠમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૩૭માં વર્ધા શિક્ષણ યોજનાના જન્મ પછી વિદ્યાપીઠે તે પ્રયોગને આગળ ચલાવ્યો અને ખેડા જિલ્લામાં થામણાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રામશાળા તે ધોરણે ચલાવવા તા. ૧-૯-૧૯૩૮થી હાથમાં લીધી. સાથે સાથે અમદાવાદમાં સરકારને માટે નવી તાલીમના શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે તા. ૪-૧-૧૯૩૯ થી એક તાલીમવર્ગ શરૂ કર્યો, જે પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષકો માટે જુદા સ્વરૂપે ચાલુ છે.

થામણાની શાળાના પ્રયોગના શરૂઆતના ત્રણ માસનો હેવાલ 'વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ' એ નામે પુસ્તકરૂપે ૧૯૩૯માં બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. એ પુસ્તિકા તે વખતે પાયાની કેળવણીમાં કામ કરતા અનેક શિક્ષકોની માર્ગદર્શિકા જેવી થઈ પડી હતી.

ત્યાર પછી ૧૯૪૨ની સ્વરાજ્યની લડત આવી અને પાંચ વરસ દેશનું આ રચનાકામ લગભગ સ્થગિત થઈને કહો કે બંધ રહ્યું. ૧૯૪૭માં વિદ્યાપીઠનું કામ ફરી શરૂ થતાં ખેડા જિલ્લામાં બોચાસણમાં અને અમદાવાદમાં વિદ્યાપીઠની ભૂમિ ઉપર તે પ્રયોગ ફરી ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે કામ આજે ચાલુ છે.

આ બન્ને શાળાઓને મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પાયાની કેળવણીની પ્રાયોગિક શાળાઓ તરીકે માન્યતા અને મદદ આપી છે. તેમાંથી બોચાસણમાં જે વિવિધ અનુભવો થયા તે શ્રી શિવાભાઈએ આમાં ઉતાર્યા છે. અગાઉ ૧૯૫૪માં તેમણે 'જીવન દ્વારા શિક્ષણ'માં આવા કેટલાક અનુભવો રજૂ કર્યા છે. તે બન્ને પુસ્તકો પાયાની કેળવણીની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. તે દૃષ્ટિએ કામ કરનારને તેમાંથી મહત્ત્વનું માર્ગદર્શન મળી રહેશે એવી આશા છે. ખંતીલા શિક્ષકો પોતાના અનુભવો તેમાં ઉમેરીને તેને વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે.

કેટલાક લોકો પાયાની કેળવણીને સરકારી અભ્યાસક્રમના ચોકઠામાં અગર તો અનુબંધના અતિ આગ્રહમાં ગૂંચવી નાંખે છે. તેને બદલે આ પ્રયોગની વિશેષતા એ છે કે તેણે વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગીણ વિકાસને નજરમાં રાખીને, તેમનાં મન, બુદ્ધિ અને શરીરને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને પાયાની કેળવણીને જીવનલક્ષી બનાવી છે. તે કામ કેવું થયું છે તેનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીએ કરેલી ફળિયાની તપાસ (પા. ૧૨૨) અને વિદ્યાર્થીમાં થયેલા પરિવર્તનની નોંધ (પા. ૧૪૪) ઉપરથી વાચકને આવશે.

૧૯૩૯ માં થામણાના પ્રારંભિક પ્રયોગ પછી ૨૦ વરસે આ બહાર પડે છે, તેમાં એ પ્રયોગની પ્રૌઢ આવૃત્તિ કેવી નીવડી છે, તેનું બ્યાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઓચાસણનો પ્રયોગ એક ગૃહશાળા રૂપે ચાલે છે, એ તેની વિશેષતા છે. તે રીતે કામ કરવામાં અમુક સવડ છે એમ કહી શકાય, કે જે સામાન્ય સરકારી શાળાને ન હોય. તેમ છતાં પાયાની શિક્ષણ પદ્ધતિનાં કેટલાંક તત્ત્વો, જે એઉને લાગુ પડે છે, તે ધ્યાનમાં લેવા વિનંતી છે.

આવાં તત્ત્વોમાં ઉદ્યોગનું ચીવટપૂર્વક શિક્ષણ એક બાબત છે. તેની સીધી અસર વિદ્યાર્થીની શિસ્તબદ્ધતા અને સામાન્ય ચારિત્ર્ય પર ઉઘાડી છે. બધી જ શાળાઓ આ ગુણ તો પોતાને માટે સહેજે હાંસલ કરી લઈ શકે છે.

શિક્ષણકારો ગમે તેમ કહે કે માને-મનાવે, પાયાની કેળવણીમાં ઉદ્યોગ દ્વારા બનતું સ્વાવલંબન સાધવાની નેમ તેના એક સિદ્ધાંત તરીકે રહેલી જ છે. જો પ્રાથમિક કેળવણીનો ફેલાવો કરવો હોય, તો આ સિદ્ધાંતનો આશરો લીધા વગર આપણો છૂટકો નથી, એ દિવસે દિવસે ચોખ્ખું દેખાય છે. એટલે જેમ પંચવર્ષીય યોજના અર્થે મૂડીપ્રાપ્તિને માટે જાતજાતનાં સ્વાવલંબી સાધનો વિચારાય છે, તેમ જ મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણને સારુ પણ કરવું જ જોઈશે. સિવાય કે, તે બને તેટલી ત્વરાએ અને ૧૦ – ૧૫ વરસમાં અમલમાં આણવાનું છોડી દો. આ તો કેમ જ બને ?

વળી દેશની પ્રાથમિક શિક્ષણકક્ષા આજે છે તેવી જ વધાર વધાર કર્યે શો ફાયદો ? તેને સુધારવી પણ જોઈએ જ. એટલે કે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમાં પાયાની પદ્ધતિ દાખલ થવી જોઈએ. એટલે એમ જોતાંય પાયાની કેળવણીને અપનાવીને ચાલવાપણું રહે જ છે.

વાચક જોશે કે, જે પ્રયત્નો બોચાસણના પ્રયોગમાં થાય છે તે એવા અસાધારણ નથી કે, બીજી હરકોઈ શાળામાં ખંતીલા અને નિષ્ઠાવાન શિક્ષકો ન અખતિયાર કરી શકે. એટલે આ દૃષ્ટિએ પણ આ ચોપડી સૌ શિક્ષકોને અને અમુક અંશે માબાપોને પણ મદદરૂપ નીવડશે એવી આશા છે.

૩૦–૯–૧૯૫૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકની પ્રસ્તાવના

દરેક માણસની કેળવણી જન્મથી જ (જન્મ પહેલાંથી પણ) શરૂ થાય છે; અને બાળક ૧૩–૧૪ વર્ષની ઉંમરનો થાય છે ત્યાર સુધીમાં ઘણા સંસ્કારો દૃઢ બને છે. આથી આ ઉંમરે ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. બાળક જે બોલે તે શુદ્ધ અને સારું જ બોલે, તે જે લખે તે સમજાય તેવું સારા અક્ષરે લખે અને તે સારું જ લખે, તે જે કામ કરે તે બધું સમજપૂર્વક કરે, આવી ઘણી એવી સારી સારી આદતો આ ઉંમરે પાડવી જરૂરી છે. એનું નામ પાયાની કેળવણી છે. કારણ કે એના ઉપર જ એના આગળના જીવનની ઇમારતના પાયાનો આધાર છે. એથી જ આગળની કેળવણીનો આધાર પાયાની કેળવણીની મજબૂતાઈ ઉપર અવલંબે છે એવું કહેવામાં આવે છે. આજ સુધી આપણે જેટલો ઉપરની કેળવણીનો વિચાર કર્યો છે એટલો પાયાની કેળવણીનો નથી કર્યો. હવે આ નવો પલટો કરવાનો સમય નજીક આવી ગયો છે. તેનો રસ્તો પૂ. ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યો છે. તે કામ બોચાસણના વલ્લભ વિદ્યાલયમાં તેની સ્થાપનાથી જુદે જુદે રૂપે થતું આવ્યું છે. તેમાં જે અનુભવો થયા તેમાંથી કેટલાક અહીં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પાયાની કેળવણીમાં ઘર, ગામ અને શાળા – ત્રણેએ પોતપોતાનો ફાળો આપવાનો છે. તેમાં શાળા શો ફાળો આપી શકે તે બતાવવાનો આ પુસ્તકનો ઇરાદો છે. શાળાની સાથે છાત્રાલય હોય તો આ કામ કરવામાં વિશેષ અનુકૂળતા રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પ્રયોગનો મુખ્ય આધાર શિક્ષકો છે. તેમના હાથમાં જ મુખ્યત્વે ભાવિ પેઢીને દોરવાની જવાબદારી છે. એને સાચી દિશાએ લઈ જતી વખતે શરૂઆતમાં માબાપો વિરોધ કરતા જણાય છે; પરંતુ શિક્ષક જાગૃત રહીને બાળકોને સીધે રસ્તે દોરતો હોય છે તો તે વિરોધ ધીમે ધીમે ઓગળી જાય છે અને માબાપો સહકાર આપતાં થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ઓચ્યાસણ વિદ્યાલયમાં કામકાજ ચાલે છે. તેનો પ્રયોગ ચાલુ છે. પણ અત્યાર સુધીમાં જે અનુભવ થયો છે તે આશાસ્પદ છે, અને ઉત્સાહ આપનારો છે. એ ઉત્સાહમાં ભાગીદાર બનાવવાની દૃષ્ટિએ આ પ્રયોગના અનુભવો બધા પાસે મૂકવાનું વિચાર્યું છે.

આ પ્રયોગમાં અમે ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ કોઈ દિવસ યોજના નથી કરી. બાળકના સર્વાંગી વિકાસની દૃષ્ટિ રાખીને જ ઉદ્યોગનું કાર્ય કર્યું છે. શિક્ષણની દૃષ્ટિ રાખીને જ ઉદ્યોગ ચલાવવામાં આવ્યો છે. એમાંથી જે ઉત્પન્ન બતાવ્યું છે તે નકલી નથી, પણ નગદ છે.

પૂ. ગાંધીજીએ શાળા સ્વાવલંબનમાં જે ખર્ચની મર્યાદા આંકી હતી તેના કરતાં આજના ભાવોના હિસાબે પણ પગાર વગેરેમાં ઘણો વિશેષ ખર્ચ થાય છે એ હકીકત છે. તેમ છતાં શાળા સ્વાવલંબન જે થયું છે તે જોતાં તેમની કલ્પના અવહેવારુ નથી જણાઈ; અને એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનું બળ વધારનારી છે એવો અમારો અનુભવ છે.

આ જ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓને બીજા કયા કયા અનુભવો થાય છે તેનો વિનિમય કરવામાં આ પુસ્તક નિમિત્ત બનશે તો ખૂબ આનંદ થશે.

મારા લખાણના ભાવ વધુ સ્પષ્ટ રીતે બધા સમજે એ માટે ભાઈ બબલભાઈ મહેતાએ તથા વિઠ્ઠલભાઈ કોઠારીએ ખૂબ કાળજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખીને આ લખાણ સુધારવામાં મદદ કરી છે. મારા સાથીઓની મદદ તો છે જ. વળી પ્રકાશક તરીકે શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ બે બોલ લખીને પુસ્તકને વિશેષ ઉપયોગી બનાવ્યું છે. તે માટે તે સર્વેનો હું ઋણી છું.

શિવાભાઈ ગો૦ પટેલ

શુદ્ધિપત્રક

પાન	સ્થાન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૯	પ્રાર્થનાની ૪થી લીટી	જે	તે
૯૯	નીચેથી ૭મી લીટી	આપ્યા	આવ્યા
૧૧૪	નીચેથી ૨જી લીટી	આવ્યા	લાવ્યા
૧૨૮	૧૨મી લીટી	અંબલી	અંબાલી
૧૩૫	ગણિત વિભાગમાં	પરિઘ અને	આ બે શબ્દો કાઢી નાખવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

	પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
	લેખકની પ્રસ્તાવના	૭
૧.	ઉપોદ્ઘાત — દૃષ્ટિ અને સિદ્ધાંત	૩
૨.	દૃષ્ટિનું મહત્વ	૯
૩.	કેટલું કે કેવું?	૧૧
૪.	વાતાવરણ	૧૩
૫.	નઈ તાલીમનો શિક્ષક	૧૫
૬.	શિક્ષક પાસે કેવું ચિત્ર હશે?	૨૦
૭.	ટ્યુશન	૨૪
૮.	વાલીસંપર્ક	૨૫
૯.	સમૂહજીવન	૨૭
૧૦.	સમૂહનું બળ	૨૯
૧૧.	શાળાનો સમય	૩૧
૧૨.	વિદ્યાર્થીનાં દફતર અને પોશાક	૩૪
૧૩.	ઉપાસના	૩૫
૧૪.	શાળાપંચાયત	૪૧
૧૫.	શિક્ષણકાર્યમાં આયોજન	૪૨
૧૬.	ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી	૪૬
૧૭.	અનુબંધ દ્વારા શિક્ષણ	૪૯
૧૮.	લેખન અને વાચન	૫૧
૧૯.	ઇંદ્રિયોની કેળવણી	૫૨
૨૦.	કળાનું શિક્ષણ	૫૩
૨૧.	ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ	૫૬
૨૨.	શાળા-સ્વાવલંબન	૫૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૩. વ્યક્તિ વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન ૬૫
૨૪. સફાઈશિક્ષણ ૭૦
૨૫. ગ્રામસફાઈ ૭૫
૨૬. વ્યાયામ – રમતગમત – કવાયત ૭૯
૨૭. પ્રવાસ – પર્યટન ૮૧
૨૮. નાસ્તો ૮૭
૨૯. વનભોજન – ઉજાણી ૮૯
૩૦. પ્રદર્શન ૯૨
૩૧. ચિત્ર દ્વારા ચાલુ બનાવોનું શિક્ષણ ૯૫
૩૨. આકાશદર્શન ૯૬
૩૩. પુસ્તકાલય – વાચનાલય – ભીંતપત્રો ૯૭
૩૪. વિદ્યાર્થીની રોજનીશી ૧૦૨
૩૫. પરીક્ષાપદ્ધતિ ૧૦૩
૩૬. સમાજસેવા ૧૦૯
૩૭. શાળામાં ચોરી ૧૧૧
૩૮. સામાજિક પ્રશ્નો ૧૧૯
૩૯. ગ્રામસંપર્ક ૧૨૨
૪૦. ઉપસંહાર ૧૨૯
પરિશિષ્ટ – ૧ અનુબંધ શિક્ષણની નોંધ ૧૩૧
,, – ૨ વિદ્યાર્થીની રોજનીશી ૧૩૮
,, – ૩ વિદ્યાર્થીમાં પરિવર્તન ૧૪૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાયાની કેળવણીનો પ્રયોગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧

ઉપોદ્‌ઘાત

દૃષ્ટિ અને સિદ્ધાંત

આજકાલ કેળવણી અને શિક્ષણ શબ્દો એક જ અર્થમાં વપરાય છે. તેથી માહિતીના શિક્ષણને પણ આજે કેળવણી કહેવામાં આવે છે.

આંખ, કાન, નાક, જીભ, હાથ, પગ, ત્વચા, મન, બુદ્ધિ અને હૃદય – આ આપણાં અંગો કેળવાય ત્યારે કેળવણી થાય. જો તે બધાંને સપ્રમાણ કેળવણી ન મળે અને એકાંગી વિકાસ થાય તો તે નુકસાન પણ કરે. તેથી સર્વાંગી વિકાસ માટે ઉપરનાં બધાં અંગોને કેળવવાં જોઈએ.

ઉપર જણાવેલાં બધાં અંગો એવી રીતે કેળવાવાં જોઈએ કે આપણે ઇચ્છીએ તે પ્રમાણે તે બધાં કામ કરે. આપણામાં જે 'હું' છે તે શરીર નથી. પણ શરીર એ સ્વતંત્રપણે પણ તેમાં જ રહેલું તત્ત્વ છે. 'હું' ને આ બધાં અંગો મદદ કરે એવાં થવાં જોઈએ.

એ તત્ત્વ વિષે ઉપાસનામાં ગવાય છે કે :

પહેલાં સ્મરું હૃદયરાજિત આત્મતત્ત્વ,
સચ્ચિત્ સુખી મુનિજનેષ્ટ ચતુર્થસ્થાન;
જે જાણતું સતત જાગૃતિ સ્વપ્ન નિદ્રા,
તે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ મમ ન ભૂતસંઘ.*

---

* प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वम्
सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।
यत् स्वप्नजागर्सुषुप्तमवैति नित्यम्
तद् ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसंघः ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ આ ભૂતસંઘ બાહ્ય શરીર અને અંગો તે 'હું' નથી, પણ આત્મતત્ત્વ – શુદ્ધ બ્રહ્મ 'હું' છે. એ 'હું' ને શરીરનાં બધાં અંગો વફાદાર બને તે સાચી કેળવણી ગણાય. એવી કેળવણી એકેએક માણસને મળવી જોઈએ.

બધાની કેળવણીની પ્રક્રિયા સતત ચાલે છે. નાનાથી મોટા બધા જે જુએ છે, સાંભળે છે, ખાય છે, પીએ છે, એ બધી ક્રિયાઓની અસર તેમના પર થાય જ છે અને તેમાંથી મનુષ્યનું ઘડતર થતું હોય છે. જો સારી અસર થાય છે તો મનુષ્ય સુસંસ્કારી બને છે અને નહીં તો કુસંસ્કારી બને છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ હોય તેની તે જ સ્થિતિમાં રહી શકતી નથી. જીવનમાં સતત ફેરફાર ચાલ્યા જ કરતો હોય છે. એ ફેરફાર સાચી દિશામાં, જીવનને ઉન્નત કરે એ રીતે થાય તો સારી કેળવણી મળી છે એમ ગણાય. જો એ ફેરફાર જીવનને નીચે પાડનારો બને તો તે કુકેળવણી થઈ ગણાય.

હાલની કેળવણી

આજે સમાજમાં જે કેળવણીને નામે ઓળખાય છે, તે કઈ તરફ લઈ જાય છે, અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું છે, તે જોઈએ.

ભંગીનું કામ, ચમારનું કામ, રસોઈનું કામ વગેરે સમાજોપયોગી છે, પણ તે કરનારા હલકા ગણાય છે. આથી એ કામો પણ હલકાં મનાવા લાગ્યાં અને દિવસે દિવસે એ કામો બગડતાં ગયાં. પરિણામે આપણું ઘર, શેરી અને ગામ ગંદકીનાં ધામ થયાં અને આપણે અનારોગી હાલતમાં આવી પડ્યા.

સમાજમાં પૈસાને પ્રતિષ્ઠા એટલી મળી કે તેણે ઈશ્વરનું સ્થાન લીધું અને પૈસો એ પરમેશ્વર બન્યો. તેથી જેની પાસે વધારે પૈસા હોય તે પ્રતિષ્ઠાવાળો ગણાયો. અને પૈસા મેળવવાની હરીફાઈ થઈ. એ હરીફાઈમાં સિદ્ધાંત છોડનારા ફાવ્યા. એમાં મોટે ભાગે શિક્ષિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ગ હતો. એથી શિક્ષણ પણ વગોવાયું. એમાંથી એવો અર્થ બહાર આવ્યો કે, પૈસા કમાવા હોય તો ભણો; અને ભણેલા એટલે ગમે તે રીતે પૈસા ભેગા કરનારા. આમ અસત્યને રસ્તે ચાલવાની શરમ તો ગઈ જ, પણ એમાં જ પ્રતિષ્ઠા મનાવા લાગી.

આજે પૈસાવાળો પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. પછી એણે એ પૈસો જૂઠું બોલીને, છેતરીને કે પછી ગરીબોનું શોષણ કરીને ભલે ભેગો કર્યો હોય. આમ અનૃતના પાયા ઉપર ચાલતી આજની સામાજિક સ્થિતિ સમાજ માટે આફતરૂપ બની છે.

જગતમાં ત્રણ ચીજની પ્રતિષ્ઠા ચાલતી આવી છે.: (૧) ચારિત્ર્ય, (૨) સત્તા અને (૩) ધન.

આ ત્રણેમાં ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય. ત્યાર પછી સત્તા અને ધન આવે. પણ આજે સત્તા પણ ધન મેળવવાનું સાધન બની છે; અને જે ધન પહેલાં કનિષ્ઠ મનાતું હતું તે આજે ઉત્તમ ગણાવા લાગ્યું છે. આ કામ આજની કેળવણીએ કર્યું. તેથી વધારે ભણેલાએ વધારે પૈસા કમાવા જોઈએ એવી માન્યતા પેદા થઈ અને કેળવણી બેહાદુ હોવાથી વધારે ભણેલો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને ગમે તે રસ્તે ધન ભેગું કરવા લાગ્યો. આજે શાળાના અભ્યાસક્રમમાં શરીરશ્રમનું કંઈ સ્થાન નથી; અને શરીરશ્રમ કરવાનો હોય તો તે પણ મોટે ભાગે અનુત્પાદક હોય છે.

વિદ્યાર્થી મોટો થતો જાય એમ એ વધુ કામ કરવા શક્તિવાન બનવો જોઈએ. એને બદલે ચાલુ ભણતરમાં તો જેમ એ મોટો થતો જાય એમ એનું શરીર–શ્રમનું કામ ઓછું જ થતું જાય છે; અને સામી બાજુએ તેને વધારે ખર્ચો કરવાની ટેવ પડે છે. ભણતરનું ખર્ચ પણ વધે છે. પરિણામે લાયક હોય પણ ગરીબ વિદ્યાર્થી ભણી ન શકે; અને જેઓ ભણે છે તેમની સ્થિતિ કેવી થાય છે? તેઓ ભણીને નોકરીની શોધમાં ફરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજે ભણેલા બેકારની ચિંતા દેશ ઉપર આવી પડી છે. એ દુઃખદ પરિણામ ઉપરની કેળવણીથી આવ્યું છે; અને હજી આવતું જાય છે.

પહેલાં તો બાળક માટે લોકો પુરુષાર્થ કરતા અને તેને માટે તપ કરતા. આજે ચાલુ કેળવણીના પરિણામે ગૃહસ્થનું ઘર એ ભોગનું સ્થાન બન્યું છે. પહેલાં સંયમનું સ્થાન હતું. એટલે પ્રચલિત કેળવણી આપણને સંયમમાંથી ભોગ તરફ લઈ ગઈ છે અને ચારિત્ર્યમાંથી ધનઘેલછા તરફ લઈ ગઈ છે. એમાંથી ધન વધવાને બદલે આળસ અને ગરીબાઈ વધ્યાં છે.

વળી આજે દેશમાં ધનની ગરીબાઈ છે તેના કરતાં પ્રામાણિક માણસોની ગરીબાઈ – અછત – વિશેષ છે, એ સૌ કોઈ અનુભવે છે; અને તેથી જ બધા આ કેળવણીથી કંટાળ્યા છે અને તેની નિષ્ફળતા જાહેર કરે છે. હવે તેમાં ક્રાન્તિની જરૂર છે. એ ક્રાન્તિ દૃષ્ટિફેરથી જ થઈ શકશે. દૃષ્ટિ બદલાશે એટલે તેનું કલેવર બદલાશે. જેમ સ્ટીમરના સુકાનની દિશા બદલાય છે, એટલે તેમાં બેઠેલા બધાની જવાની દિશા બદલાઈ જાય છે.

સર્વાંગીણ કેળવણી

કેળવણી એટલે અક્ષરજ્ઞાન જ નહીં, પણ જીવનનો સર્વાંગી વિકાસ. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન એક ભાગ છે.

મનુષ્યોની ઇન્દ્રિયો કેળવાય, તેનું મન કેળવાય, તેની બુદ્ધિ ઘડાય અને તેના હૃદયનો વિકાસ થાય, એ બધું થાય ત્યારે કેળવણી સર્વાંગી થઈ ગણાય.

ઈશ્વરે હાથપગ આપ્યા છે. તેમાં અપાર શક્તિ છે. હાથની આંગળીમાં કેટલી બધી શક્તિ પડી છે! તેનો ઉપયોગ સમાજઅર્થે થવો જોઈએ. આજ સુધી માણસે જીવન સામે નહીં, પણ પોતાના પેટ તરફ જોઈને જ પુરુષાર્થ કર્યો. હવે આપણું દરેક બાળક સમાજનું એક અંગ છે; સમાજના એક અંગ તરીકે એ પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજ પ્રત્યેની ફરજ બજાવતાં શીખે — સમાજના ભલામાં પોતાનું ભલું સમજે — એવી કેળવણી આપણે આપવાની જરૂર છે.

પૂ. વિનોબા કહે છે એમ હાથપગનો ઉપયોગ પોતાના નિર્વાહ માટે કરવો જોઈએ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ માટે કરવો જોઈએ.

હાથપગને કહ્યાગરા બનાવવા હશે તો હંમેશાં નિયમિત કામ આપવું જોઈશે; અને તે કામ પણ સમાજપોષક હોવું જોઈશે. જીવનને ઉપયોગી બધાં કામો — પાણી ભરવું, સફાઈ કરવી, દળવું, રસોઈ કરવી, ખેતી કરવી, વસ્ત્ર બનાવવાં, આવાં અનેક ઉપયોગી કામોનો એમાં સમાવેશ થશે. એવી રીતે કેળવાયેલો વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબી થશે અને પરસ્પર સહકારની ભાવના પણ ખીલવશે. સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, બધાને આ જાતની તાલીમ મળવી જોઈએ.

આંખ, કાન, નાક, વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. આંખ નહીં જોવાનું ન જ જુએ, કાન નહીં સાંભળવાનું ન જ સાંભળે, નાક નહીં સૂંઘવા જેવું ન જ સૂંઘે એમ બધી ઇન્દ્રિયો યોગ્ય કર્મો જ કરે એવી ટેવો પાડવી જોઈએ. એવા સંસ્કારો માબાપમાં હશે તો બાળકને ગર્ભમાં મળશે; અને જન્મ પછી એ સંસ્કારોને પોષણ મળશે. સંસ્કારોમાંથી જ ટેવો ઘડાય છે. જેમ કે વહેલું ઊઠવું, વડીલની પાસે નમ્રતાથી વર્તવું, સાચું બોલવું, સોંપેલું કામ ધ્યાનથી, પ્રામાણિકતાથી કરવું, સારું લાગે તે કહેવાની કે કરવાની હિંમત કરવી. આ બધી સુટેવો છે. નાનપણથી માબાપ તેમ જ શિક્ષક પોતાના આચારથી અને સમજાવટથી આ જાતના સંસ્કારો નાખે છે ને એમાંથી ટેવો રૂઢ થાય છે.

હૃદયનો ગુણ પ્રેમ છે. તે ખીલવવા માટે ઘરમાં અને શાળામાં પોતાનાં ભાઈ-બહેન કે સાથી માટે ઘસાવાની વૃત્તિ બાળકને મળે અને સમાજને નુકસાન થાય એવું કામ કરતાં કે ચોરી કરતાં બાળક શરમાય એ પ્રકારનું વાતાવરણ ઘરમાં અને નિશાળમાં હશે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો તેના સંસ્કાર બાળકના જીવનમાં પડશે, અને સમાજમાં કોઈ પણ સ્થળે તેમ કરતાં તે શરમાશે અને એવું કામ તે નહિ કરે.

આવી કેળવણી એટલે આચાર અને વિચારનો એકરસ. જેમ લોટ અને પાણી એકરસ થાય ત્યારે લોટ કેળવાયો ગણાય છે, તેવી જ રીતે જીવનની કેળવણીમાં આચાર અને વિચારનો એકરસ થયેલો હોય છે. અથવા મણકા અને દોરાની માળા બનાવવા માટે દરેક મણકામાં દોરો જેમ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ દરેક આચારમાં વિચારનો દોરો હોય તો જ તે સાચી કેળવણી થાય છે.

આજે કેવળ આચાર કરનારા અથવા કેવળ વિચાર કરનારા તૈયાર થાય છે. એથી આંધળી મજૂરી કરનારા અથવા એકલી બુદ્ધિ ચલાવનારા વર્ગો ઊભા થયા છે. હવે મજૂરી અને બુદ્ધિને એકરસ કરવાનો કાળ આવી ગયો છે. તે કામ કેળવણી દ્વારા કરવાનું છે. તે કેમ કરવું તેનો મંત્ર પૂ. ગાંધીજીએ આપણને તેમની પાયાની કેળવણીની કલ્પનામાં આપ્યો છે.

તેમની પાયાની કેળવણીની કલ્પનામાં બાળકના સર્વાંગી વિકાસ-ની દૃષ્ટિ રહેલી છે. તેમાં હૃદય, બુદ્ધિ અને શરીર બધાનો વિકાસ કરવાનો છે, અને બાળકોમાં સંયમ, ત્યાગની ભાવના, નિશ્ચય બળ, તંદુરસ્ત શરીર અને વિચાર કરવાની ટેવ કેળવવાનાં છે. તે બધું ઘરમાં, ગામમાં અને શાળામાં ત્રણે ઠેકાણે થવું જોઈએ; અને તેને માટે માબાપે, ગામ લોકોએ અને શિક્ષકોએ — બધાએ — એને અનુરૂપ આચાર વિચાર ગોઠવવા જોઈએ તથા બધાએ મળીને સંયુક્ત પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. એ રીતે ઘર, ગામ અને શાળા—એ ત્રણે સાચી દિશામાં બાળકને વાળનારાં સાધન બનવાં જોઈએ. તેમાંથી શાળા અને શિક્ષકો વિવિધ રીતે શું કરી શકે તે આપણે જોઈશું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

દૃષ્ટિનું મહત્ત્વ

જીવનના દરેક નાના મોટા કાર્ય પાછળ માણસની કઈ દૃષ્ટિ રહેલી છે એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. જેમ વહાણમાં સુકાન છે તેમ જીવનમાં દૃષ્ટિ છે. તેથી જ કહેવત પડી છે કે, દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.

આપણે જોઈએ છીએ કે, એક રસ્તે બધા ચાલતા હોય, એક કામ બધા કરતા હોય, પણ દૃષ્ટિ જુદી હોય છે. તેથી તેની અસર દરેક પર જુદી જુદી પડે છે.

મેળો હોય છે ત્યાં ઘણા લોકો જતા હોય છે. એ બધા એક જ હેતુથી ત્યાં જતા નથી હોતા. કોઈ ખિસ્સું કાતરવાની સારી તક મળશે એમ માનીને જાય છે, કોઈ મિત્રોને મળવાની સારી તક મળશે એમ માનીને જાય છે, કોઈ કુતૂહલ વૃત્તિથી જાય છે, તો કોઈ મૂર્તિ કેવી છે, સોનાનું શિખર છે કે પિત્તળનું, મૂર્તિનો પોશાક વગેરે કેવો છે તે જોવા જાય છે. કોઈ મૂર્તિમાં રહેલી શિલ્પકળા જોવા જાય છે અને કોઈ મૂર્તિમાં ભગવાનનાં દર્શન કરવા જાય છે. દરેકની દૃષ્ટિ જુદી જુદી છે, તેથી દરેક ઉપર તેની અસર પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. મંદિરમાં જવાનો હેતુ ભગવાનનાં દર્શનનો છે, છતાં ઘણાને તે થતાં નથી. તેનું કારણ તેમની દૃષ્ટિ જુદી હોય છે અગર સાફ હોતી નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને મૂર્તિમાં ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં, કેમ કે તેમની દૃષ્ટિ એ પ્રકારની સાફ હતી.

બીજો દાખલો લઈએ. ગાંધીજી કહે છે કે કાંતવું જોઈએ. એટલે કેટલાક પોતાનાં કપડાં માટે કાંતશે. તેઓ ખાદી પહેરશે એટલે તેમને પૂરો સંતોષ થશે. કેટલાક ખાદી સોંઘી પડે છે એમ માનીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંતશે તો તે એથી સોંઘું બીજું કપડું મળતાં સુધી ખાદી પહેરશે અને બીજું સોંઘું કપડું મળતાં તે છોડી દેશે; અને કેટલાક આ દેશમાં અને દુનિયામાં આર્થિક સ્વાવલંબન સાધવા માટે કાંતવાની આવશ્યકતા સમજીને કાંતશે. તે તેનું વિજ્ઞાન વગેરે બધું સમજશે અને જાતે અનુભવીને લોકોને સમજાવશે. ગાંધીજીને તેમાં યજ્ઞકાર્ય દેખાયું તેથી તેમણે આજીવન તે કાર્ય કર્યું. હવે ઉપરના બધા કાંતે છે, પણ દૃષ્ટિ લાંબી ટૂંકી હોવાથી અસર જુદા જુદા પ્રકારની થાય છે.

આમ દૃષ્ટિ લાંબી હોય કે ટૂંકી, દૃષ્ટિ એક હોય કે જુદી હોય, તેનાં પરિણામ જુદાં જુદાં આવે છે. શુદ્ધ દૃષ્ટિ હોય તો પરિણામ શુદ્ધ આવે છે.

એમ શિક્ષણમાં પણ દૃષ્ટિનો વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલાક ટાઢે છાંયડે બેસીને રોટલો કમાવાની દૃષ્ટિ રાખીને શિક્ષક બને છે, કેટલાકને મહેનત કરવાની ગમતી નથી, તેથી આ મહેનત વિનાના કામમાં જોડાય છે. કોઈ કોઈ પતિ કે પત્ની શિક્ષક કે શિક્ષિકા હોય તેથી ધંધાની અનુકુળતાની દૃષ્ટિએ જોડાય છે અને કેટલાક અનાયાસે સુખશાંતિમાં રહેવાનું શકય બને એમ માનીને જોડાય છે. જ્યારે કોઈક કોઈક સમાજના ઘડતરમાં કંઈક ફાળો આપવાની દૃષ્ટિએ શિક્ષણકાર્ય પસંદ કરે છે. બધા શિક્ષકો બને છે. પણ દરેકની દૃષ્ટિ જુદી જુદી હોવાથી પોતપોતાની રીતે સફળતા નિષ્ફળતાનો આંક મૂકે છે.

પણ જેમ મંદિરમાં જવાનો હેતુ ભગવાનનાં દર્શનનો છે, જેમ ખાદી પહેરવાનો હેતુ આર્થિક સમાનતા લાવવાનો છે, તેમ શિક્ષક થવાનો હેતુ સમાજના ઘડતરનો છે. એ હેતુ દૃષ્ટિમાં રાખ્યા વિના જે જોડાય છે તે સમાજને લાભ કરતો નથી. તે પોતાનું પણ સાચું હિત સાધી શકતો નથી, અને એ દૃષ્ટિએ જે કંઈ કરવાનું આવે તે કરવા ઉત્સુક નથી હોતો. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે, શુદ્ધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટિએ જેટલા જોડાય તેટલી જ સફળતા મળે. સંખ્યા મુખ્ય મહત્ત્વની વાત નથી, પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિ કેટલાની છે એ મહત્ત્વની બાબત છે. શિક્ષણમાં સમાજના ઘડતરનો હેતુ રહેલો છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે આ દૃષ્ટિ રાખવી જરૂરી છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીશું તો સમજાશે કે, શિક્ષણકાર્ય ધર્મકાર્ય છે. એ દૃષ્ટિએ શિક્ષણકાર્યમાં પડનારાને બાળકોના કાર્યમાં રાતદિવસ મચ્યા રહેતા છતાં થાક નહીં લાગે, પણ નવી સ્ફૂર્તિ મળ્યા જ કરશે એમાં શંકા નથી.

૩

કેટલું કે કેવું?

આજે જ્યાં જોઈએ ત્યાં જથ્થાનું મહત્ત્વ વધી ગયું છે. ગુણ કરતાં જથ્થાનું મહત્ત્વ વિશેષ ગણાય છે. ભોગવૃત્તિ પ્રધાન હોય ત્યારે આવું બને છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ભોગપ્રધાન છે, જ્યારે ભારતની સંસ્કૃતિ ત્યાગપ્રધાન છે. ભારતમાં ગુણને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, એનું કારણ પણ તે જ છે. પરંતુ આજના આપણા સમાજના વ્યવહારમાં જથ્થાનું મહત્ત્વ વિશેષ વિચારાય છે. ઘરમાં પૂછશે કે કેટલું ખાધું? જો વધુ ખાધું હોય તો તે સારા લક્ષણમાં ગણાશે. તેણે ખાઈને ઊલટી કરી હોય, કે તેને ઝાડા થઈ ગયા હોય, તો તેનો વિચાર કરશે નહીં. કેટલાક ભાતભાતનું ખાવાની ટેવ પાડે છે અને નિયમિત દવા કે ઇંજેકશન પણ તેની સાથે લે છે. જીવવા માટે ખાવાનું મટી ગયું અને શોખ માટે ખાવાનું થયું. આરોગ્ય બગડે અને દાક્તર પાસે જાય તેમાંય શોભા વધી માને. અમારે ત્યાં ફેમિલી દાક્તર (કુટુંબ માટે બાંધેલો દાક્તર) આવે છે એમ છાતી ફુલાવીને કહે છે. સાચી રીતે તો શરીર સાચવતાં ઘરમાં કોઈને આવડતું નથી એની શરમ આવવી જોઈએ. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિષે સાચો પ્રશ્ન એ હોવો જોઈએ કે કેટલું પચે છે અને કેટલું ઉપયોગી બને છે.

ઘરમાં છોકરો કેટલું કમાય છે એમ પૂછે છે અને વિશેષ કમાય તે વિશેષ સારો, શક્તિવાળો, બુદ્ધિવાળો ગણાય છે અને તેને પ્રતિષ્ઠા મળે છે. કોઈ એમ પૂછતું નથી કે તમે પ્રામાણિકપણે કેટલું કમાઓ છો. પ્રામાણિકપણે કમાવાનો વિચાર કરે તો તેની મર્યાદા આવે જ. પરંતુ આજે વિશેષ કમાય તેનું મહત્ત્વ ગણાતું હોવાથી દરેક જણનું લક્ષ્ય વિશેષ કમાવા તરફ ગયું છે. તેથી દરેક ધંધામાં અનીતિ, લાંચ, ખુશામત વધી પડ્યાં છે અને કોઈ પણ ભોગે વિશેષ કમાવા માટે હરીફાઈ ચાલે છે. થોડા પૈસા માટે ખૂન કરવામાં પણ આંચકો નથી આવતો એવું આપણે જોઈએ છીએ. આમાં સાચો પ્રશ્ન એ થવો જોઈએ કે, તમે કમાવામાં કેટલી પ્રામાણિકતા રાખી? એવી જ રીતે આજે બધા પૂછે છે કે કેટલું ભણ્યા? મૅટ્રિક, બી. એ., એમ. એ., . . . જેમ જેમ ડિગ્રી વધે તેમ વધુ ભણ્યો ગણાય છે. પણ ભણતર કેટલું પચ્યું છે તે જોવામાં આવતું નથી. તેવી જ રીતે તમે કેટલું વાંચ્યું એમ પૂછે છે, પણ તેમાંથી કેટલું આચારમાં ઉતાર્યું તે પૂછવામાં આવતું નથી. તેથી વાચનના રોગીઓ પણ જોવામાં આવે છે. બહુ વાંચવાનું મહત્ત્વ ન હોય, પણ વાંચીને કેટલું વિચાર્યું, કેટલું અમલમાં મૂક્યું એ જ મહત્ત્વનું છે.

આજે જથ્થાનું મહત્ત્વ કેટલી હદ સુધી પહોંચ્યું છે તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે. નઈ તાલીમમાં જથ્થા કરતાં ગુણના મહત્ત્વની વિશેષતા છે અને તે જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

વાતાવરણ

ઘરનું વાતાવરણ માતપિતા કે વાલી ઊભું કરી શકે છે. તેમની રહેણીકરણી, વાતચીત, ટેવો વગેરે જેવી હોય છે તેવી તેમનાં બાળકો અનાયાસે શીખી જાય છે. અને એમનામાં કુસંસ્કાર કે સુસંસ્કાર પડી જાય છે. જેમ ઝાડ કે છોડ સારો કરવા માટે લોકો બીજની, જમીનની, હવાપાણીની પસંદગી કરે છે અને પછી મહેનત કરે છે તો તે વિશેષ ફળે છે. તેવી જ રીતે બાળકો વિષે પણ છે. માબાપનાં શરીર, મન અને હૃદયનું ઘડતર જેવું થયું હોય છે તેવું જ બાળક થાય છે. એ ઘડતરની ખામી હોય તો બાળકના આખાયે જીવનમાં તે નડે છે અને તે સુધારવા માટે એને આખું જીવન પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

એવી રીતે બીજ સારું હોય, પણ માવજત, ખેડ, ખાતર, પાણી યોગ્ય રીતે ન મળે તોપણ સફળતા ન મળે; અને એ બધું હોય, પણ ઈશ્વરકૃપા ન હોય તોપણ આપણને સફળતા નથી મળતી. બાળક વિષે પણ તેમ જ છે.

સંસ્કાર સારા હોય, પણ જન્મ પછી તેની માવજત, ખોરાક વગેરે કુશળતાથી ન થાય તો બાળકનું ઘડતર બરાબર થતું નથી. વળી સોબત વગેરે સારી ન મળે તોપણ તેનું જીવન કથળી જાય છે.

આમ વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે અને તે ટકાવી રાખવા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે અને સાથે ઈશ્વરકૃપાની જરૂર છે. પુરુષાર્થીને ઈશ્વરી સહાય મળે છે. તે માટે ઘરમાં માબાપ, ગામમાં આગેવાનો અને શાળામાં શિક્ષકોએ વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ. તેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાની તેમની ફરજ છે. તે ફરજ બજાવવામાં જેટલી ખામી આવે છે, તેટલી વાતાવરણમાં ખામી રહે છે.

નિશાળમાં વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે શિક્ષકોએ સતત જાગૃત રહેવું જોઈએ. તેમની નાની મોટી બધી ક્રિયાઓ એવી સહજ રીતે થવી જોઈએ કે, તેની ખરાબ અસર બાળકો પર પડે નહિ. તે થૂંકે, બેસે, પેશાબ કરે, વાતો કરે, લખે, વાંચે, શ્રમ કરે, એ બધી ક્રિયાઓ એવી રીતે થાય કે બાળક તે જુએ તો તેના પર સારી છાપ પડે. જેમ કે ક્યાં થૂંકવું, કેવી રીતે કોની સાથે કઈ દૃષ્ટિથી બેસવું, ક્યાં પેશાબ કરવો, કોની સાથે ક્યારે કઈ વાતો કરવી, શું શા હેતુથી લખવું, કોની પાસે શું અને શા હેતુથી વાંચવું, કેવી રીતે કઈ દૃષ્ટિથી શ્રમ કરવો — આમ વિચારપૂર્વક બધી ક્રિયાઓ થાય તો તેની અસરમાં ઘણો ફેર પડે; અને રોજ એ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક કામ કરવાની ટેવ પડે તો ક્રિયા સહજ રીતે થશે, તેમાં શુદ્ધિ આવશે; અને પછી કોઈ તેના સહવાસમાં આવશે તે પણ સારું જ શીખશે.

આ પરથી સમજાશે કે વાતાવરણ ઊભું કરવું અને ટકાવવું, એ જીવનઘડતર માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. એ શાળામાં ઘડતરની ભૂમિકા ઊભી કરે છે. જેમ કોઈ ચિત્ર દોરવું હોય તો એની પાછળની ભૂમિકા પ્રથમ તૈયાર કરવામાં આવે છે, અને એ ભૂમિકા જો સારી હોય તો ચિત્ર સારું ઊઠે છે. તેવી જ રીતે શાળામાં સારું શિક્ષણ આપવા સારુ, એ માટેની યોગ્ય ભૂમિકા ઊભી કરવાની જરૂર છે.

आंतरबाह्य वातावरण :— શાળા સ્વચ્છ અને સુઘડ હોય, તેની ચારેબાજુ ક્યાંય ગંદકી ન હોય, અને દરેક ચીજ વસ્તુ યોજનાપૂર્વક ગોઠવેલી હોય, તો બાહ્ય વાતાવરણ સુંદર બનશે.

શિક્ષકોની વાણીમાં ગાળ કે ગંદી ભાષા ન હોય, તેના વ્યવહારમાં શુદ્ધિ હોય, તેઓ સંપીને સાથે મળી કામ કરતા હોય, પોતાનું કામ એકાગ્રતાથી અને ફરજ સમજીને યથાશક્તિ પૂરું કરતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય; તો વાતાવરણ શુદ્ધ બને અને શિક્ષકનું જીવન પણ આનંદી તથા સુખદાયી બને. એ રીતે, અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવાના પુરુષાર્થમાં શિક્ષકને જીવનમાં શાંતિ અને આનંદ મળે છે અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા મળે છે. એ પ્રેરણા એટલી બળવાન બનવી જોઈએ કે, ગામના કે ઘરના દૂષિત વાતાવરણ વચ્ચે પણ એ ટકી શકે અને એ દૂષિત વાતાવરણને પણ શુદ્ધ કરી શકે. આ દૃષ્ટિએ વાતાવરણ ભૂમિકા રૂપે (Back ground) છે. આમાં જેટલી ખામી રહી જાય તેટલું વિદ્યાર્થીજીવનનું ચિત્ર પણ બરાબર ન ઊઠે. તેથી શાળાને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું એ અતિ મહત્ત્વનું અને સૌથી પ્રથમ કાર્ય છે.

૫

નઈ તાલીમનો શિક્ષક

નઈ તાલીમની શાળામાં શિક્ષક જ મુખ્ય પાત્ર છે. કોઈ પૂછે કે, આ ઘર કેવું? તો કોઈ તરત જવાબ આપશે કે, જેવી ઘરની સ્ત્રી છે તેવું. એમ જેવા ગામના આગેવાન તેવું ગામ, જેવા પૂજારી તેવું મંદિર, તેવી જ રીતે જેવો શિક્ષક તેવી શાળા.

આ દૃષ્ટિએ, શિક્ષકે નીચેના મુદ્દા લક્ષમાં લેવા જેવા છે:

૧. શિક્ષક જે કંઈ વિદ્યાર્થી પાસે કરાવવા ઇચ્છશે, તે તે પોતે પ્રથમ આચારમાં મૂકશે અને તેનો અનુભવ કરતી વખતે જે મુશ્કેલીઓ આવશે, તેનો વિચાર કરશે અને તે દૂર કરશે. ત્યાર પછી તેનું જ્ઞાન, અનુભવ શુદ્ધ બનશે અને ત્યારે જ તે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને પચે તેવું બનશે. જેમ માતા ખોરાક ખાય છે અને તે પચાવે છે તેમાંથી તેનું દૂધ બને છે, તે બાળકને સહેલાઈથી પચે છે. તેવી જ રીતે શિક્ષક પોતે ભણશે અને ભણતરમાં જે લખ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે તે આચારમાં મૂકશે અને પછી જે તારણ હશે તે આપશે, તો બાળક ઝટ પકડી લેશે.

૨. આ રીતે વિચારતાં શિક્ષક જીવન પર્યંત અભ્યાસી હશે. તે પોતે જે સત્ય માનતો હશે તે આચરતો હશે. તેથી જ આપણા શાસ્ત્રમાં શિક્ષકને આચાર્ય કહ્યો છે. આચારથી શીખવે તે આચાર્ય.

૩. શિક્ષક અભ્યાસી હશે અને તે સાથે તે મનન કરવાવાળો હશે. જે વાંચશે તે વિચારશે. મનન કરનાર વાંચશે થોડું, પણ વિચારશે ઘણું.

જેમ ખોરાક ખાવા માટે થોડો સમય જોઈએ છે. પણ પચાવવા માટે ઘણો જ સમય જાય છે. તેમ વાંચવા કે ભણવા માટેનો સમય થોડો હોય, પણ તેને પચાવવા માટે, મનન કરવા માટે સમય વિશેષ જોઈએ.

૪. માતા બાળકને ધવરાવે ત્યારે જો ક્રોધ કરે કે ગુસ્સામાં, ચિંતામાં, દુઃખમાં હોય તો તે દૂધ બાળકને પચતું નથી, પણ ઊલટું ઝેર રૂપ બની જાય છે. તેથી માતા બાળકને પ્રેમથી ધવરાવે છે; અને જ્યારે પ્રેમથી ધવરાવશે ત્યારે તે દૂધ સાથે પ્રેમ પણ બાળક પીશે. એવી જ રીતે શિક્ષક બાળકને પ્રેમથી શીખવે. ગમે તેટલો બુદ્ધિશાળી શિક્ષક હશે પણ જો તેના વિદ્યાર્થીઓને જોતાં ભણાવવાનો રસ નહીં જાગે તો તે સારું ભણાવી શકશે નહીં; અને ભણાવશે તો બાળકને તે ભણતર પચશે નહીં. માતા બાળકને જુએ છે અને તેનામાં પ્રેમ છૂટે છે. ગાય કે ભેંશ જેવાં પશુમાં પણ તેના વાછરડાને જુએ છે ત્યારે એનામાં પ્રેમ છૂટે છે અને તે પ્રેમથી ધવરાવે છે. તેમ શિક્ષકને થવું જોઈએ. લૂખું ભણતર પચવું અઘરું હોય છે. લૂખો ખોરાક ઝટ ગળે નથી ઊતરતો, પણ જરા ઘી કે તેલથી સુંવાળો થાય છે ત્યારે ઝટ ગળે ઊતરી જાય છે. તેમ સ્નેહથી ભરેલું ભણતર ઝટ પચે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ કહે કે મારી પાસે સુંદર ગાય છે, ટંકે પંદર શેર દૂધ આપે છે અને સરસ દેખાવડી છે. આવું સાંભળીને દરેકને ગાય રાખવાનું મન થાય જ. પણ જ્યારે તે કહેશે કે તેનામાં એક ખામી છે અને તે એ કે તે પાસો મૂકતી નથી. તો તે ગાય કોણ લે? એ ગાય તો જે રાખે તેને મોંઘી પડે અને તેથી કોઈ જ ન લે. તેમ શિક્ષક ગમે તેટલો હોશિયાર હોય, ડિગ્રીવાળો હોય અને દેખાવે સરસ હોય, પણ તેને બાળકને ભણાવવાનો રસ છૂટતો ન હોય તો તે શિક્ષકને કોણ રાખે? અને રાખે તો તેથી શો લાભ થાય? તે બોજારૂપ બને.

એટલે શિક્ષક પાસે જે આવડત હોય તે બધી બાળકને પ્રેમથી આપતો હોય તો જ તે શિક્ષક ઉપયોગી નીવડે છે.

૫. કોઈ આપણી સાથે પ્રવાસમાં હોય અને તે કહે કે મારી પાસે ઘણા પૈસા છે, તો આપણને મનમાં થાય કે સારી વાત છે, જરૂર પડ્યે કામમાં આવશે; પરંતુ તે કહે કે તે કોઈને પાઈનીયે મદદ નહીં કરે તો તેના પૈસાથી કોને આનંદ થશે?

તેવી જ રીતે કોઈ શિક્ષક કહે કે તે ટ્રેઇન્ડ છે; વ્યાયામ ટ્રેઇન્ડ, હિંદી ટ્રેઇન્ડ, શિક્ષણ ટ્રેઇન્ડ, ડ્રૉઇંગ ટ્રેઇન્ડ, ફલાણા ટ્રેઇન્ડ. . . આમ ઘણા સિક્કા લઈને તે ફરે, પણ કહે કે કોઈને વાપરવા હું આપીશ નહીં તો તેના ટ્રેઇનિંગના સિક્કા શા કામના? જેટલા સિક્કા કામમાં આવે તેટલો જ આનંદ બીજાઓને થાય. એટલે ડિગ્રીધારી શિક્ષકોની જરૂર છે તે કરતાં વિશેષ જરૂર તેવી ડિગ્રીઓમાંથી મેળવેલા જ્ઞાનનો સમાજમાં ઉપયોગ પ્રેમ સાથે કરવાની.

૬. જે દૂધ કે ખોરાક લેવાથી ઝાડા ઊલટી થાય, રોગ કરે, તે ખાવાનું ગમે તેટલું સુંદર હોય, મીઠું લાગતું હોય, પણ તે કોઈ લેશે નહીં. તેમ જે જ્ઞાન સમાજપોષક નથી તે નુકસાન કરે છે. તે સુંદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગે, મીઠું લાગે તોય તે લેવું ન જોઈએ. શિક્ષક પાસે જે જ્ઞાન હોય તે સમાજપોષક હોવું જોઈએ. તે સિનેમાનાં ગીતો નહીં ગાતો હોય, પણ તેના મોંમાંથી ભજનો જ નીકળશે. તે ગાળ દેતો નહીં હોય, પણ સંસ્કારી ભાષા જ વાપરતો હશે. તે વ્યસની નહીં હોય, પણ નિર્વ્યસની હશે. પોતાના દોષ તે દૂર કરવા સતત પ્રયત્ન કરતો હશે, પણ તેનું તે અભિમાન નહીં રાખતો હોય તો તેણે આપેલું જ્ઞાન ઊગશે.

૭. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને દોરનાર છે, એનો અર્થ એ છે કે તે ભાવી પેઢીનો નેતા છે, ભાવી પેઢીને દોરનાર છે, તે દોરાનાર નથી. એટલે વર્તમાન પેઢીમાં પણ તે કોઈથી દોરવાશે નહીં. ગામમાં તે તટસ્થ વૃત્તિથી કામ કરનારો હોવો જોઈશે. તે કોઈની શેહમાં તણાશે નહીં તેમ કોઈની સત્તાથી ડરશે નહીં. ગામની સેવા કરનારો તે ગામના કોઈ પક્ષમાં નહીં ભળે. તે સમગ્ર ગામને દૃષ્ટિમાં રાખીને પોતાની બધી પ્રવૃત્તિ કરશે, પરંતુ કોઈ પક્ષમાં નહીં ભળે અને તટસ્થ રહેશે. એનો અર્થ એવો નથી કે ગ્રામ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય સેવશે. ગામના હિતમાં તે રસ લેનારો હશે જ, પણ તે તટસ્થ રીતે. ગામમાં પક્ષ હશે તો તે સાંકળરૂપ બનશે. ઝઘડા હશે તો તે શાન્ત કરવામાં પોતાની બધી બુદ્ધિશક્તિ વાપરશે.

૮. શાળાનું કામ કરતાં મહેનતાણું મળે તેથી સંતોષ માનશે. ઉપરાંત જે કંઈ ગામનું કામ કરશે તેનો બદલો તે નહીં માગે અને નહીં લે. જ્યાં પૈસા લીધા ત્યાં ઈર્ષા જાગે. એટલે પૈસા તેની સેવામાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડે ખરા.

૯. આવી ભાવના પેદા કરવા માટે બહુ બુદ્ધિશાળી હોવાની જરૂર છે એમ નથી. હા, આવી ભાવનાય હશે અને વિશેષ બુદ્ધિશક્તિ પણ હશે તો એ વિશેષ વ્યાપક પ્રમાણમાં કામ કરી શકશે. પણ આવી ભાવના સિવાયની બુદ્ધિ લાભને બદલે નુકસાન પણ કરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦. આવી રીતે જીવન જીવનાર શિક્ષક ઘેર, ફળિયામાં, ગામમાં જ્યાં જશે ત્યાં ધસાવાની વૃત્તિવાળો હોવાથી મીઠો લાગશે. એવું બને છે કે, કોઈ શિક્ષક ઘરમાં મીઠો લાગતો હોય અને ગામમાં કડવો લાગતો હોય, કોઈ ગામમાં મીઠો લાગતો હોય અને ઘરમાં કડવો લાગતો હોય. આવું હોય ત્યારે શિક્ષકે વિચારવું જોઈએ. ઘરનાં માણસોમાં અજ્ઞાન, સંકુચિતતા હોય તો તેઓ ગામનું કામ કરવામાં પોતાનું અહિત થતું ભાળે અને તેથી વિરોધ કરે. તેવે પ્રસંગે તે પોતાની વાત ઘરમાં પ્રેમથી સમજાવ્યા જ કરશે, અને પોતાનું ગામનું કામ ચાલુ રાખશે. જો તેનામાં સ્વાર્થ, અને સંકુચિત વૃત્તિ હશે તો ઘરમાં મીઠો લાગશે અને ગામને કડવો લાગશે. ત્યારે તેણે પોતાની જાતને તપાસવાની અને શુદ્ધ કરવાની રહેશે.

આમ શિક્ષક હમેશ પોતાની જાતને તપાસતો રહેતો હશે, અને શુદ્ધ બનવાની કોશિશ કરતો રહેતો હશે, અને ઈશ્વરની નિરંતર પ્રાર્થના કરતો હશે. તે દંભી કે અભિમાની નહીં હોય, પણ નમ્ર હશે. તેનું ખાસ લક્ષણ નમ્રતા અને સાદાઈ હશે.

આ દિશા તરફ જવાનો શિક્ષક જેટલો પ્રયત્ન કરશે તેટલી તે સફળતા મેળવશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬

શિક્ષક પાસે વિદ્યાર્થીનું અને સમાજનું કેવું ચિત્ર હશે?

ચિત્રકાર જ્યારે ચિત્ર દોરવા બેસે છે ત્યારે તેની સામે પ્રત્યક્ષ ચિત્ર હોય છે. યા તો તેની કલ્પનામાં ચિત્ર હોય છે. તે જેટલું સ્પષ્ટ હોય તેટલી તે ચિત્ર દોરવામાં સુગમતા થાય છે અને સફળતા મળે છે. જેણે કદી ખુરશી જોઈ ન હોય તે ખુરશી કેવી રીતે દોરે? અને બનાવે તો તે કેવી થાય? એમ જે શિક્ષક પાસે વિદ્યાર્થીને કેવો બનાવવો છે તેની કલ્પના ન હોય તે કેવી તાલીમ આપી શકે? તે જે કંઈ મહેનત કરશે તેમાં સફળતા કેટલી મળે? તેની સામે સ્પષ્ટ ચિત્ર નહીં હોય તો મોટે ભાગે નિષ્ફળતા મળશે.

એટલે આપણે બાળકોને ભણાવીને તેમને કેવા બનાવવા છે એનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. અંગ્રેજના રાજ્યમાં મેકોલેએ કેળવણીની યોજના કરી હતી તેમાં તેમની પાસે સ્પષ્ટ ચિત્ર હતું કે, આ દેશમાંથી શોષણની ક્રિયા વ્યવસ્થિત અને પદ્ધતિસર થાય એવી કેળવણી આપવી. એ દૃષ્ટિએ શિક્ષકો, વકીલો, દાક્તરો, અમલદારો, વેપારીઓ બધા જે ભણીને તૈયાર થયા તેમણે હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોને માટે ધન ધસડી જવામાં અને પ્રજાને વધારેમાં વધારે પરાવલંબી કરવામાં મદદ કરી. તેમની એ યોજના સફળ થઈ એમાં શંકા નથી. કેમ કે ભણેલા વર્ગોએ દેશનું શોષણ કરવા માટે અંગ્રેજોને ટેકો આપવામાં ગૌરવ માન્યું. એ કેળવણીથી પરાવલંબી માણસને પ્રતિષ્ઠા મળી. હજી તે અટક્યું નથી. હવે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચીલો બદલવો જોઈએ. એટલે નઈ તાલીમ પામેલો વિદ્યાર્થી કેવો હોવો જોઈએ તે પણ વિચારી લેવું જોઈએ.

નઈ તાલીમ પામેલો વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી બનશે અને કોઈના શોષણમાં ભાગીદાર નહીં થાય.

એ રીતે વિચારીએ તો નઈ તાલીમ પામેલો વિદ્યાર્થી ભણીને ખેડૂત બનશે તો તેમાં ગૌરવ માનશે અને થોડી જમીનમાં વધુમાં વધુ અનાજ પેદા કરવા મથશે. ગામમાં અનાજની તાણ પડશે તો તે એમ સમજશે કે તેની વિદ્યા હજી ફળી નથી. આ ગામમાં તથા વિભાગમાં અનાજની (ફળ અને શાકભાજી સાથે) – તાણને કારણે કોઈને ભૂખમરો વેઠવાનું ન આવે તો જ "રે ખેડૂત તું ખરે જગતનો તાત ગણાયો" એ ઉક્તિ સાચી પડી ગણાય, એમ એ માનશે.

તે વેપારી બનશે તો ગામની સંપત્તિ ગામમાં જ બરાબર વહેંચાય એ જોશે. વધારાની ચીજ વસ્તુઓ હશે તો બહાર મોકલી તેને બદલે જીવનપોષક જરૂરી વસ્તુઓ લાવીને યોગ્ય વિનિમય કરશે. એ વિનિમયથી બીજા ગામનું શોષણ ન થાય અને પોતાનું ગામ ન શોષાય એ રીતે વર્તવામાં એ ગૌરવ અનુભવશે. સંપત્તિની યોગ્ય વહેંચણી થાય એ તેનું લક્ષ્ય રહેશે.

વકીલ થશે તો તે કજિયાદલાલ અને કજિયાપોષક નહીં હોય, પણ ગામમાં એક સંપ કરવામાં પોતાની બુદ્ધિનો જરૂર પડ્યે ઉપયોગ કરશે. ગામમાં કજિયો જ ન રહે, એમાં એ ગામની તેમ જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા માનશે.

દાક્તર થશે તો તે ગામમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ ન થાય એમાં પોતાના ધંધાની સફળતા માનશે. રોગનો ઇલાજ કરવામાં નહીં, પણ રોગો ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવામાં ગૌરવ માનશે; અને રોગ થયો તો ગામ લોકોને પોસાય એવા એના ઇલાજો શોધશે.

GURUKULA KANGRI LIBRARY HARDWAR

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભંગી થશે તો તે પણ દાક્તરની જેમ જ પોતાને ગામના આરોગ્યનો રક્ષક માનશે. દાક્તર પણ એક અર્થમાં ભંગી જ છે. એટલે એ બંને આરોગ્યના રક્ષકો છે. દાક્તર સફાઈનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન વધારીને રોગ ટાળવા મથશે ને સફાઈ કામગાર સફાઈ કરીને ગામનું આરોગ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન કરશે. દાક્તર મહેનતનો રોટલો ખાશે, હરામનો નહીં. તેમ જ સફાઈ કામગાર મજૂરી કરીને જીવશે, પણ વાળુના એંઠા ટુકડા ઉપર તે નહીં જ જીવે.

સુથાર, લુહાર, કુંભાર, વાળંદ વગેરે બધા પોતાનાં કામો ગામના હિતની દૃષ્ટિ સમજી લઈને, ખેતીના ધંધાને મદદરૂપ થઈ પડે એ રીતે કરશે. દરજી મોજશોખની દૃષ્ટિવાળી, અને બીજાની આંખ બગાડવાની દૃષ્ટિવાળી ફૅશનો નહીં લઈ આવે, પણ શરીર સુઘડ દેખાય અને અંગ ઢંકાય એવો પહેરવેશ સીવવામાં ગૌરવ માનશે. ખરાબ વૃત્તિ ઉશ્કેરવામાં તે તેની સિલાઈની પ્રતિષ્ઠા નહીં સમજે.

ગામમાં સંસ્કાર કાર્યક્રમ કરનારનો જુદો વર્ગ નહીં હોય. પણ જેનામાં સહજ તે જાતની શક્તિ હશે તેઓ પોતાના બીજા ધંધા કરતાં કરતાં ગામ સમક્ષ પ્રસંગોપાત્ત મનોરંજનના સુસંસ્કારી કાર્યક્રમો રજૂ કરશે. એની મારફત એ જનતાની સુરુચિ અને ઉચ્ચ વૃત્તિ કેળવવા મથશે. જેમ ભજન કરનાર દિવસે ધંધો કરી રાત્રે ભજન મંડળી ચલાવે છે. તેમનો અલગ વર્ગ નથી તેવી જ રીતે નાટકો ભજવવા માટે અલગ વર્ગ નહીં હોય.

શિક્ષક સમાજમાં નીતિ અને ધર્મ વધે એ માટે પોતાનું જીવન પવિત્ર રીતે સાદાઈથી અને કરકસરથી જીવવાનો પ્રયત્ન કરનારો હશે. તે પોતાના આચાર અને વિચારથી નાનાં બાળકોને ઘડશે. સમાજમાં અજ્ઞાનતા હશે તો તેમાં એ પોતાની ખામી માનશે. જેમ દીવા પાસેથી અંધકાર દૂર થાય એમ જ્ઞાની શિક્ષક પાસેથી અજ્ઞાન દૂર થઈ જવું જોઈએ એવો એનો ગજ હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વણકર હશે તે ગામનો વસ્ત્રપૂરક બનશે. તે વાયદા મુજબ કામ કરનારો હશે. "સઈની સાંજ અને મોચીની સવાર" વાળી કહેવતને કારીગરો ખોટી પાડવા મથશે. એ માટે તે નિયમિત કામ કરનારો બનશે અને ઊંચકાશે એટલું જ કામ ઊંચકશે. સમાજમાં સોનીનો ધંધો દિવસે દિવસે ઓછો થતો જશે. જે થોડો રહેશે તે સોનીની ચોરી કરવાની ખોટી શાખ ભૂંસનારો બનશે.

આમ દરેક ધંધો કરનાર પોતાના ધંધાને પ્રતિષ્ઠિત માનશે; અને એ ધંધાથી પોતાનું જીવન ચલાવતો હોઈ તેની પ્રતિષ્ઠા વધે એ માટે તે નીતિથી જીવન જીવતો થશે અને વ્યસનો તથા ખોટા ખર્ચોથી બચશે.

આજે તો દરેક ધંધાની દુકાનો થઈ છે. વકીલ, દાક્તર, મોચી, ઘાંચી વગેરે બધા ઘરાકને કેમ કરીને વધારેમાં વધારે ચુસાય એનો વિચાર કરતા જાણે દુકાનમાં બેઠા ન હોય એવા લાગે છે. અરે, ખેડૂત પણ ભાવ ઉપજાવવાની દૃષ્ટિએ બજાર માટે પાક પકવીને દુકાનદાર બન્યો છે. આવી રીતે દુકાન કરીને લૂંટવાની ઓછી તક મળે છે એવા ધંધાવાળા પોતાને કમનસીબ સમજે છે.

નઈ તાલીમવાળા સમાજમાં નાતજાતના ભેદભાવ નહીં હોય. શ્રમ કરનાર પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો હશે. પૈસા તથા સત્તાની પ્રતિષ્ઠા નહીં હોય પણ નીતિ, અને પ્રામાણિકતાની પ્રતિષ્ઠા હશે.

ઉપર બતાવ્યા મુજબની ક્રાંતિ લાવવાનું કામ નઈ તાલીમનું છે.

આ ચિત્ર નજર સમક્ષ રાખીને શિક્ષકે નઈ તાલીમનું કામ કરવાનું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭

ટ્યુશન

આજકાલ ટ્યુશન આપવાનું કામ બધે જ ચાલે છે અને તે કોઠે પડી ગયું લાગે છે. એટલે તેની પાછળનાં દૂષણો પણ ભોગવવાં જ પડે છે.

વિદ્યાર્થીઓ જે જે વિષયમાં કાચા રહી ગયા હોય એમાં એમને વિશેષ તૈયાર કરીને બધાની હરોળમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. જેમ પ્રવાસમાં શિક્ષક નબળા વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહન આપીને બધાની સાથે રાખવા પ્રયત્ન કરે છે; તેમ અભ્યાસમાં કાચા વિદ્યાર્થી પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે ખરી.

શિક્ષક જો બધા વિદ્યાર્થીને સરખા જ ગણે – અને ગણવા જોઈએ – તો તેણે એવા જે જે કાચા વિદ્યાર્થી હોય તેમને બધાને મદદ કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ. પણ પૈસા લઈને એકાદ વિદ્યાર્થીને ટ્યુશન આપવાથી વિદ્યાર્થી પ્રત્યે પક્ષપાત થવાનો પૂરો સંભવ રહે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓમાં ઈર્ષાભાવ જાગે છે અને શિક્ષક પ્રત્યેનું માન ઓછું થાય છે. વળી તેવા વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ રીતે પાસ કરાવવાની વૃત્તિ શિક્ષકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્થિતિ વિદ્યાર્થીઓ માટે, શિક્ષકો માટે અને શિક્ષણ માટે સારી નથી. એટલે વ્યક્તિગત તથા મહેનતાણું લઈને ટ્યુશન કરવાની પદ્ધતિ નુકસાનકારક છે. એ બંધ થાય એ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે.

બીજી એવી જ બાબત એ છે કે, શિક્ષક પગાર ઉપરાંત વિશેષ કમાણી કરવા તરફ લક્ષ્ય આપે છે, તેથી શિક્ષકનું સ્વમાન નથી જળવાતું. પૈસા આપનાર દયાવૃત્તિ દાખવતા હોય એવું પણ બને છે. ઉપરાંત એવાં કામ ઉપાડવાથી શિક્ષક પોતાના મુખ્ય કામને વફાદાર રહી શકતો નથી. કેમ કે વધારાના કામમાં એ વિશેષ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધ્યાન ન આપે તો એનું વિશેષ મહેનતાણું જતું રહેવાની બીક રહે છે અને શાળાના કામનું વળતર તો સલામત જ હોય છે.

આ અંગે ત્રીજી બાબત એ છે કે, શિક્ષક શાળાના સમય ઉપરાંત શાળાનું કંઈ કામ કરવાનું આવે તો એ કામ કરવાની ટ્યુશનના કામને લીધે અનિચ્છા રાખે છે. એટલે શિક્ષક મોટે ભાગે પૂર્વ તૈયારી સિવાય જ નિશાળમાં આવે છે. શાળાનાં બાળકોને નવું આપવાની દૃષ્ટિએ શાળા બહારના સમયમાં અભ્યાસ આવશ્યક હોવા છતાં તે અભ્યાસ કરી શકતો નથી, અને પછી એને અભ્યાસ નહીં કરવાની ટેવ પડી જાય છે. એટલે નવરાશ હોય ત્યારે પણ તે અભ્યાસ કરી શકતો નથી.

નઈ તાલીમના શિક્ષકે શિક્ષણને પોષક એવાં કામ શાળા બહાર કરવાનાં હોય છે. નઈ તાલીમને સફળ કરવી હોય તો એની આડે આવતાં આવાં વિઘ્નો દૂર કરવાં જોઈએ.

૮

વાલી-સંપર્ક

શિક્ષકે સમાજ સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ. પાયાની કેળવણીમાં તેનું ખાસ મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

સમાજ સાથે સંબંધ બાંધવામાં નીચેની બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ :

૧. કોઈ કોઈ શિક્ષક ગામનું કામ ઉત્સાહથી કરે છે. તેને જીવન જીવવા માટે શાળાના કામનું વેતન મળે છે. એટલે બાકીના સમયમાં તે સમાજની સેવા કરે તે સારું છે. પરંતુ તેનું મહેનતાણું ન લેવાય. મહેનતાણું લેવાથી સેવાભાવ ઓછો થાય છે અને શિક્ષકોની અંદર ઈર્ષાભાવ વધે છે. એટલે મહેનતાણું લીધા સિવાય ગામનું કામ કરવું જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. ગામનાં કેટલાંક કામ એવાં હોય છે કે, જેમાં પક્ષકાર બનવું પડે. શિક્ષકે તેવું કામ કદી લેવું જોઈએ નહીં. કેમ કે શિક્ષકે તટસ્થ રહેવું જોઈએ. એની પાસે ગામનાં બધાં બાળકો સરખાં છે. જો પક્ષકાર બને, તો સામા પક્ષનાને ભય રહે કે તેની સાથે શિક્ષકને ફાવતું નથી, તેથી તેના બાળકને એક યા બીજી રીતે અન્યાય કરશે.

પરંતુ બાળકો મારફતે વાલી-સંપર્ક સાધવો અને તે રીતે ગ્રામસંપર્ક સાધવો યોગ્ય છે. તે સરળ અને સહજ હોવો જોઈએ. તે નીચેની રીતે થઈ શકે :

૧. વિદ્યાર્થી બીમાર હોય, વર્ગમાં ન આવે તો તે શાથી નથી આવ્યો તેની માહિતી મેળવી લેવી. ત્યાર પછી શાળાના સમય બહાર તેની ખબર કાઢવી. શકચ બને તો તેના મિત્રોને પણ તે બાળકને ઘેર લઈ જવા. આમ તેના વાલીને મળવું અને માંદગીમાં યોગ્ય સલાહ આપવી. આની અસર બાળક પર અને વાલી પર સારી થશે, અને બાળક પ્રેમથી આપણી પાસે આવશે; અને વચ્ચે 'માસ્તર કે સાહેબ' જેવો પડદો નહીં રહે.

૨. વિદ્યાર્થી ગેરહાજર હોય તો કેમ નથી આવ્યો, તેની માહિતી મેળવવી; અનિયમિત હોય તો વાલીને મળીને તેની મુશ્કેલી હોય તો તે સમજી લઈને યોગ્ય સલાહ આપવી.

૩. વિદ્યાર્થી અસ્વચ્છ આવ્યો હોય, કપડાં મેલાં ફાટલાં હોય તો તેના વાલીને મળવું, તેમની સ્થિતિ સમજવી અને સ્વચ્છતા વિષેનો રચનાત્મક ઉપાય બતાવવો, જેથી તે સ્વચ્છ અને સુઘડ થઈને શાળામાં આવે.

૪. વિદ્યાર્થી રમતમાં ન જોડાતો હોય, બીજા સાથે ભળતો ન હોય, ખોટી ટેવ પડી હોય, અથવા અભ્યાસમાં મંદ હોય, અભ્યાસમાં તેના ઘરની મુશ્કેલીને કારણે હોશિયાર હોવા છતાં પાછળ રહી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જતો હોય, તો વાલીને મળવું, અને યોગ્ય રસ્તો બતાવવો. આ બહુ ઉપયોગી કામ છે.

ઉપર જણાવેલી ઢબે વાલીસંપર્ક સાધવો જોઈએ. હા, આ માટે શાળાના સમય ઉપરાંત બાળકોનો પ્રેમ મળે તે માટે થોડો સમય કાઢવો પડે, પણ તે બહુ ફળદાયી નીવડે છે.

૯

સમૂહજીવન

આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન છે. તેમાં દરેક ગામ એક પૂર્ણ એકમ રૂપે બંધાયું. વ્યક્તિને જીવન જીવવા માટે આવશ્યક વસ્તુઓ ગામમાંથી મળી રહે એવી ગામની રચના થઈ છે. ખેડૂત કેન્દ્રમાં છે, તેને જેમ જેમ જરૂર પડી તેમ બીજા ખેતીપૂરક ધંધા કરનારા તૈયાર થયા અને તેનું ગામ બન્યું. આ રીતે ગામ એક મોટું કુટુંબ બન્યું. કુટુંબમાં કોઈ ઊંચનીચનો ભાવ ન હતો. કજિયો કંકાસ થાય તો તેની પતાવટ ગામમાં જ થતી. ગામમાં ગામ-મહેમાન આવે તેમની પણ વ્યવસ્થા હતી. સંત-ફકીર આવે તેમની પણ જોગવાઈ થતી. લગ્ન-મરણ જેવા પ્રસંગે બધા ભેગા મળતા. એવા પ્રસંગોમાં બધાં પરસ્પર મદદ કરતાં અને મોટા પ્રસંગો એક બીજાના સહકારથી સહેલાઈથી ઊકલી જતા. કજિયો ટાળવા માટે ધંધાદારી વકીલો ન હતા, પણ ડાહ્યા માણસો ગામનું કામ સમજીને તેની પતાવટ કરી આપતા હતા. એવી રીતે દરદીની દવા જાણકારો વિનામૂલ્યે કરતા. આમ ગામ સુંદર સમૂહજીવન જીવતું હતું.

પશ્ચિમથી પરરાજ્ય આવ્યું. તેણે ઉપર જણાવ્યા મુજબના સમૂહજીવનનો નાશ કરવામાં ઠીક ઠીક ભાગ ભજવ્યો. ગામડાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાંગીને શહેરો થયાં. વકીલ દાક્તરોએ કજિયા અને રોગો વધાર્યા. ત્યાગની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ એટલે સંતો-ફકીરો ઓછા થયા અને પ્રજાને ચૂસનાર વર્ગોએ ગામડાંમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રજાને ઘડનાર બ્રાહ્મણ વર્ગ હતો તે અદૃશ્ય થયો અને ધંધાદારી શિક્ષક નોકરો તૈયાર થયા. એ રીતે આજનાં આપણાં ગામડાં કજિયાનાં, ગંદકીનાં અને ગરીબાઈનાં ધામ બન્યાં છે.

ગાંધીજીએ બધાંને ભાન કરાવ્યું કે આ દિશા ખોટી છે. પ્રજા જાગી. આઝાદી આવી. નવો ઉત્સાહ, નવા વિચારો આવ્યા. એટલે ફરીથી આપણું ધ્યાન ગ્રામજીવન અને સમૂહજીવન તરફ ગયું. ગાંધીજીએ ભવિષ્યની પ્રજાના ઘડતર માટે નઈ તાલીમની ભેટ આપી; અને આદેશ આપ્યો કે શાળા, જીવનલક્ષી કેળવણી આપનારી બનવી જોઈએ. શાળામાં ભણનાર બાળકો ભવિષ્યના ગ્રામજનો છે. તેમને જીવન કેમ જીવવું તેના પાઠ શાળામાં મળવા જોઈએ. કોઈ કેળવણીકાર પોતાનાં બાળકો ઘેર ભણાવે, પણ સમૂહજીવન જીવવાની તક તેને ન મળે તો તેની કેળવણી અધૂરી રહેશે. એ માટે શાળામાં સમૂહમાં નીચેનાં કાર્યોની તાલીમ આપવાની આવશ્યકતા જણાય છે:

૧. શાળામાં પેસતાં જ સુંદર પવિત્ર વાતાવરણમાં ઊભા છીએ એવું લાગવું જોઈએ. એ માટે શાળાની સફાઈ બરાબર થવી જોઈએ. એ બધાં ભેગાં મળીને કરે. દરેકને સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિયની કેળવણી બરાબર મળે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આ કામ બધાં છોકરા-છોકરીઓ, ગરીબ-પૈસાદાર, બ્રાહ્મણ-ભંગી બધાં સાથે મળીને કરતાં હશે. એટલે ઊંચનીચના ભેદભાવ નહીં રહે; અને પરસ્પર સહકારથી કામ કરતાં કરતાં સાચા સંબંધો બંધાશે.

૨. ગામમાં ગંદકી હશે કે બીજી આફત હશે ત્યારે તે પણ બધાં ભેગાં મળીને દૂર કરશે. એકબીજા માટે ઘસાવાના પ્રસંગો આવશે ત્યારે શિક્ષક તેને વધાવી લેશે. દરેક બાળક (છોકરો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને છોકરી) પોતાનું આંગણું રોજ સાફ કરીને નિશાળમાં મળેલા શિક્ષણનો અનુભવ કરશે.

૩. વિદ્યાર્થી બીમાર હશે, તો તેની બીજા વિદ્યાર્થીઓ ખબર કાઢશે અને મદદ કરશે.

૪. ખેતીમાં ભય હશે ત્યારે એ મૂંઝાયેલા ગરીબ ખેડૂતોની વહારે ધાશે.

૫. નિશાળ મારી છે, ગામ મારું છે, એવી ભાવના પેદા કરવા માટે પરસ્પરને સહાય કરવાના પ્રસંગોને વધાવી લેશે.

નિશાળ એક કુટુંબ બને ત્યારે જ સમૂહજીવનના પાઠ શાળામાં મળે. તે સારુ શાળા સાથે હાલના સંજોગોમાં (મા-બાપો પૂરતાં જાગૃત નથી તેથી) રાત્રિ–છાત્રાલયો હોય તો વિશેષ સારી રીતે આ પાઠો આપી શકાય. તેથી છાત્રાલય અને શાળા બંને જ્યાં હશે ત્યાં જીવનઘડતર કરવાની અનુકૂળતા વિશેષ થશે.

૧૦

સમૂહનું બળ

એક એક વ્યક્તિનું અલગ અલગ બળ હોય છે. તે સમૂહમાં જોડાય ત્યારે તે બળનો સરવાળો થતો નથી. પણ ગુણાકાર થાય છે. કેમકે સમૂહ બળ થવાથી એમાં એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ બળ ઉમેરાય છે.

જેમ એક જણ રાત્રે એકલો પરગામ જતાં ડરે છે, પણ બીજો તેના જ જેવો ડર રાખવાવાળો સાથી પણ સાથે થઈ જાય તો બંનેની બીક ચાલી જાય છે અને બંને જણમાં હિંમત આવે છે. એક માતા અંધારે ગામ બહાર જતાં ડરે છે, પણ નાનું બાળક સાથે હોય તો તેનામાં હિંમત આવે છે. એક વિદ્યાર્થીને એકલા જવાનું હોય તો તે જેટલું ચાલી શકે, તેના કરતાં સમૂહમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાનું હોય તો તે વિશેષ ચાલી શકે છે. એમ સમૂહથી માણસની શક્તિ વધે છે.

જેમ ગામ એક સમૂહ છે. તેમ શાળા અને છાત્રાલય પણ સમૂહ છે. એ સમૂહનો શિક્ષક સદુપયોગ કરે તો વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં આનંદ ઉદ્ભવે છે અને જીવન સમૃદ્ધ પણ બને છે. સમૂહમાં રહેવાથી એક માઈલ ચાલવાની શક્તિવાળો વિદ્યાર્થી ત્રણ ચાર વર્ષમાં દસ પંદર માઈલ ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ઘંટી પર અર્ધો શેર અનાજ પણ દળવાની શક્તિ નહીં ધરાવનાર વિદ્યાર્થી દશ શેર અનાજ દળવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. જે એકલો ન કરી શકે, તે સમૂહમાં કરી શકે છે.

વલ્લભ વિદ્યાલયની શાળામાં તથા છાત્રાલયમાં બાળકોએ સમૂહમાં જે કામ કર્યું તેની વિગત નીચે આપી છે. એ ઉપરથી સમૂહના બળનો ખ્યાલ આવશે.

વિદ્યાલયની શાળામાં ૧૦ થી ૧૫ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોએ સન ૧૯૫૦–૫૧ થી ૧૯૫૪–૫૫ નાં પાંચ વર્ષમાં સરેરાશ ૯૨ વિદ્યાર્થીઓએ ભણતાં ભણતાં રમતની જેમ નીચે મુજબ કામ કર્યું :

વસ્ત્રવિદ્યા શીખતાં સૂતર કાંત્યું. આંટી		૨૦,૧૬૧
ખાદી વણી ચો. ફૂટ		૨૨,૩૮૭
ખેતી શીખતાં ઉત્પન્ન કર્યું. શાકભાજી, ફળ	મણ	૪૬૪॥
અનાજ, કઠોળ, તેલીબિયાં	”	૨૨૧।
વસ્ત્રસ્વાવલંબન માટે કાંત્યું – આંટી		૩૩,૭૩૩
પ્રવાસ માટે શ્રમ કરી ઉત્પન્ન મેળવ્યું	રૂ.	૨૫૫–૦–૦
દાન માટે ” ” ”	રૂ.	૧૪૪-૧૨-૯
પુસ્તકો માટે ” ” ”		૧૭૭–૯–૦

આજે આ હિસાબે વિચારીએ તો સમગ્ર દેશનાં બાળકોની શક્તિનો ઉપયોગ થાય તો કેટલું કામ થાય ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧

શાળાનો સમય

પાયાની કેળવણી માટે કેટલાં વર્ષનો કાળ હોય એ પ્રશ્ન છે. આજે સરકારે ૭ વર્ષનો સમય રાખ્યો છે. એ ઠીક છે. પરંતુ આજકાલ બાળકને શાળામાં દાખલ કરવાની ઉંમર ૫ વર્ષની રાખી છે. શિક્ષણમાં ઉદ્યોગ મુખ્ય હોય અને ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવું હોય તો શાળામાં દાખલ થવાની ઉંમર ૭ વર્ષની હોવી જોઈએ. કારણકે પાંચ વર્ષની ઉંમર નાની પડે છે. એટલે ઘણા કહે છે કે, પહેલા અને બીજા ધોરણમાં ઉદ્યોગ ન જોઈએ. જો ઉંમર ૭ વર્ષની હોય (૬ વર્ષ પૂરાં હોય) તો એ ઉંમરે પાયાની કેળવણી સારી રીતે આપી શકાય અને ૧૩ વર્ષ પૂરાં થયે પાયાની કેળવણી પૂરી થાય. ૧૭ વર્ષે માધ્યમિક અને ૨૦ વર્ષે મહાવિદ્યાલયનું શિક્ષણ પૂરું થાય.

આજે તો ૧૩ વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ કોદાળીથી ખોદવાની મુશ્કેલી અનુભવે છે; પરંતુ ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ સમજાશે અને એનો મહાવરો પડશે પછી સાત વર્ષની તાલીમ બાદ ખડતલ થયા હશે.

ઉદ્યોગના શિક્ષણ માટે શાળાનો સમય સવાર સાંજનો વધુ ફાવી શકે. બપોરે ખેતીકામ કરવાનું મુશ્કેલ હોય છે. તેવી જ રીતે ખાદીકામ પણ મુશ્કેલ બને છે. આજે જ્યાં ખેતી કે ખાદી ઉદ્યોગ છે ત્યાં કેટલીક વાર વિદ્યાર્થીઓને સવારે કામ કરવા જવું પડે છે. કારણ કે બધે ટાંડે પહોરે કામ થાય છે. સવાર સાંજ કામ કરે અને બપોરે આરામ કરે એવો સામાન્ય રિવાજ આપણા દેશમાં બધે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળાનો કુલ સમય ૭ કલાકનો જોઈએ. એની વહેંચણી સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે હોય :—

રાા કલાક		ઉત્પાદક ઉદ્યોગ
૦ાા	,,	પ્રાર્થના, સંમેલન
૦ાા	,,	સફાઈ, રમત ગમત
રાા	,,	અભ્યાસ
કુલ ૬ કલાક		(રમતગમતમાં સફાઈટુકડી બાદ હોય.)

બપોરે જમીને તરત ભણવાનો સમય પરરાજ્યના જમાનામાં ગોઠવાયેલો છે. તે દૂર થાય તો જ ઉદ્યોગ સારો થઈ શકે.

ઉદ્યોગ માટેનો સમય

ઉત્પાદક ઉદ્યોગ માટે રોજ ઓછામાં ઓછા ૨ થી રાા કલાક તો રાખવા જ જોઈએ. સફાઈનો સમય ગણતાં ૩ કલાક ઉદ્યોગનો સમય જરૂરી છે. સવાર સાંજની નિશાળમાં બે ટુકડે ઉદ્યોગ કરાવી શકાય. ખેતી હોય ત્યાં જરૂર પડે ત્યારે ખેતીમાં વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે અને નહીં તો ખાદીકામ કરે. આમ બંને ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ આપી શકાય. ખેતી છે ત્યાં બારે માસની ખેતી ભાગ્યે જ હોય છે એટલે ખાદીવિદ્યા તો જોઈએ જ. એમાં જે પાયાનો ઉદ્યોગ નક્કી કરવામાં આવે તેમાં વિશેષ સમય આપવાની જરૂર રહે એ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ નઈ તાલીમની શાળામાં રાા કલાક ઉત્પાદક ઉદ્યોગ ઇષ્ટ છે એમ અમારા વર્ષોના અનુભવથી જોઈએ છીએ.

બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો :—

૧. શાળાનું કામ નિયમિત શરૂ થવું જોઈએ. નિયમિત કામ શરૂ કરવું હોય તો શાળામાં શિક્ષકે ૦ા કલાક વહેલા જવું જોઈએ. સફાઈ વગેરે પૂર્વ તૈયારીનાં કામ વખતસર પૂરાં થઈ જાય એ માટે પણ જે વિદ્યાર્થીએ એ કામ કરવાનું હોય તેઓ વખતસર કામ પૂરાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી પ્રાર્થના-સંમેલનમાં હાજર રહી શકે એ માટે શિક્ષકે વહેલા આવીને એ કામ પોતે પતાવી શકે એવી પદ્ધતિ રાખવી જોઈએ.

૨. જેમ વેપારી પૈસાનો હિસાબ બરાબર રાખે છે તેમ શિક્ષકે શાળાના છ કલાકનો કે જે સમય હોય તેનો મિનિટે મિનિટનો હિસાબ રાખતા થવું જોઈએ. શાળામાં આવ્યા ત્યારથી તે શાળામાંથી નીકળતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનો જ વિચાર થવો જોઈએ. બહાર પણ એનો જ વિચાર કરે તો ઉત્તમ.

૩. રજાઓ પછી શાળા ઉઘડે ત્યારથી જ કામ નિયમિત શરૂ થવું જોઈએ અને રજાઓ પડતાં બંધ થાય ત્યાં સુધી શિક્ષણનું કામ ચાલવું જોઈએ.

આજે ઘણા દિવસો શરૂઆતના અને આખરના અનધ્યાય જેવી સ્થિતિમાં ચાલે છે. આમ ન થાય તે માટે શિક્ષકની પૂર્વ તૈયારી બહુ આવશ્યક છે.

૪. શિક્ષકોએ રજા લેવાની હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓનો ઓછામાં ઓછો અભ્યાસ બગડે એ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ અને એ રીતે રજાઓ લેવી જોઈએ.

૫. શિક્ષકની બદલી થવાની હોય તો તે પણ શાળાના શિક્ષણને ઓછામાં ઓછી મુશ્કેલી વેઠવી પડે એવી રીતે થવી જોઈએ.

૬. શિક્ષકનો સમય વ્યસનમાં જતો હોય તો તે બચાવી લેવો જોઈએ. એથી તેમને અને વિદ્યાર્થીઓને બન્નેને લાભ થશે. શિક્ષણમાં વ્યસન ડખલરૂપ છે.

અમારા વિદ્યાલયમાં ઉપર મુજબ પ્રયત્નો થતા હોવાથી ૨॥ કલાકના સમયમાં પણ અભ્યાસ ઠીક ઠીક કરાવી શકાય છે અને વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત થવામાં ટેવાય છે. એટલે ભાગ્યે જ મોડા પડે છે. અહીં રજાઓ પછી શાળા ઊઘડે તે જ દિવસથી શિક્ષકે પૂર્વતૈયારી કરી હોવાથી કામ શરૂ થાય છે અને રજાઓ પડવાની હોય તેના છેલ્લા દિવસ સુધી બરાબર કામ ચાલે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨

વિદ્યાર્થીનાં દફતર અને પોષાક

दफतर : વિદ્યાર્થીઓના દફતરમાં આજ સુધી શું રહેતું? મુખ્યત્વે પેન, સ્લેટ અને ચોપડીઓ. પહેલાં ચોપડીઓના ભણતરને જ આપણે પૂરું ભણતર માન્યું હતું, પરંતુ હવે નઈ તાલીમની શાળામાં ઉદ્યોગ મારફત શિક્ષણ આપવાનું છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન એક વિષય છે. એટલે પુસ્તકો, સ્લેટ, પેન દફતરમાં હશે, પણ તે દિવસે દિવસે ભારે થતાં નહીં જાય. આજ સુધી તો જેમ જેમ ભણતર વધતું જાય તેમ તેમ પુસ્તકોનો ભાર વધતો જાય એવું ચાલતું. નઈ તાલીમમાં પુસ્તકોનો ભાર નહીં વધે, પણ ઉદ્યોગનાં સાધનો હશે ખરાં. કેટલાંક સાધનો તો સહિયારાં હશે એ શાળાનાં જ હશે. કોદાળી, પાવડી, ઝાડુ વગેરે. એ ઉપરાંત સ્લેટપેનની જેમ કેટલાંક પોતાનાં સાધનો હશે. જેવાં કે રેંટિયો, તુનાઈ સાધનો, ખુરપી વગેરે. જેવો ઉદ્યોગ હશે તેવાં સાધનો હશે; અને જે શ્રેણીનો વિદ્યાર્થી હશે, તે જાતનાં સાધનો હશે.

पोषाक : ઉદ્યોગકામ કરવામાં અનુકૂળ થાય તેવો પોષાક વિદ્યાર્થીનો હોવો જોઈએ. એમાં લેંઘા, પાટલૂન, કોટ જેવો પોષાક તો ચાલે જ નહીં. આખી બાંયનાં ખમીસ પણ અનુકૂળ નથી પડતાં. તેમાં તો ચડ્ડી અને અર્ધી બાંયનું ખમીસ સૌથી વિશેષ સગવડભર્યું બને છે. માથે ટોપી હોય એ જરૂરી છે. તેથી માથું ઢંકાય અને રક્ષણ થાય. એ ઉપરાંત માથું વ્યવસ્થિત અને સુઘડ રહે એ માટે પણ તે સારી છે. આજે વરણાગીમાં માથું ઉઘાડું રાખવાની પ્રથા છે ખરી, પણ એ વરણાગી કરવાનું કેટલાને પોષાય છે? બાકીનો મોટો વર્ગ તો એવો છે કે જેમને ખાવાનું તેલ નથી મળતું, તેમને વાળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કપાવવાનું અને તેલ નાંખવાનું ક્યાંથી મળે? કેટલાક બીજાની વાદે ઉઘાડું માથું રાખે છે, અને લાંબા વાળ રાખે છે. પણ તે સ્વચ્છ અને સુઘડ રાખી શકતા નથી. કામ કરવામાં ચડ્ડી બહુ જ અનુકૂળ પોષાક છે. તેમાંય બટનવાળી ચડ્ડીમાં જો બટન તૂટી જાય અને બરાબર ન પહેરે તો નગ્ન જેવો બની જાય છે. એટલે નાડાવાળી ચડ્ડી વિશેષ અનુકૂળ પડે છે. આવી ચડ્ડીની સિલાઈ પણ ઓછી થાય છે. તે કોઈ પણ ધારે તો ઘેર પણ સીવી શકે. ખેતરમાં કામ કરવું હોય ત્યારે ટોપી પોતાના દફતરમાં મૂકે. જરૂર પડે તો ખમીસ પણ ઉતારીને દફતરમાં મૂકે. પછી વર્ગમાં આવે ત્યારે તે પહેરી લે. આમ પોષાક સાદાઈ અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ રાખવો જોઈએ.

૧૩

ઉપાસના

શાળાનું કામકાજ શરૂ કરતા પહેલાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળે એ ઉપયોગી છે. તે દ્વારા એક-પરિવાર-ભાવના કેળવવામાં સારી મદદ થઈ શકે છે. તે પ્રસંગે સમૂહમાં જણાવવા જેવી વાતો થઈ શકે; શાળાના, ગામના અને દેશના અગત્યના સમાચાર કહેવાના હોય તે કહી શકાય અને શાળાના કામકાજ અંગેની સૂચના આપવાની હોય તે આપી શકાય.

વળી શાળાનું કામકાજ નિયમિત શરૂ થતાં પહેલાં યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું થાય, એ જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો ઘેરથી આવ્યા હોય, ત્યારે ઘરના વિચારો અને બીજા વિચારો લઈને આવ્યા હોય તેથી શાળામાં અભ્યાસનું વાતાવરણ ઊભું કરવાની જરૂર છે. એ માટે શાંત — પવિત્ર વાતાવરણની આવશ્યકતા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવું વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ :—

૧. સંમેલનની જગા સ્વચ્છ અને સુંદર હોય, આસન હોય તે સ્વચ્છ અને પાથરેલાં હોય.

૨. તેની આસપાસ ગંદકી, કચરો ન હોય. અવાજ ન થતો હોય, સંપૂર્ણ શાંતિ હોય.

૩. શાળામાં બધી કોમનાં, બધા ધર્મોનાં બાળકો હોય છે. તેથી સર્વધર્મ-સમભાવની દૃષ્ટિએ કોઈ છબી ન રાખવી.

૪. હવાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અગરબત્તી, ધૂપ, કરવામાં હરકત ન હોય, પરંતુ શાળા સ્વચ્છ હશે તો તેની જરૂર નથી.

૫. તે વખતે બધા શાંત, અને ટટ્ટાર બેઠા હોય. ગમે ત્યારે બેસવું હોય તો ટટ્ટાર જ બેસાય એ ટેવ બહુ જરૂરી છે.

૬. બાળકો સમજી શકે, એ માટે ભજનના અર્થો પણ સમજાવવાનું અવારનવાર રાખવું જોઈએ.

૭. બધા એક સૂરથી ગાય તે જરૂરી છે.

૮. પ્રાર્થના બહુ લાંબા સમયની ન જ હોય, કેમ કે બાળકોની એકાગ્રતા બહુ લાંબો સમય ન રહી શકે.

૯. પ્રાર્થનામાં ભજન જુદા જુદા ધર્મના સંતો યા ભક્તોનાં ગવાય એમ થવું જોઈએ. કોઈ એક જ પંથનાં ભજનો હંમેશાં ન હોવાં જોઈએ.

ભજનની જરૂર એટલા માટે છે કે આપણે સંતસમાગમ ઇચ્છીએ છીએ. જે ભક્તો થઈ ગયા છે, એવાની અનુભવવાણી આપણા જીવનને માર્ગદર્શક થઈ શકે. એટલા માટે સંતસમાગમ જરૂરી ગણાયો છે. બધા જ લોકો એવા સંતની સોબત કરવા ઇચ્છતા હોય છે. જીવતા સંતોની વાણી સાંભળવાની મળે એ પ્રાર્થનારૂપ બની જાય છે. પણ હંમેશ તે શક્ય નથી. તેથી જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંતો અને ભક્તો થઈ ગયા છે, તેમની વાણી આપણે ભજન મારફતે સાંભળીએ છીએ. સંતોના હૃદયમાંથી જે વાણી નીકળી તે જીવનને સાચે રસ્તે લઈ જનારી નીવડે છે. એ વાણી ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં તે આપણી પ્રાર્થના બની શકે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે પદ્ય વિશેષ રુચિકર લાગે છે. તેથી પ્રાર્થનામાં ભજન એ ઇષ્ટ છે.

ભજનમાં એકાગ્ર થઈ શકાય એ માટે ઉપરની તૈયારી આવશ્યક છે. ભજન ગવાયા પછી શરૂઆતમાં તેનો અર્થ ટૂંકમાં સમજાવવો. ભજન કંઠે થાય એ માટે તે વારંવાર ગવાય અને ઝિલાય તે આવશ્યક છે. વાતાવરણ જમાવવામાં ધૂન ઉપયોગી થઈ શકે છે. એટલે ભજન સાથે ધૂન પણ હોય. કોઈ કોઈ ઠેકાણે એક જ ભજન અઠવાડિયા સુધી ગાવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનિયમિત રીતે પણ અમુક ભજનો અવારનવાર ગવાય છે. નવા રાગ પકડીને એક સરખી રીતે ગવાય એ માટે પ્રથમની રીત સારી છે.

ભજનો પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી મળી રહેશે. પણ તે સારી રીતે સૂરબદ્ધ ગવાય તો સારું. એ માટે સાથે મંજીરા, કે તંબૂરા જેવું સાધન કે સૂરપેટી જેવું સાધન હોય તો સારું.

વળી ગાનાર પ્રાર્થનામાં રસવાળો હોય એ જરૂરી છે. એ જેટલે દરજ્જે રસવાળો હશે તેટલી તેમાં સફળતા મળશે. ગાવા માટે ગાતા હોય તો તેની અસર ન થાય એ સમજાય તેમ છે. એટલે પ્રાર્થનાની સફળતાનો આધાર પ્રાર્થના કરાવનારમાં ઈશ્વરનિષ્ઠ કેટલી છે, તે પર મુખ્યત્વે રહેલો છે.

૧૦. પ્રાર્થનામાં હારમોનિયમ જેવું વાજિંત્ર ઘણી વખત મદદ નથી કરી શકતું, કેમ કે તે પ્રાર્થનાને ઢાંકી દે છે. પ્રાર્થનાના ભાવને વિશેષ સારી રીતે વ્યક્તિમાં પહોંચાડે એવું વાજિંત્ર હોવું જોઈએ. જો તેમ ન થઈ શકે તો ગમે તે પ્રકારનું વાજિંત્ર પસંદ ન કરવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાજિંત્રનો અવાજ આપણે પહોંચાડવો નથી. પણ ભક્તના ભાવને હૃદય સુધી પહોંચાડવો છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૧૧. ભજન ઝીલી શકે એવાં હોય ને તે ઝિલાવવાં જોઈએ. શરૂઆતમાં ગાનાર એકલો એક દિવસ ગાય અને પછી બીજી વખત ઝિલાવવાનું રાખે તો વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી ઝીલી શકશે.

૧૨. પ્રાર્થના કોઈ એક વ્યક્તિના શોખ માટે નથી. પણ સમગ્ર જનતાના હિત માટે છે. બાળકો તે ભવિષ્યની જનતા જ છે. એટલે ગાનારના કે મુખ્ય શિક્ષકના રસની દૃષ્ટિએ તે ન જ થાય.

૧૩. પ્રાર્થના બાદ પ્રસાદ કે ટીકડીઓ વહેંચવાની પ્રથા કદાપિ દાખલ ન કરવી.

૧૪. प्रार्थना वाद समाचार :— કોઈ વિદ્યાર્થીની ખાસ માંદગીના કે ખાસ બીજા સમાચાર હોય તો તે આપવા જરૂરી છે. કેમ કે તેથી વિદ્યાર્થીઓનો પરસ્પરનો સંબંધ જોડાય છે. કોઈ વિદ્યાર્થીએ સારું સેવાનું કાર્ય કર્યું હોય તો તે પણ બીજાને માર્ગદર્શક થઈ પડે એ દૃષ્ટિએ જણાવવું જોઈએ.

શાળાની સ્વચ્છતા કે વર્ગસંચાલન અંગે જરૂરી સૂચના આપવાનો સમય પણ સંમેલનમાં રાખવો.

ગામમાં કંઈક મોટો બનાવ બન્યો હોય, તો તે પણ જણાવવો. વિદ્યાર્થીના દિલને આવા બનાવો સારી રીતે સ્પર્શી શકે છે.

૧૫. छापांना समाचार :— શિક્ષકે સમાચાર પત્રોમાંથી બાળકોને સમજાય તેવી રીતે ઇતિહાસ-ભૂગોળના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સમાચાર આપવા. એ માટે રોજના સમાચાર નોટમાં નોંધાવવાની પદ્ધતિ રાખવી જોઈએ. એમ કરવાથી શિક્ષક સમાચારની સાંકળ જાળવી શકશે અને કેટલાક પ્રસંગો સળંગ રીતે આપી શકશે. એ પદ્ધતિથી બીજો લાભ એ થશે કે, એક શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં બીજો શિક્ષક સમાચારની સાંકળ જાળવી શકશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૬. આટલું થયા પછી મુખ્ય શિક્ષક શાળાની, વર્ગની કે અભ્યાસ અંગેની સૂચના આપવા જેવી હોય તે આપે.

૧૭. વિસર્જન :— સંમેલનમાંથી છૂટા પડતી વખતે વિદ્યાર્થીઓ ક્રમબદ્ધ રીતે પોતપોતાના વર્ગમાં શાંતિથી વ્યવસ્થિત રીતે જાય એ દરેક શિક્ષકે જોવું. કવાયતની તાલીમનો ઉપયોગ આ પ્રસંગે બરાબર થાય તો વ્યવસ્થિત રીતે જવાની ટેવ પડશે અને તે દરેક ઠેકાણે ઉપયોગી થશે.

૧૮. પ્રાર્થનામાં આસન પાથરેલાં હોય તે નિયમ મુજબ વારાફરતી આસન વાળનારી ટુકડી નિશ્ચિત કરેલે સ્થાને વ્યવસ્થિત રીતે વાળીને મૂકે એ જોવું.

વિદ્યામંદિરની પ્રાર્થના

સંગે હરિચરણમાં રહીએ તમે અમે,
સંગે હરિપ્રણયમાં રમીએ તમે અમે;
સંગે પરાક્રમ ઘણાં કરીએ તમે અમે,
જે સંગભંગ બનજો ન કદાપિ આપણો. ૧

તેજસ્વી પ્રાણવાન થાજો સદા શિક્ષણ આપણું;
ન કદાપિ થજો ભિન્ન વિદ્વેષે મન આપણું. ૨

અસત્યો માંહેથી પ્રભુ! પરમ સત્યે તું લઈ જા,
ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ! પરમ તેજે તું લઈ જા;
મહામૃત્યુમાંથી, અમૃત સમીપે નાથ! લઈ જા,
તું હીણો હું છું તો તુજ દરશનાં દાન દઈ જા. ૩

જે અંતરે કરી પ્રવેશ સૂતેલ મારી,
વાણી સજીવન કરે નિજ ભર્ગ પ્રેરી;
જે રોમ રોમ મહીં પ્રાણ પૂરે પ્રતાપી,
તે શક્તિનાથ પુરુષોત્તમને પ્રણામ. ૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુખ્ય ધૂનો

૧. સાચી વાણીમાં શ્રીરામ, સાચા વર્તનમાં શ્રીરામ;
જનસેવામાં પામીશું પ્યારા રામ રામ રામ.

૨. રામ નામકી ધૂન લગી હૈ, રામ નામકી ધૂન;
રામ નામકી ધૂન લગી હૈ (૨) – રામ નામકી૦

૩. રામધૂન લાગી ગોપાલ ધૂન લાગી,
કબીરાની વાણી સુણી રામધૂન લાગી. — રામધૂન૦
ગાંધીજીની વાણી સુણી રામધૂન લાગી. — રામધૂન૦

૪. રામ સુમર રામ સુમર રામ સુમર લે,
સુંદર શિવ મંગલ ભગવાન સુમર લે.
જીવનમેં સત્યહી એક સાર સમજ લે — રામ૦

૫. સિયા સ્વામિનકી જય, પ્યારે રાઘવકી જય;
બોલો હનુમાન કૃપાલુકી જય જય જય. — સિયા૦

૬. રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ, પતિતપાવન સીતારામ;
ઈશ્વર અલ્લા તેરે નામ, સબકો સન્મતિ દે ભગવાન.

૭. રાધે કૃષ્ણ જય કુંજ વિહારી મુરલીધર ગોવર્ધનધારી. (૨)

૮. તમે ઘેલાં બનો એક ગોવિંદમાં,
એક ગોવિંદમાં એક માધવમાં. -- તમે૦
કોઈ ઘેલાં બન્યાં છે રૂપ ને રંગમાં,
કોઈ ઘેલાં બન્યાં છે તન ને ધનમાં. — તમે૦

૯. નહીં યહ મેરા, નહીં યહ તેરા ઈશ્વરકા યહ રાજ્ય હૈ;
ઈશ્વરકા જલ, ઈશ્વરકા ફલ, ઈશ્વરકા હી અનાજ હૈ. — નહીં૦
ફોગટ ખાવે ચોર કહાવે, ગીતાકી આવાજ હૈ. — નહીં૦

૧૦. બોલો બંસરીધારીનો જય જયકાર;
શ્યામ સુંદર હરિનો જય જયકાર. -- બોલો૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪

શાળા પંચાયત

શાળા એ ભાવી પેઢીનો સમાજ છે. ભવિષ્યમાં એ જ બાળકો ગ્રામ તંત્રના સભ્યો થવાના છે. હું સમાજનું એક અંગ છું એ ભાવના આજે લગભગ નાબૂદ થઈ છે. દરેક માણસ પોતપોતાનું સંભાળે છે, પણ પોતાનું સંભાળવા જતાં પડોશીનું નુકસાન થતું હોય તોય તે પોતાના અંગત સ્વાર્થમાં અંધ બનેલો હોવાથી જોઈ શકતો નથી; અને જોતો હોય તો પરવા કરતો નથી. હું મારા ઘરનો કચરો પડોશીના ઘરની સામે ફેંકું છું અને પડોશી એના ઘરનો કચરો મારા ઘર સામે ફેંકે છે. આમ બન્ને કચરો વાળીએ છીએ, બન્ને કચરામાં રહીએ છીએ અને છતાં બન્ને એક બીજાને કહી શકતા નથી. વળી શેરી કે ગામનો ચોક, ધર્મશાળા કે નિશાળ જેવાં સાર્વજનિક સ્થળોની દશા તો નધણિયાતી જેવી થઈ છે. એ સ્થળોએ ગંદકી હોય તો કોણ કાઢે? એ તો કોઈની મિલકત નહીં. ખરી રીતે જાહેર સ્થાનોની વ્યવસ્થા બરાબર અને સર્વ પ્રથમ થવી જોઈએ. આજે તો એથી ઊલટું બની રહ્યું છે.

આપણે ઇચ્છીએ કે, જાહેરનું મકાન, એટલે સર્વનું મકાન. સર્વેએ તેની કાળજી રાખવી જોઈએ અને સર્વના ઉપયોગમાં તે આવવું જોઈએ. આ જાતના સંસ્કારો બાળકોમાં પડે એવી તાલીમની જરૂર છે. શાળામાં એ માટે શિક્ષકની દોરવણી હેઠળ શાળા પંચાયતની યોજના કરવામાં આવે છે. વર્ગ પંચાયત હોય છે, તે પોતાના વર્ગ પૂરતી વ્યવસ્થા સાચવતી હોય છે; અને શાળા પંચાયત શાળાની વ્યવસ્થા સાચવતી હોય છે. જે સંસ્થામાં જાતે કામ કરવાનો આગ્રહ હોય છે અને નોકર, રસોઇયા, કે ભંગી રાખવામાં નથી આવતા એવાં છાત્રાલયોમાં આવી તાલીમ વિશેષરૂપે આપી શકાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળામાં પણ એવી તાલીમ આપી શકાય છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ સમૂહની જવાબદારીના ભાનવાળા બને છે. એવું પણ અનુભવ્યું છે કે, શાળાતંત્રમાં વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોના મદદનીશ અને કોઈક વખત સાચી સલાહ આપનાર પણ બની જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સવ પ્રસંગે તો ખીલી ઊઠે છે અને માન્યામાં ન આવે એટલી જવાબદારીથી મોડી રાત સુધી જાગીને પણ સોંપેલાં કામ બરાબર કરે છે. આવી તાલીમ બધાને મળે એ માટે ચૂંટણીઓ અમુક અમુક વખતે થવી જોઈએ.

૧૫

શિક્ષણ કાર્યમાં આયોજન

આયોજનનું મહત્ત્વ અને તેના હેતુઓ

વર્તમાન સમયમાં અનેક દેશો પોતાના વિકાસ માટે પંચવર્ષીય યોજના ઘડી રહ્યા માલૂમ પડે છે. તે જ પ્રમાણે, પોતાના શિક્ષણ કાર્યમાં પણ વિકાસ સાધવા માટે દરેક શિક્ષકે આયોજન કરવું જરૂરી છે. આયોજનનો મુખ્ય હેતુ – નિર્ણિત લક્ષ્યને પહોંચવાનો છે. શિક્ષક માટે તો લક્ષ્ય નિર્ણિત છે જ – તેની સામે નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ પડેલો છે. માટે, તે અભ્યાસક્રમ કેવી રીતે પરિપૂર્ણ કરવો, તેની વાર્ષિક યોજના અગાઉથી ઘડવી જરૂરી છે. પણ અભ્યાસક્રમને પરિપૂર્ણ કરવાનું જ માત્ર, પ્રગતિશીલ શિક્ષકનું ધ્યેય નથી. તેણે એવી રીતે શીખવવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ કરતાં રસ પડે, વિદ્યાર્થીની અનેકવિધ સુષુપ્ત વૃત્તિઓ જાગ્રત થાય અને એ રીતે તેના વ્યક્તિત્વનાં અનેકવિધ પાસાંઓને વિકસવાની પૂરી તકો મળે. આ ત્યારે બની શકે, જ્યારે શિક્ષણને પ્રવૃત્તિમય બનાવાય. આથી અભ્યાસક્રમની યોજના સાથે ઇતર પ્રવૃત્તિની યોજના પણ કરવી જરૂરી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિક્ષણ કાર્યના આયોજનમાં નીચેના બે મહત્ત્વના ધ્યાનમાં રાખવા જેવા મુદ્દા છે :—

૧. અભ્યાસક્રમની માસવાર યોગ્ય ફાળવણી કરવી, જેથી કરીને અભ્યાસક્રમને પરિપૂર્ણ કરી શકાય.

૨. શિક્ષણકાર્યને પ્રવૃત્તિનિષ્ઠ બનાવવું.

વાર્ષિક યોજના

ઉપરની દૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખીને વિષયવાર નીચેના મુદ્દાઓને લક્ષમાં રાખીને વાર્ષિક યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ :—

૧. દરેક માસવાર અભ્યાસની ફાળવણી.

૨. જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીની કોઈ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ સાથે શિક્ષણના મુદ્દાનો સમવાય વિચારી લેવો.

૩. શિક્ષણને વધુ દૃઢ કરે તેવી આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓ પણ વિચારી લેવી – જેવી કે, સંગ્રહ, નમૂના બનાવવા, ચિત્રકામ, નકશાઓ દોરવા, વગેરે.

નીચેના પત્રકના રૂપમાં વિષયવાર યોજના વિચારવી સરળ પડશે :—

વિષય

માસ	પ્રવૃત્તિ કે પ્રસંગ	શિક્ષણના મુદ્દાઓ	આનુષંગિક પ્રવૃત્તિ	નોંધ (યોજનામાં માસ દરમ્યાન થયેલી વધઘટ)

માસિક યોજના

ઉપર પ્રમાણેની વાર્ષિક યોજનામાં માસિક ફાળવણી કરી હોવાથી, દરેક માસની વિષયવાર યોજનાઓ તૈયાર હશે. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માસિક યોજના પોતાની સમક્ષ રાખવાથી શિક્ષક સફળતાપૂર્વક તે તે માસના લક્ષ્યને પહોંચી શકશે.

સાપ્તાહિક યોજના

માસિક યોજનાને આધારે દરેક સપ્તાહની શરૂઆતમાં, શિક્ષકે સાપ્તાહિક યોજના ઘડી કાઢવી જરૂરી છે. સાપ્તાહિક યોજનામાં પ્રવૃત્તિઓની તથા તે દ્વારા સધાતા સમવાયી જ્ઞાનની યોજના ખાસ વિચારી લેવી. એટલે, સાપ્તાહિક યોજનાના ૩ ભાગ પાડવા :—

૧. દરેક વિષયના શિક્ષણના મુદ્દાઓ.

૨. દરેક પ્રવૃત્તિ – ઉદ્યોગ કે ખેતી – નાં કામોની યોજના.

૩. સમવાયી શિક્ષણની યોજના.

દૈનિક યોજના

સમયપત્રકને આધારે, દરરોજ શિક્ષણ કાર્ય કરતાં પહેલાં, શિક્ષકે દૈનિક યોજના વિચારી લેવી. તેની દૈનિક નોંધ નીચેના પત્રક રૂપે રાખવી અનુકૂળ થઈ પડશે :—

તા. વાર

વિષય	પ્રવૃત્તિ કે પ્રસંગ	શિક્ષણના મુદ્દાઓ	શૈક્ષણિક સાધનોનો ઉપયોગ	નોંધ

દરેક પાઠ માટે કયાં શૈક્ષણિક સાધનો વાપરવાં, તે પણ અગાઉથી વિચારી રાખવું, જેથી તે તે પાઠ વખતે અગાઉથી અચૂક એ સાધનો તૈયાર કરીને લઈ જવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાઠની યોજના

દરેક પાઠ કઈ રીતે આપવો, તેને અંગે હર્બાર્ટે સૂચવેલાં પગથિયાં મુજબ, યોજના વિચારવાથી એકંદરે શિક્ષકને લાભ થાય છે. માત્ર અધ્યાપન મંદિરમાં જ એ પદ્ધતિને વળગી શકાય, અને રોજબરોજના કામમાં તે રીતે ચલાવવું અવ્યવહારુ છે, એવો ખ્યાલ રાખવો ન જોઈએ. શિક્ષણના દરેક એકમ (Unit) અંગે દરેક શિક્ષકે — પૂર્વતૈયારી, વસ્તુનિરૂપણ, તે દરમ્યાન યોજવા યોગ્ય શૈક્ષણિક સાધનો અને યુક્તિઓ, પુનરાવર્તન અને કા. પા. નોંધ — આ પ્રમાણે યોજના વિચારવી, અને તેની રૂપરેખા નોંધી રાખવી. વિગતવાર પાઠ કાઢવાથી જે સમય લાગે છે, તેટલો સમય રૂપરેખા નોંધવામાં જશે નહીં. કા. પા. નોંધ સંપૂર્ણ રીતે નોંધવી. આવી રીતે દરેક એકમ અંગેના પાઠની રૂપરેખા વિચારવાથી અને નોંધવાથી સમય પણ બહુ લાગે નહીં અને શિક્ષણકાર્ય હેતુલક્ષી અને સફળ બને. આવી દરેક વિષયની શિક્ષણનોંધો અલગ અલગ નોટોમાં રાખવી.

ઉપસંહાર

આમ દરેક શિક્ષકે ઉપરોક્ત આયોજનને લક્ષમાં રાખી, નીચેની નોંધો રાખવી :—

૧. વાર્ષિક યોજના;
૨. સાપ્તાહિક અને દૈનિક આયોજન;
૩. વિષયવાર અલગ અલગ શિક્ષણનોંધો.

અલબત્ત, આ પ્રમાણેના વિસ્તૃત આયોજન માટે દરેક શિક્ષકે શાળાના સમય બહાર ઠીકઠીક કામ કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈશે. ગ્રીષ્મની રજાઓ દરમ્યાન વાર્ષિક યોજના ઘડી શકાય; તથા શનિરવિની રજાઓ દરમ્યાન સાપ્તાહિક આયોજન તથા વિષયના દરેક એકમ અંગેના પાઠની રૂપરેખાત્મક યોજનાઓ ઘડી શકાય. પોતે અપનાવેલા વ્યવસાયને દીપાવવા માટે આટલું તો દરેક શિક્ષક કરશે જ એવી અપેક્ષા રાખવી વધુ પડતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૬

ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી

શાળામાં ઉદ્યોગ દાખલ થાય છે ત્યારે સહેજે ઉત્પાદનનો વિચાર આવે છે. પૂ. ગાંધીજીએ તો ઉદ્યોગશિક્ષણની કસોટીમાં શાળાનું સ્વાવલંબન મૂકયું છે. એટલે શાળા-સ્વાવલંબન મહત્ત્વનો મુદ્દો છે. પરંતુ તે વિચાર વિનાની મજૂરી કરવાથી ન થાય. જો ગુણવિકાસ સધાય તો તેમાં ખૂબ મદદ મળે. એ ગુણવિકાસ જીવન-પોષક બને. બાળક પાસે બચપણથી જ ગુણવિકાસની દૃષ્ટિએ જો કાર્ય કરાવવામાં આવે તો તેના જીવનનું ઘડતર થાય. એ જીવન ઘડતર એટલે કેળવણી. પ્રવૃત્તિ કાંતવાની, વણવાની, કે સફાઇની હોય, પણ તે સમજીને કરવામાં આવે તો સરસ થાય. સમજીને કરવા માટે ઉદ્યોગ પાછળની દૃષ્ટિ આપવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિ કેળવાય તો તે ખરી કેળવણી થઈ. એટલે દૃષ્ટિ પ્રથમ આપવી જોઈએ. ધીરજ, ચોકસાઈ, એકાગ્રતા, વ્યવસ્થા, કરકસર, નિયમિતતા, વિચાર કરવાની ટેવ, આ બધા ગુણો પાયાના ઉદ્યોગ મારફત સાધી શકાય છે. એ સાધવાના પ્રયત્નમાં જ કેળવણી થાય છે અને જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય તે સુંદર જ થાય છે. એટલે આ ગુણો સધાય તો કેળવણી થઈ અને ઉદ્યોગની સફળતા મળી એમ માનવું જોઈએ.

વળી ઉદ્યોગનું વિજ્ઞાન શીખવવાની અતિ જરૂર છે. ઉદ્યોગ વિજ્ઞાન વિના કરાવવામાં આવે તો તેમાં નુકસાન થાય અને ખોટી કેળવણી થાય; એથી અનેકગણું નુકસાન થાય. ઉદ્યોગ તેના વિજ્ઞાન સાથે કરવામાં આવે તો કુશળતા આવે અને તો જ શિક્ષણની કસોટીમાં પાસ થયા એમ કહેવાય. કુશળતા આવે એનો અર્થ એ છે કે ઝડપથી સરસ કામ કરવાની ટેવ પડે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ વિચાર કરતાં સમજાશે કે, ગુણવિકાસ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને વિજ્ઞાન સાથે ઉદ્યોગ શીખવવામાં આવે તો ઉત્પન્ન ઘણું વધી જાય. એટલે સ્વાવલંબનમાં ઉપરની બધી બાબતો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ દૃષ્ટિએ હજી ઘણો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

આજે તો શિક્ષક બતાવે તે મુજબ (ખાસ વિચાર કર્યા વિના) શ્રમ કરવો એવો અર્થ ઉદ્યોગનો થઈ પડ્યો છે. એટલે શિક્ષક વિચાર કરનારો મુકાદમ બને છે અને વિદ્યાર્થી મજૂર બને છે. તેથી વિદ્યાર્થીની વિચાર કરવાની ટેવ કે સૂઝશક્તિ કેળવાતી નથી. પુસ્તકોમાં પણ આજકાલ શિક્ષકો બધું તૈયાર કરીને આપવામાં જ પોતાની શક્તિ ખર્ચે છે, એટલે વિદ્યાર્થીઓ વિચાર કરતા નથી; અને પુસ્તકો, નોટો ગોખે છે અને ભૂલે છે.

તેથી ઉપરની દૃષ્ટિએ, ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણીનો અર્થ અને મહત્ત્વ ભુલાવાં ન જોઈએ.

ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપતી વખતે નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે:

૧. ઉદ્યોગનાં સાધન વ્યવસ્થિત અને સહેલાઈથી લઈ શકાય એવી રીતે ગોઠવવાં.

૨. બધા વિદ્યાર્થીઓને એક સાથે ઉદ્યોગ શીખવવો નહીં. શરૂઆત એક કે બે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓથી કરવી. તે વખતે બીજાઓને બીજું કામ સોંપવું. એ વિદ્યાર્થીઓનો હાથ બેસે, એટલે તેમની અથવા ઉપલા ધોરણના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓની મદદ લઈને શીખવવું. એમ એકાદ માસમાં બધા વિદ્યાર્થીઓને શીખવી દેવું. પછીથી બધા સાથે કામ કરે ત્યારે શિક્ષકે ફરતા રહીને ભૂલ હોય ત્યાં સુધારી આપવાનું રાખવું.

૩. ઘણું કામ કરવાનો કદી લોભ રાખવો નહીં, પરંતુ થોડું પણ સરસ કામ થાય તે જ લક્ષમાં રાખવું. કાર્યકુશળતાથી જ ઝડપ વધે એટલે કાર્યકુશળતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. કામ કર્યા પછી તેમાં ભૂલ રહી હોય તો તે જોઈને સુધારી લેવી.

૫. સાધન જેટલાં લીધાં હોય તેટલાં બરાબર હિસાબ મેળવી લઈને યોગ્ય સ્થાને વ્યવસ્થિત મૂકવાં.

૬. ઉદ્યોગ શરૂ કરતા પહેલાં બેસવાનો ઓરડો સાફ હોવો જોઈએ અને ઉદ્યોગકામ પૂરું થયે પણ સાફ થઈ જવો જોઈએ.

૭. ઉદ્યોગ પૂરો થયે કચરો ભેગો કરી યોગ્ય સ્થાને નાખવો. જેમ કે સૂતરના ખૂથા હોય તે એકઠા કરી અલગ કરવા, નકામો કચરો નક્કી કરેલા ડબામાં કે ટોપલીમાં નાખવો. ખેતરમાં ઘાસ હોય તો ઢોરને આપવું.

૮. ખરાબ અથવા બગડેલાં સાધનથી ઉદ્યોગ કરાવવો નહીં, પણ તેવું સાધન સુધારીને કામ કરાવવું.

૯. ઉદ્યોગ પૂરો થયે તેની નોંધ રાખવી.

૧૦ સમયસર કામ શરૂ થાય અને પૂરું થાય એવો હમેશ પ્રયત્ન કરવો.

૧૧. એકાગ્રતાથી બધા કામ કરે એ માટે બધા શાન્તિથી પોતાનું કામ કરતા હોવા જોઈએ. શિક્ષકે પણ તે વખતે કોઈ સાથે વર્ગમાં વાત ન કરવી. કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એકાગ્ર થવું જોઈએ અને એકાગ્રતા લાવવા માટે શાન્તિ જાળવવી જોઈએ.

વાતો કાયમી એકાગ્રતામાં અડચણરૂપ બને છે, મદદરૂપ નથી થતી. કામ કરતી વખતે ગીતો ગાવાં કે ગવડાવવાં એ પણ વિક્ષેપ-રૂપ બને છે.

ટૂંકામાં, પદ્ધતિસર અને સમજપૂર્વક બધા કામ કરે એ ધ્યાન રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭

અનુબંધ દ્વારા શિક્ષણ

ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણમાં અક્ષરજ્ઞાનનો અભ્યાસ કેટલો થઈ શકે તે વિચારવાની જરૂર છે. એને અનુબંધ દ્વારા શિક્ષણ પણ કહેવામાં આવે છે. તે કરવા માટે નીચેની બાબતો તરફ લક્ષ રાખવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને શીખવાનો ભાર લાગે નહીં અને સહેલાઈથી યાદ રહી જાય.

(૧) ઋતુ અથવા યોગ્ય સમય પ્રમાણે ભાષાના પાઠ્યપુસ્તકના પાઠો શીખવવાની આખા વર્ષની યોજના કરવી. જેમ કે ચોમાસામાં અમુક પાઠો, શિયાળામાં અમુક, રેંટિયાબારશના દિવસોમાં અમુક, સ્વાતંત્ર્ય દિનના દિવસોમાં અમુક, તહેવારોમાં તેને લગતા અમુક, અંધારિયાની રાત્રે વિશેષમાં આકાશ દર્શન, ચંદ્રગ્રહણ વગેરે.

આમ જે જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તેને લગતી માહિતી આપવામાં આવે તો તેનું જ્ઞાન બાળકોને સહેલાઈથી આપી શકાય.

(૨) દિવસમાં બાળકો જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તેમાંથી શીખવી શકાય તેટલું ગણિત, આરોગ્ય વિજ્ઞાન, નાગરિકશાસ્ત્ર વગેરે શીખવવું. એવી પ્રવૃત્તિઓમાં દાતણ કરવું, સ્નાન, શૌચ, ખાવુંપીવું, સૂવું, રમવું, વગેરે પણ આવી જાય.

(૩) વાર્તા, પ્રવાસ, ઉત્સવો, તહેવારો મારફત ઇતિહાસ-ભૂગોળના કેટલાક મુદ્દા શીખવી શકાય.

(૪) કોઈ પણ વિષયમાં જે કાંઈ વાંચે લખે તે શુદ્ધ જ ભાષામાં વાંચે લખે એવો શરૂઆતથી આગ્રહ રાખવો અને સારા અક્ષરો લખે એવી ટેવ પડાવવી.

(૫) સમૂહજીવનનાં કાર્યો જેવાં કે સફાઈ, રસોઈ, વનભોજન, સંસ્કાર કાર્યક્રમ, રમતગમત, સમાજસેવા, વગેરે મારફત પરસ્પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સહકાર, સહિષ્ણુતા, યોજનાબદ્ધ કામ કરવાની કુશળતા ઇ૦ શીખવવાનું બની શકે.

(૬) પ્રાર્થના, સંગીત, ભજન, ધૂન મારફત શાન્તિ, એકાગ્રતા, વ્યવસ્થિતતા અને સદ્‌વિચાર કરવાની ટેવ કેળવી શકાય.

(૭) ખાદી, ખેતી વગેરે ઉદ્યોગો મારફત વ્યવસ્થા, કુશળતા, ધીરજ, એકાગ્રતા, ચોકસાઈ, કરકસર વગેરે ગુણોનો વિકાસ થઈ શકે. તે સાથે ગણિત, ભૂમિતિના કેટલાક મુદ્દા, દેશની આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ, હવામાન, કપાસ, અનાજ વગેરેની પરિસ્થિતિ વગેરે શીખવી શકાય અને સ્વાવલંબન સાધી શકાય.

(૮) સફાઈ મારફત સ્વચ્છતા, સુઘડતા અને સુંદરતાની કેળવણી આપી શકાય.

(૯) સમાજ સાથે સંબંધ કેળવવા માટે સમાજસેવા, સંસ્કાર કાર્યક્રમ; ભજન મંડળી વગેરે યોજી શકાય; અને તે દ્વારા પણ કેળવણી આપી શકાય.

આમ, સમાજ સાથે જીવતો સંબંધ કેળવી જીવનઘડતર સાથે સર્વાંગી વિકાસ સાધી શકાય.

આ દૃષ્ટિએ જ અભ્યાસક્રમો ઘડાવા જોઈએ. ખોચાસણ વિદ્યાલયમાં અમે એ જાતનો પ્રયત્ન કર્યો; તેથી બાળકોનું ઘડતર થયું છે અને વિશેષમાં સારો અભ્યાસ થયો છે; અને વધુ ભણવાની, નવું શીખવાની હોંશ પણ જાગી છે.

વિદ્યાલયની કુમાર શાળામાં જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે તે મારફત જે અનુબંધ સાધવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તેનો ખ્યાલ આવે એ માટે ઉપલાં ત્રણ ધોરણોનો જે અભ્યાસ એક વર્ષમાં થયો તે વિગતથી પરિશિષ્ટ રૂપે પાછળ આપ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮

લેખન અને વાંચન

કેળવણીમાં અક્ષરજ્ઞાન એક મહત્ત્વનું અંગ છે. તેમાં પ્રથમ અક્ષર આવે છે. એ અક્ષરો દરેક વિદ્યાર્થીના સારા હોવા જ જોઈએ એ માટે શરૂઆતથી ધ્યાન રાખવામાં આવે એ જરૂરી છે. એ માટે બાળક જે કંઈ લખે તે સારા અક્ષરે લખે એમ થવું જોઈએ અને થોડું પણ સારું અને શુદ્ધ લખે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જેમ થોડું પણ સમજપૂર્વક વાંચવાની જરૂર છે, તેમ થોડું પણ શુદ્ધ અને સારા અક્ષરે લખવું જરૂરી છે. અક્ષર એ લેખનનો પાયો છે. અક્ષર સારા હશે તો તે લખાણ વાંચવાનું મન દરેકને થશે, પણ અક્ષર સારા નહીં હોય અને લખાણ સારું હશે તોય તે વાંચવાનું મન નહીં થાય. એટલે નયી તાલીમમાં સારા અક્ષરે લખવાનું શીખવવું જોઈએ.

લખાણ વ્યાકરણશુદ્ધ હોવું જોઈએ. એ માટે વિદ્યાર્થીઓ સાચી જોડણી લખે અને શબ્દકોશ વાપરતાં શીખે એમ પણ કરવું જોઈએ.

વળી લેખન એવું હોવું જોઈએ કે, આપણે લખીને જે અર્થ યા ભાવ બીજાને સમજાવવા માગીએ તે જ અર્થ યા ભાવ બીજો સમજે, તો જ શુદ્ધ લખાણ થયું ગણાય. એમ ન થાય તો આપણું લખાણ વ્યાકરણશુદ્ધ હોય તો પણ અધૂરું અથવા ભૂલવાળું ગણાય.

વાંચન પણ એવું હોવું જોઈએ કે, તે જે વાંચે તે પોતે અને બીજો સાંભળનાર બન્ને બરાબર સમજે, એ દૃષ્ટિ રાખીને જ વંચાવું જોઈએ.

લેખન વાંચન સારું કોને કહેવાય? શું વાંચવા જેવું છે અને શું લખવા જેવું છે તે પણ તેને સમજાય તે મુખ્ય બાબત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાંચવા યોગ્ય જ વાંચે, લખવા યોગ્ય જ લખે, એવું બાળકને શીખવવું હશે તો શિક્ષક પોતે એ રીતે વર્તતો હોવો જોઈશે.

એટલે સરસ આવડયું એટલું પૂરતું નથી, પણ આવડત કયે રસ્તે વપરાય છે એ જોવાની વિશેષ જરૂર છે. સરસ આવડે એ શિક્ષણ થયું, એટલે ભણ્યો કહેવાય, પણ એ સરસ આવડત યોગ્ય રસ્તે વાપરે ત્યારે કેળવણી થઈ, ગણ્યો કહેવાય.

બાળક ઘણી વસ્તુઓ શીખે છે. એમાં એનું એ વિષયોનું શિક્ષણ થયું ખરું, પણ એ એનો સાચી રીતે ઉપયોગ કરતો થાય ત્યારે એની કેળવણી યા ઘડતર થયું ગણાય.

૧૯

ઇન્દ્રિયોની કેળવણી

અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણી મહત્ત્વની છે. એના કરતાં અનેકગણી મહત્ત્વની કેળવણી ઇન્દ્રિયોની છે. દરેક માણસની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય બરાબર કેળવાય એ ઘણું જરૂરી છે.

અત્યારે આપણી શાળામાં ઇન્દ્રિયોની કેળવણીને ગૌણ સ્થાને મૂકી છે. એટલું જ નહીં પણ તે તરફ દુર્લક્ષ્ય સેવાય છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ખોટી તાલીમ મળે છે.

બને છે એમ કે આંખ, ન જોવાની ચીજ જોવા તરફ આકર્ષાય ને જોવા જેવી વસ્તુ ન જુએ. એવું જ બીજી ઇન્દ્રિયોનું બને છે. ઉદ્યોગ દ્વારા તેમાં સુધારો થઈ શકે છે.

કાંતણમાં આંખ, આંગળી અને મન એ ત્રણે એકબીજાને મદદ કરે છે ત્યારે સારું સૂતર કંતાય છે. સફાઈમાં નાક, હાથ, પગ અને મન એકાગ્ર થાય ત્યારે સફાઈ સારી થાય છે. ભજનમાં હાથ કાન અને મન એક થાય ત્યારે તેનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોરાકમાં હાથ, જીભ, અને મન એક થાય ત્યારે તે સારી રીતે લઈ શકાય છે. જો મન ન હોય તો તેમાં રસ છૂટતો નથી.

આ બધી ઇન્દ્રિયો સાથે મન તો રહે જ છે. એટલે મનને યોગ્ય રીતે ઘડવું જોઈએ. એ માટે સત્પુરુષનો સહવાસ, જીવન-પોષક વાચન-મનન અને શ્રમ કરવાની ટેવ જરૂરી છે.

જો મન બરાબર યોગ્ય રીતે કેળવાશે તો આંખ ન જોવાનું નહીં જુએ, કાન નહીં સાંભળવાનું નહીં સાંભળે, જીભ નહીં ખાવાનું નહીં ખાય. જીવનઘડતર માટે જીવનપોષક શ્રમ જોઈએ, મનન કરવાની ટેવ જોઈએ, સતત જીવનોપયોગી પ્રવૃત્તિ જોઈએ, જેમાં મન બધો વખત જોડાયેલું રહે. આવી તાલીમની અક્ષરજ્ઞાન કરતાં પણ વિશેષ જરૂર છે. તે બાબત નવી કેળવણીમાં ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. પણ શિક્ષકમાં એ હશે તો જ વિદ્યાર્થીઓને એ રીતે કેળવી શકશે.

૨૦

કળાનું શિક્ષણ

(ભરત, ગૂંથણ, ચિત્રકામ, રંગોળી, શણગાર)

કળાનું શિક્ષણ નયી તાલીમની શાળામાં અપાવું જોઈએ એ વિષે કોઈ મતભેદ નથી. આજે તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં એનું સ્થાન નહીં જેવું થઈ ગયું છે.

આ વિદ્યાલયમાં એ વિષયના શિક્ષણની રચના નીચેની દૃષ્ટિએ કરી છે:

૧. પ્રથમ, નવા સર્જનમાં સાચી કળા ખીલવવી. ખાદી ઉદ્યોગ એ પાયાનો ઉદ્યોગ છે. એટલે ખાદીની બધી ક્રિયાઓમાં કળાનાં દર્શન થવાં જોઈએ. સાધન શાસ્ત્રીય અને સુંદર રાખવાં. એમ કરતાં વિશેષ ખર્ચ ન થવો જોઈએ. વળી કામ કરવાની જગા સ્વચ્છ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુઘડ અને સુંદર હોય. રેંટિયા વગેરે એવી રીતે રાખવા જોઈએ કે તે શાળાનો શણગાર બની જાય.

પૂણી, સૂતર, ખાદી જે બને તે આંખને ગમે ને લેવાનું મન થાય એવાં થવાં જોઈએ.

ખેતી ઉદ્યોગ હોય તો તેની ખેતી બગીચારૂપ થવી જોઈએ. એ બગીચો સ્વચ્છ, સુંદર, બનાવી શકાય. પરંતુ ઉત્પાદન મુખ્ય રાખીને જ તે થઈ શકે. એવું કરવામાં જ સાચી કળા રહેલી છે.

આજે તો કળા ખર્ચાળ બની છે. એટલે તે પૈસાની દાસી બની છે. હવે આપણે કળા દરેક ઝૂંપડીએ પહોંચાડવા માગીએ છીએ, કેમ કે ગામમાં ઝૂંપડીઓ વિશેષ છે, મોટાં ઘરો થોડાં જ હોય છે.

એટલે વિના ખર્ચની કળાને ઉત્તેજન આપવાનું છે. ઉપરની દૃષ્ટિએ ભરત, ગૂંથણની પ્રવૃત્તિ ગૌણ જ બની જાય છે. બાળકની શક્તિ નવા સર્જન તરફ વાળવાની છે. ખાદી બનાવવી, શાક પેદા કરવું, અનાજ પેદા કરવું, એમાં ઇંદ્રિયોની કેળવણી છે. ખાદી ઉપર ભરત કરવું એ ગૌણ છે. ભરત ગૂંથણમાં સ્વદેશીની ભાવના પણ ભુલાઈ જાય છે. પરદેશી ઊન કે દોરા લાવીને ગૂંથણ કરવામાં આત્મા કાઢીને શરીર શણગારવા જેવું થાય છે. સ્વદેશીમાંય ગૃહ અને ગ્રામોદ્યોગને શિક્ષણ સંસ્થાએ પોષવાની જરૂર છે. એટલે નવા સર્જન તરફ મુખ્ય દૃષ્ટિ રાખવી યોગ્ય છે.

નકામી ગણાતી ચીજોમાંથી ઘરવપરાશની ચીજો બનાવવાની શક્તિ અને આવડત આપણે ત્યાં પહેલાં હતાં તે ફરી સજીવન કરવાં જોઈએ. ચીંથરાંમાંથી, સરકટમાંથી અને કાગળમાંથી આસન, સાદડી, ટોપલી વગેરે અને કાથીમાંથી કે ભીંડીમાંથી પગ-લૂછણાં, દોરીદોરડાં વગેરે બનાવી શકાય.

છાણ માટીમાંથી સુંદર લીંપણ કરતાં શીખવવું જોઈએ. એમાં માટી તથા છાણની પસંદગી કરવી, પાણી કેટલું નાખવું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરસ ગારો કઈ રીતે બનાવવો, જુદા જુદા પ્રકારની ઓકળીઓ કઈ રીતે પાડવી વગેરે બતાવી શકાય.

એવી રીતે માટીનાં તેમ જ કાગળનાં ટોપલીઓ, રમકડાં બનાવવાં તેના પર ચિત્રકામ કરવું એ પણ કળાનું કામ છે. સારા અક્ષર એ પણ સુંદર ચિત્ર જ છે, એટલે વિદ્યાર્થી માટે એ સૌથી મહત્ત્વનું ગણાવું જોઈએ.

રંગોળી વિના ખર્ચે થવી જોઈએ. એટલે ઈંટના ટુકડાનો ભૂકો, રાખ, કોલસાની બારીક ભૂકી, કોદરા ડાંગરનાં ફોતરાં, લાકડાનો વેર વગેરે ઘરગથ્થુ ચીજોથી પોતાનાં ઘર અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ શણગારી શકાય.

આસોપાલવનાં, લીમડાનાં કે આંબાનાં પાન મેળવી એમાંથી તોરણો થઈ શકે. એમાં જે સૂતળી વપરાય તે પાછી ફરીથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય, એવી યોજના કરવી જોઈએ.

થોડા ખર્ચે કાચા રંગોથી ભીંતો પર સુંદર ચિત્રો પણ દોરી શકાય, અને ભોંયતળિયા ઉપર સુંદર સાથીઆ, રંગોળી પણ પૂરી શકાય.

આ જાતની રુચિ બધાં બાળકોમાં ઉત્પન્ન થાય, એવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. કેમ કે આપણે એવું ઇચ્છીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં ગામનું દરેક ઘર, સ્વચ્છ, સુઘડ અને સુંદર બને, કોઈના ઉપર બોજો પડે નહીં અને કળાનો આનંદ માણી શકાય.

અમારે ત્યાં ચૂથામાંથી, કાથીમાંથી, કાગળના કટકામાંથી રોજના વપરાશનાં આસન, પગલૂછણાં અને લખવાના કાગળ બનાવવામાં આવે છે. મળ, મૂત્રમાંથી કીમતી ખાતર બને છે. એમ કોઈ ચીજ ફેંકી ન દેતાં તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. રંગોળી, શણગાર અહીં અનેક પ્રસંગોએ કરવામાં આવે છે અને તેમાં કંઈ ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી. આમાં કળાની અભિરુચિવાળા વિદ્યાર્થીઓ જોડાય છે, અને તેઓ નવું નવું શીખે અને નવું નવું સર્જન કરે છે.

GURUKULA KANGRI LIBRARY HARDWAR
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૧

ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓ

ખેતીવિદ્યા – ખાદીવિદ્યા

સામાન્ય રીતે ઉદ્યોગ ત્રણ રીતે થાય છે:

૧. ઉદ્યોગ વેઠરૂપે થાય ત્યારે તે કામ તો બગડે જ છે, એટલું જ નહીં, પણ સાથે સાથે ઉદ્યોગ કરનારના દિલમાં એને માટે પ્રેમને બદલે તિરસ્કાર અથવા અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. ઉદ્યોગ મજૂરીરૂપે થાય તો તે જોઈએ તેવો સારો થતો નથી અને દિલમાં તેની પ્રત્યે પ્રેમ જાગતો નથી.

૩. ઉદ્યોગ કેળવણીની દૃષ્ટિએ થાય તો કામ સારું થાય. ઉપરાંત તે ઉદ્યોગ પ્રત્યે રસ ઉત્પન્ન થવાનો.

વલ્લભ વિદ્યાલયમાં અમે ખેતી અને ખાદીની પ્રવૃત્તિ આ દૃષ્ટિએ ચલાવીએ છીએ. અહીં જે વિદ્યાર્થી સાત ચોપડીનું ભણતર પૂરું કરે તેને મુખ્યત્વે નીચેની બે વિદ્યા તો આવડવી જોઈએ એવો અમારો આગ્રહ છે:

૧. કપાસમાંથી કાપડ તૈયાર કરવું.

૨. જમીનમાંથી નવું અનાજ તેમ જ જુદા જુદા પ્રકારની શાકભાજી ઉત્પન્ન કરવાં.

ખાદીવિદ્યા

અહીં પાયાના ઉદ્યોગમાં ખાદીવિદ્યાનો ઉદ્યોગ રાખ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે તે બધે જ ચાલી શકે એમ છે. ખેતી બધે શક્ય નથી. શાળામાં તૈયાર પૂણી વાપરવામાં નથી આવતી, કપાસ તેને લાયકની જમીન નહીં હોવાથી બહુ ઉગાડતા નથી, પણ પ્રયોગ તરીકે થોડો ઉગાડવામાં આવે છે, જેથી વાવવાથી માંડીને કપાસ કેવી રીતે વીણવો તેનો પ્રત્યક્ષ પાઠ આપી શકાય. અહીં જે ખાદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી ઘણીખરી ખાદી વિદ્યાર્થીઓ જ લઈ લે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. દરેક બાળક શાળામાં શીખે તે ઘેર પોતાને માટે કરે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

ઉપલાં ત્રણ ધોરણના ૫, ૬, ૭ ના વિદ્યાર્થીઓ ઘેર સ્વાવલંબન માટે કાંતે એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. દરેક પાસે પોતાના જ રેંટિયા હોય છે. એક વર્ષમાં તે ખાદીના પોષાકવાળો બને એવો પ્રયત્ન રહે છે. આમાં મુશ્કેલીઓ તો આવે છે. કારણ સમાજમાં ખાદી વિષે રુચિ ઉત્પન્ન થઈ નથી અને રેંટિયાના મહત્ત્વનો ખ્યાલ નથી આવ્યો. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ ઘેર રખડતા ફરે એના કરતાં ઉપયોગી કામ કરે એવું બધાં માબાપોને ગમે છે ખરું.

કપાસથી વણાટ સુધીની બધી ક્રિયાઓ સારી થાય તો કપડું સારું આવે. એમાં એકપણ ક્રિયામાં બગાડ થાય તો, સમય બગડે અને કાપડ પણ બગડે. વિદ્યાર્થી એકાગ્ર, ધીરજવાળો, અને ચોક્કસ તથા વ્યવસ્થિત હોય તો સારું કામ થાય છે અને પછી કુશળતા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આમાં, ગુણવિકાસ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. લાંબે ગાળે જણાશે કે ગુણવિકાસ સિવાય કાપડ સારું થતું જ નથી. આમ ગુણવિકાસ સધાય છે એ જ મોટી કેળવણી છે. જે વિદ્યાર્થી સુંદર કાપડ તૈયાર કરી શકે છે, તેનો ગુણવિકાસ પણ સધાયો હોવાથી તે પુસ્તકના અથવા અક્ષરજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ હોશિયાર બને છે. કેટલાક બુદ્ધિશાળી પણ અવ્યવસ્થિત વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઓછી બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાને સોંપાયેલા કામમાં ચોકસાઈવાળા આગળ જતાં માલૂમ પડ્યા છે.

ખેતીવિદ્યા :— ખેતીમાં જુદા જુદા પ્રકારની શાકભાજીની ખેતી તથા અનાજ અને કઠોળની ખેતી કરવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય એ છે કે, ઓછી જમીનમાં વધુ પાક કેમ મળે. આમાં શિક્ષકોની આવડત પર ઘણો આધાર છે. આવડત સાથે નવું નવું જાણવાની અને નવા નવા પ્રયોગો કરવાની વૃત્તિ પણ બહુ જરૂરી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારા વિદ્યાલયમાં શિક્ષકો ખેતીવિદ્યાના જાણકાર નથી, પણ જરૂર પડે અનુભવીઓ પાસેથી નવું નવું શીખી લે છે અને ખેતીનું કામ કરે છે. અમારે ત્યાં ખાદીવિદ્યા જેટલી ખેતીવિદ્યા હજુ વિકસી નથી.

ખાદીના ઉત્પન્ન કરતાં ખેતીમાં આપેલા સમયના પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન વધુ થાય છે, એમાં શંકા નથી. છતાં, જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતના બે ધંધા — ખેતી અને વસ્ત્રવિદ્યા, એ બન્ને વિષેનું જેટલું જ્ઞાન આપી શકાય એટલું આપવું જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ અહીં બન્ને ઉદ્યોગોમાં કેટલું કામ થયું તે નીચેના આંકડા પરથી સમજાશે.

ખેતીઉદ્યોગ

વર્ષ	આવક	ખર્ચ	ચોખ્ખી આવક
૧૯૫૦–૫૧	૪૬૮–૧-૩	૩૦૦–૫–૦	૧૬૭-૧૨-૩
૧૯૫૧–૫૨	૭૨૪-૧૨-૦	૫૦૬-૧૦-૬	૨૧૮–૧–૬
૧૯૫૨–૫૩	૮૩૦–૭–૦	૩૪૩–૪–૬	૪૮૭–૨–૬
૧૯૫૩–૫૪	૬૨૨-૧૫-૦	૧૧૬–૪–૦	૫૦૬-૧૧-૦
૧૯૫૪–૫૫	૭૪૨-૧૧-૩	૧૨૯–૭–૦	૬૧૩–૪–૩
૧૯૫૫–૫૬	૬૩૪–૬–૦	૨૯૩–૩–૦	૩૪૧–૩–૦
૧૯૫૬–૫૭	૭૬૪–૯–૬	૨૬૨-૧૩-૬	૫૦૧-૧૨-૦
૧૯૫૭–૫૮	૧,૦૬૧-૧૪-૦	૨૫૨–૧–૬	૮૦૯-૧૨-૬
કુલ	૫,૮૪૯-૧૨-૦	૨,૨૦૪–૧–૦	૩,૬૪૫-૧૧-૦
સરેરાશ	૭૩૧–૩–૬	૨૭૫–૮–૦	૪૫૫-૧૧-૬

આઠ વર્ષની સરેરાશ વિદ્યાર્થી સંખ્યા = ૧૦૧.૫

આઠ વર્ષની વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ રૂ. આ.

ચોખ્ખી આવક = ૪ – ૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાદી ઉદ્યોગ

વર્ષ	આવક	ખર્ચ	ચોખ્ખી આવક
૧૯૫૦–૫૧	૭૨૫–૨–૦	૪૦૧–૯–૬	૩૨૩–૮–૬
૧૯૫૧–૫૨	૮૫૩–૭–૬	૬૨૧-૧૧-૩	૨૩૧-૧૨-૩
૧૯૫૨–૫૩	૧,૩૭૯–૭–૬	૧,૦૦૫–૫–૦	૩૭૪–૨–૬
૧૯૫૩–૫૪	૧,૫૧૩-૧૨-૩	૮૫૨-૧૧-૬	૬૬૧–૦–૯
૧૯૫૪–૫૫	૧,૧૭૬-૧૧-૬	૭૦૦–૨–૩	૪૭૬–૯–૩
૧૯૫૫–૫૬	૬૭૦–૮–૯	૫૪૭–૬–૩	૧૨૩–૨–૬
૧૯૫૬–૫૭	૫૮૫–૯–૦	૪૩૧–૧–૬	૧૫૪–૭–૬
૧૯૫૭–૫૮	૩૬૪–૩–૯	૨૭૨–૨–૦	૯૨–૧–૯
કુલ	૭,૨૬૮-૧૪-૩	૪,૮૩૨–૧–૩	૨,૪૩૬-૧૩-૦
સરેરાશ	૯૦૮–૯–૯	૬૦૪–૦–૦	૩૦૪–૯–૯

આઠ વર્ષની સરેરાશ વિદ્યાર્થી સંખ્યા = ૧૦૧.૫

આઠ વર્ષની વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ રૂ.
ચોખ્ખી આવક ૩)

૨૨

શાળા સ્વાવલંબન

મહાત્મા ગાંધીજીએ વર્ધા યોજનાની વાત જાહેર કરી ત્યારે તેમણે ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખ્યો અને ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવા જણાવ્યું; અને એ ઉદ્યોગ ઉત્પાદક હોવો જોઈએ, એમ પણ જણાવ્યું. વળી એ ઉત્પાદનની કસોટી પણ બતાવી કે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ લેતાં લેતાં તેના ઉત્પાદનમાંથી શાળાનો ખર્ચ નીકળવો જોઈએ. એ સાથે તેમણે શિક્ષકના પગાર વગેરેનું ધોરણ પણ બતાવ્યું હતું. તેમણે ૩૦ વિદ્યાર્થીઓનો વર્ગ ગણ્યો હતો અને શિક્ષકનો પગાર રૂ. ૨૫) ગણ્યો હતો. આ હિસાબે માસિક સરેરાશ રૂા. ૧)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થીએ તેના શ્રમમાંથી કમાવો જોઈએ. વિચાર કરતાં એ અશક્ય નથી જણાતું.

આ કસોટી આપીને તેમણે પ્રયોગ કરવા જણાવ્યું હતું. આ દૃષ્ટિએ વિદ્યાલયમાં સ્વાવલંબનનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓનો અનુભવ પણ થયો છે તેનો ખ્યાલ નીચે આપ્યો છે :

૧. આજે સમાજમાં ધનની બોલબાલા છે. એટલે ઓછી કમાણી કરી આપે એવા ઉદ્યોગો તરફ લોકોની રુચિ નથી. તેથી વસ્ત્રવિદ્યા મેળવીને બાળકને શો લાભ થશે એવો પ્રશ્ન લોકોના મનમાં ઊઠે છે. કેમકે તે બહુ કમાણી કરી આપે એવો ઉદ્યોગ નથી જણાતો. વળી ખેતી ઉદ્યોગ જોઈને લોકોને એમ લાગે છે કે, ખેતી તો અમારે ત્યાં પણ છે તો પછી શાળામાં શું કામ મહેનત કરે? એ તો ઘેર કરશે જ ને?

આમાં વિચારદોષ એ છે કે કાંતવું, વણવું, ખેતી કરવી એ કામો માત્ર વૈતરું મનાયાં છે. એને શિક્ષણનું વાહન નથી માનવામાં આવ્યું. આજે તો ચોપડી એ જ શિક્ષણનું વાહન મનાય છે. નિશાળમાં ચોપડી ભણાવવી જોઈએ, એ આજ સુધી ચાલતી આવેલી ટેવ છે તેમાં ફેરફાર કરવાનું લોકોને સમજાતું નથી. એટલે જ સમાજમાં ક્યાંય રેંટિયો ચાલતો નથી અને ખેતી કરનાર પણ પોતાનો બાળક ભવિષ્યમાં ખેતી કરે એમ ઇચ્છતો નથી. આમ સમાજમાં ખેતી કે કાંતવા વણવાની પ્રતિષ્ઠા નથી. આથી ઘરમાં કે શાળામાં એને અનુકૂળ વાતાવરણ જામતું નથી.

૨. અમારા વિદ્યાલયના શિક્ષકોમાં ભાવના છે અને ઉદ્યોગમાં રસ છે, પણ જન્મથી ઉદ્યોગના સંસ્કાર નથી અને તે વિદ્યા હસ્તગત કરવાની એમને પૂરી તક મળી નથી, તેથી તેઓ તેની પાછળનું વિજ્ઞાન તથા તેને અંગેની કુશળતા પ્રાપ્ત નથી કરી શક્યા. આથી અમારે ત્યાંય ઉદ્યોગ-શિક્ષણ જેટલું થવું જોઈએ તેટલું થતું નથી. દાખલા તરીકે —

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેતીમાં ક્યારે વરાપ આવી, તેની ખબર ન હોય, અનુભવ ન હોય, એટલે ખેતીના જાણનારને જેટલી સફળતા મળે તેટલી સફળતા નથી મળી. તેમ છતાં શિક્ષકને ઉદ્યોગમાં રસ અને પ્રેમ હોવાથી નિષ્ફળતા નથી મળી.

અમે શાળામાં જુદી જુદી જાતની શાકભાજી ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. દરેક શ્રેણીની ખેતી જુદી જુદી કરવામાં આવે છે. પ્રયોગો પણ કરવામાં આવે છે તે નીચે મુજબ છે:

૧. બાજરી અમુક અંતરે થાણવી.

૨. મળમૂત્રનાં, કચરાનાં ખાતર વાપરવાં.

૩. નાહવા-ધોવાના પાણીનો ઉપયોગ કરવા માટે કેળની ખેતી કરવી.

૪. ફળઝાડનો ઉછેર નિષ્ણાતોની સલાહ મુજબ કરવો. અમારા વિદ્યાલયમાં ખેતીમાં જે પેદાશ થાય છે તે છાત્રાલયમાં ઉપયોગમાં આવી જાય છે. એટલે શાકભાજી બગડવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. શાળા સાથે છાત્રાલય ન હોત તો શાકભાજી ગામમાં વેચવા જવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાત અને કાંઈક બગાડ થાત.

વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને એમણે ઉત્પન્ન કરેલી શાકભાજી, અનાજ, અને ફળ બજારભાવ કરતાં ઓછી કિંમતે એટલે જથાબંધ ભાવે આપવામાં આવે છે. તેથી ગામમાંથી ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ પણ તે ખરીદે છે.

૪. ખાદી વેચવા માટે પણ અમારી પાસે ખાદી ભંડાર છે. તેમાં અમે તે આપીએ છીએ. શાળા ગામમાં હોય તો ગામ લોકો તે ખરીદે. અમારી સંસ્થામાં તો મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓ જ ખરીદી કરે છે. બાકીની ખાદી ભંડાર લઈ લે છે. ખાદી કાર્યાલય અને ભંડાર આ દૃષ્ટિએ જ ઊભાં કરેલાં છે.

૫. બાળકો પોતાનું અંગત કામ જેટલી કાળજીથી કરે છે તેટલી કાળજીથી સમૂહનું કામ કરતા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ઉદ્યોગના સંસ્કારો બાળકોને પડ્યા નથી હોતા એથી પણ કેટલાંક બાળકો અજ્ઞાનપણે બગાડ કરે છે. ખેતીમાં નીંદતાં ન આવડે એટલે નીંદવાનું કામ વધે. ઉપયોગી છોડ કાઢી પણ નાખે. કાંતવામાં પણ બગાડ વિશેષ કરે છે. વિદ્યાલયમાં રેંટિયો દરેક બાળક પોતપોતાનો રાખે છે.

આ બધા સંજોગો વચ્ચે અમારે ત્યાં જેટલું કામ થયું તેના આંકડા નીચે આપ્યા છે :

ઉદ્યોગકાર્યનું ઉત્પાદન

વર્ષ	વિદ્યાર્થી સંખ્યા	કાંતણકામ આંટી	વણાટકામ ચો. ફૂટ	ખેતી શાક મણ	ખેતી અનાજ કઠોળ તેલીબિયાં મણ	ઉત્પન્ન રૂા. આ. પા.
૧૯૫૦-૫૧	૬૪	૨૭૧૯	૧૪૮૬	૯૮॥	૨૫॥।	૧૧૯૩-૩-૩
૧૯૫૧-૫૨	૭૩	૨૬૫૨	૨૮૫૫	૫૩	૪૧॥	૧૫૭૮-૩-૬
૧૯૫૨-૫૩	૯૮	૫૦૧૮	૫૫૩૬	૧૦૪।	૪૪	૨૨૦૯-૧૪.૬
૧૯૫૩-૫૪	૧૦૨	૫૦૯૨	૫૫૮૬	૮૯॥	૫૧॥।	૨૧૩૬-૧૧-૩
૧૯૫૪-૫૫	૧૨૬	૪૬૮૦	૬૯૨૪	૧૧૯॥	૫૯।	૧૯૧૬-૧૪-૬
૧૯૫૫-૫૬	૧૨૭	૨૮૩૫॥	૫૦૨૫	૧૭૬॥।	૭।	૧૩૦૪-૧૪-૯
૧૯૫૬-૫૭	૧૧૭	૨૭૧૭	૪૩૫૧	૧૮૬॥	૩૭॥।	૧૩૫૦-૨-૬
૧૯૫૭-૫૮	૧૦૫	૨૪૪૨॥।	૨૭૯૩॥।	૧૩૪	૭૪॥	૧૪૨૬-૧-૯

નોંધ : (૧) સૂતરની આંટીદીઠ તેમ જ ખેતીમાં કલાક દીઠ કિંમત ગણવામાં આવતી નથી. પરંતુ ખાદી તૈયાર થયા પછી જે કિંમત ચોખ્ખી ઊપજે છે, તે જ ગણવામાં આવે છે. ખેતીમાં પણ ચીજ વેચાય ત્યારે જે કિંમત ઊપજે છે તે જ ગણવામાં આવે છે.

(૨) શાળામાં કંતાય છે તેટલું વણાઈ જાય છે.

(૩) ખેતીમાં અનાજ તથા શાકના ભાવમાં વધઘટ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન ઓછુંવત્તું આવે છે. એટલે ઉત્પન્નનું વજન પણ સાથે બતાવ્યું છે, જેથી વિશેષ સ્પષ્ટ સમજાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદ્યોગકાર્ય ઉપરાંત વિશેષ ઉત્પાદન

	શાળા સમય ઉપરાંત	— શાળાના		સમયમાં —	
વર્ષ	વસ્ત્ર સ્વાવલંબન આંટી (૦-૧-૦ પ્રમાણે મહેનતાણું ગણતાં)	પ્રવાસ માટે કમાણી રૂ.આ.પા.	વીરજી સ્મારક માટે કમાણી રૂ.આ.પા.	દાન માટે કમાણી રૂ.આ.પા.	શાળાંત પરીક્ષાનું પરિણામ ટકા
૧૯૫૦-૫૧	૪૫૯૫ (રૂ. ૨૮૭-૩-૦)	—	—	૬૨-૧૨-૯ (આસામ રાહત ફાળો)	૧૦૦
૧૯૫૧-૫૨	૫૭૬૦ (રૂ. ૩૬૦-૦-૦)	૭૧-૮-૦	—	૧૦-૦-૦ (ઠક્કરબાપા સ્મારક)	૧૦૦
૧૯૫૨-૫૩	૮૧૯૭ (રૂ. ૫૧૨-૫-૦)	૩૭-૮-૦	—	—	૧૦૦
૧૯૫૩-૫૪	૬૭૬૨ (રૂ. ૪૨૨-૧૦-૦)	૫૦-૦-૦	૮૩-૫-૦	૧૮-૦-૦ (ભૂમિદાન પ્રચાર માટે)	૭૭
૧૯૫૪-૫૫	૮૪૫૯ (રૂ. ૫૨૮-૧૧-૦)	૯૬-૦-૦	૯૯-૧૫-૦	૫૪-૦-૦ (બિહાર રેલ રાહત ફંડ)	૮૬
૧૯૫૫-૫૬	૭૭૪૦ (રૂ. ૪૮૩-૧૨-૦)	૩૩-૦-૦	—	—	૬૫
૧૯૫૬-૫૭	૭૦૧૩॥ (રૂ. ૪૩૮-૫-૬)	૫૭-૦-૦	૧૦૦-૧૧-૬	૨૭-૦-૦ (કચ્છ રાહત ફાળો) ૭-૧-૦ (ભૂમિદાન પ્રચાર)	૭૬
૧૯૫૭-૫૮	૪૦૬૭ (રૂ. ૨૫૪-૩-૦)	૧૦૩-૩-૦	૪૫-૧૨-૬	—	૯૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ

વર્ષ	શાળાનો કુલ ખર્ચ રૂા. આ. પા.	કુલ ઉદ્યોગ આવક રૂા. આ. પા.	સ્વાવલંબન ટકા
૧૯૫૦–૫૧	૫૫૨૫–૩–૩	૧૨૫૬–૦–૦	૨૨.૭
૧૯૫૧–૫૨	૭૭૧૯-૧૨-૬	૧૬૫૯-૧૧-૬	૨૧.૫
૧૯૫૨–૫૩	૭૩૩૮–૪–૩	૨૨૪૭–૬–૬	૩૦.૭
૧૯૫૩–૫૪	૭૪૧૫-૧૪-૦	૨૨૮૮–૦–૩	૩૦.૩
૧૯૫૪–૫૫	૮૯૮૭–૦–૦	૨૧૬૬-૧૩-૬	૨૪.૧
૧૯૫૫–૫૬	૮૦૪૪–૨–૬	૧૩૩૭-૧૪-૯	૧૬.૬
૧૯૫૬–૫૭	૭૮૯૪-૧૪-૦	૧૫૪૧-૧૫-૦	૧૯.૫
૧૯૫૭–૫૮	૮૫૭૭-૧૨-૯	૧૫૭૫–૧–૩	૧૮.૪

નોંધ:–૧. સને ૧૯૫૧–૫૨ અને ૧૯૫૪–૫૫માં અહીંથી બે શિક્ષકોને ગ્રૅજ્યુએટ્સ બેઝિક ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં તાલીમ માટે મોકલ્યા હતા. તેમનો પગાર ચાલુ હતો અને નવા શિક્ષક રોકવા તેમને પગાર આપેલો તે બન્નેનો ખર્ચ ગણેલો છે.

૨. ખેતી તથા ખાદીના સાધનખર્ચમાં સાધનઘસારો, શાળાનું મકાનભાડું વગેરે બધો ખર્ચ ગણવામાં આવે છે.

૩. ઉત્પન્નમાં જે પૈસા રોકડા જમા થાય છે, તે જ ગણવામાં આવે છે. ખેતીમાં અનાજ તથા શાકભાજીના ભાવ પર આવકનો આધાર રહે છે. વળી વધુ કે ઓછા વરસાદ પર આવકની વધઘટ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓની મહેનત તો સરખી જ હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૩

વ્યક્તિ વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન

શાળામાં બાળક રેંટિયો અને ખેતી શીખે છે. એ શીખતાં શીખતાં વિદ્યાર્થી જે કંઈ ઉત્પન્ન કરે છે તેમાંથી તેને આર્થિક વળતર આપવું જોઈએ એવો એક મત છે. જ્યાં ગરીબાઈ છે, અન્નવસ્ત્રના સાંસા છે ત્યાં આ પ્રશ્નો ઉગ્રરૂપે આવે છે. પણ અહીં અમે વિદ્યાલયમાં વસ્ત્ર તથા અન્ન ઉત્પન્ન કરવાની વિદ્યા આપી. એ વિદ્યા વિદ્યાર્થીને મળી. પછી તેનો ઉપયોગ તે ઘેર કરે અને તે વસ્ત્ર-સ્વાવલંબી થાય અને ખેતી કરે એવા પ્રયત્નો દરેક નવી કેળવણીની શાળામાં કરવા જોઈએ તે અમે આદર્યા છે. એમાં અમને નિષ્ફળતા નથી મળી; અને પૂરી સફળતા મળી છે એમ પણ નહીં કહી શકાય. એનાં કારણો શાળા-સ્વાવલંબનના પ્રકરણમાં આપ્યાં છે.

વિદ્યાર્થીને ઘરમાં આ ઉદ્યોગના સંસ્કાર નથી મળતા; એટલે એને બધું નવેસરથી શીખવાનું હોય છે. આ સ્થિતિમાં અમારે ત્યાં વ્યક્તિ સ્વાવલંબન કેવી રીતે અને કેટલું થયું તે જોઈએ.

વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન

અહીં દરેક બાળકની હાજરી પૂરતી વખતે એણે કેટલું કાંત્યું તે નોંધવામાં આવે છે. ૮૦ તારની એક લટના હિસાબે લટ નોંધાય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઘેર કાંતી શકતા નથી હોતા તેની આથી ખબર પડી જાય છે અને તેનાં કારણો જાણીને તેના ઉપાય કરવામાં આવે છે.

સૂતર કાંતવા માટે પૂણીની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ છે:

૧. ઓટાઈ તુનાઈથી પૂણી બનાવે છે; પણ એ રીતે પૂણી બહુ જ ઓછી થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. મોંઢિયા પીંજણ છે. તેનો ઉપયોગ ભીડ પડે ત્યારે થાય છે.

૩. યંત્ર પીંજણ છે. વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે તેના ઉપર પૂણી બનાવી લે છે. નાનાઓને મોટા પીંજી આપે છે. તેનું વળતર તેમને અપાય છે.

૪. કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી પૂણી ખરીદીને વાપરે છે.

આથી લાભ એ થયો છે કે, વિદ્યાર્થીઓ ઘેર મોટે ભાગે ફક્ત રમવામાં જ વખત ગાળતા હતા તે કાંતવાનું કામ પણ કરે છે; અને જેમ ઘેરથી પાઠની તૈયારી કરવાની હોય છે તેમ આની પણ તૈયારી કરવાની છે, એવો ભાવ જાગે છે. માબાપોને એટલો સંતોષ થાય છે કે, છોકરો રખડવા કરતાં સારું કાર્ય કરે છે. કારણ કે તેમાંથી વસ્ત્ર બને છે અને તેટલો ખર્ચ એમને ઓછો કરવો પડે છે.

અહીં બધા વિદ્યાર્થીઓ ગરીબ માબાપોના જ નથી આવતા. બધી કોમના અને બધી સ્થિતિના બાળકો આવે છે. જે અતિશય ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેમને અમે રૂ અર્ધી કિંમતે અથવા તદ્દન ઓછી કિંમતે આપીએ છીએ અને એવું રૂ ભેટ મેળવી લઈએ છીએ. તદ્દન મફત આપવાનો રિવાજ નથી રાખ્યો. કેમકે તેથી તેનામાં મફતનું લેવાની વૃત્તિ પોષાય છે અને મફતમાં મળતી ચીજની એને કંઈ કિંમત સમજાતી નથી. કષ્ટ ઉઠાવીને મેળવેલી ચીજની કિંમત સમજાય છે. એટલે વિદ્યાર્થી એની શક્તિ મુજબ કષ્ટ ભોગવે એ જરૂરી છે અને તેથી એ ખરીદે એવો પ્રયત્ન થાય છે.

જેમને ઘેર કપાસ થાય છે તે પોતાનો કપાસ વાપરે છે. છાત્રાલયમાં રોજ એ માટે પોણા કલાકનો સમય નક્કી કર્યો છે તે વખતે બધાં કાંતે છે. અથવા પૂણી બનાવી લે છે. ન કાંતવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇચ્છાવાળા પણ સમૂહમાં કાંતે છે. ધીમે ધીમે તે ટેવાતા જાય છે અને પછી સ્વેચ્છાએ કાંતતા થાય છે. આ રીતે તેમણે નીચે મુજબ વસ્ત્ર-સ્વાવલંબનમાં કાંત્યું છે.

વર્ષ	પ્રતિ વિદ્યાર્થી સરેરાશ વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન આંટી
૧૯૫૦–૫૧	૭૨
૫૧–૫૨	૭૯
૫૨–૫૩	૮૩।।
૫૩–૫૪	૬૬।
૫૪–૫૫	૬૭
૫૫–૫૬	૬૧
૫૬–૫૭	૬૦
૫૭–૫૮	૩૮।।

વ્યક્તિગત ખેતી ઇ૦ દ્વારા સ્વાવલંબન

વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં ખેતી શીખે છે અને છાત્રાલયમાં શનિ-રવિવારે કે બીજા દિવસોમાં અંગત સમયમાં ખેતી કરે છે.

આવી રીતે ગામના વિદ્યાર્થીઓમાંથી પણ ઇચ્છે તેમને ખેતી માટે જમીન આપવામાં આવે છે. તે માટે નીચેની પદ્ધતિ છે:

૧. ખાનગી સમયમાં ખેતી કરવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં નિયમિત હોય અને છાત્રાલયમાં ગૃહકાર્યો બરાબર કરતા હોય તેમને જ તેવી ખેતી કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

૨. ખેતી માટે ટુકડી બનાવવામાં આવે છે. એકલાને ખેતી કરવાની રજા નથી મળતી, પણ સમૂહમાં આવે તેમને આપવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે, એકલો ઘેર ગયો હોય કે બીમાર હોય ત્યારે તેની ખેતી બગડે અને સાથીદાર હોય તો એક બીજાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ કરે. આમ સહકારથી ખેતી કરવાની પણ એ તાલીમ પામે છે અને એકબીજાને માટે ઘસાવાની વૃત્તિ પણ કેળવાય છે.

૩. રજાઓ પડે ત્યારે તેમની ખેતી સંસ્થા સંભાળે છે. મુખ્યત્વે શાકભાજીની જ ખેતી થાય છે. એટલે તે વેચીને તેની કિંમત તેમને વ્યક્તિગત ખાતે રજાઓમાં પણ જમા કરવાનું કામ સંસ્થા કરે છે. વળી નીંદવાનું કે પાણી પાવાનું હોય તો તે પણ કરવામાં આવે છે. આ રીતે, વિદ્યાર્થીને સ્વાવલંબનમાં પ્રોત્સાહન મળે એ માટે કાળજી રાખવામાં આવે છે.

૪. સ્વાવલંબી કમાણીના દરેકના હિસાબ અલગ રાખવામાં આવે છે. કમાણીની રકમ વિદ્યાર્થી પાસે રહેતી નથી. પણ સંસ્થા પાસે રહે છે. તેમાંથી તેને જોઈએ તે ચીજ તે લઈ શકે છે.

વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાંથી છૂટો થઈને ઘેર જાય છે ત્યારે તેની જે રકમ જમા હોય છે તે આપવામાં આવે છે. છાત્રાલયમાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ શિષ્યવૃત્તિથી ભણનારા ગરીબ માબાપના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. તે પૈસા બગાડે નહીં, પણ કરકસર શીખે એ માટે આ નિયમ રાખ્યો છે. એથી સંસ્થાનું કામ વધે છે. પણ ઘડતરનું કામ થતું હોવાથી શિક્ષકો વિશેષ કામ કરીને તે ચલાવે છે.

૫. સંસ્થા તેને બી, ધરુ વગેરે આપે છે. પાણીનો ખર્ચ પણ કરે છે અને રજાઓનાં પાક સાચવવાની વ્યવસ્થા કરે છે. ખાતર તો મોટે ભાગે મળનું તથા પેશાબનું વાપરે છે. છાણિયા ખાતરની જરૂર હોય તો તે પણ અપાય છે. આ ખર્ચ લગભગ અર્ધો થાય છે. તેથી આવકનો અર્ધો હિસ્સો સંસ્થા લે છે. આમાં સંસ્થાને નફો કે નુકસાન ન થાય એટલો હિસ્સો લેવાનું નક્કી થયું છે. આ અર્ધા હિસ્સામાં ખેતીનું ખર્ચ બરાબર નીકળી રહે છે. એટલે અર્ધા હિસ્સાની ચોખ્ખી રકમ વિદ્યાર્થીને ખાતે જમા થાય છે.

૬. વિદ્યાર્થીને નવરાશનો સમય બહુ ઓછો મળતો હોય છે. જે થોડો સમય કાઢે છે તેના પ્રમાણમાં તેને ઠીક ઠીક મળી રહે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. પણ ઉપરની મર્યાદાઓને કારણે ખેતી કરનાર ટુકડીઓ ઓછી જ થાય છે. વળી અમુક માસ સુધી ખેતીમાં સતત ધ્યાન રાખવાનું હોય છે અને કામ કરવાનું હોય છે. એટલે છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ છૂટક કામો કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે. દા૦ ત૦ દળવાનું કામ. છાત્રાલયમાં અમુક પ્રમાણમાં દળવાનું રાખ્યું છે, પણ નવરાશ વધે ત્યારે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કમાણીની દૃષ્ટિએ દળે છે. છાત્રાલયમાં વધારે લોટની જરૂર હોય છે ત્યારે એ કામ સોંપાય છે. આ ઉપરાંત, પ્રસંગોચિત કામો ઊભાં થાય તે પણ કરવામાં આવે છે.

આ રીતે વ્યક્તિ સ્વાવલંબનનું કામ ચાલે છે. છાત્રાલયમાં તેના હિસાબો વ્યવસ્થિત રાખવામાં આવે છે. તેમાંથી નીચેના આંકડા આપ્યા છે :

૧૯૫૭–૫૮

ધોરણ	સંખ્યા	સ્વાવલંબન	વ્યક્તિ દીઠ સરેરાશ આવક રૂા.આ.પા.
૫	૨૫	૭૫–૧–૦	૩–૦–૦
૬	૨૩	૭૧–૯–૩	૩–૧–૯
૭	૨૩	૨૧૧–૦–૬	૯–૨–૧૦

વર્ષવાર કમાણી

વર્ષ સંખ્યા	વિદ્યાર્થી સંખ્યા	કુલ કમાણીની રકમ
૧૯૫૦–૫૧	૫૬	૧૬૮–૫–૯
૧૯૫૧–૫૨	૫૬	૩૫૬-૧૫-૬
૧૯૫૨–૫૩	૫૯	૪૩૭–૮–૯
૧૯૫૩–૫૪	૬૯	૪૭૧-૧૫-૦
૧૯૫૪–૫૫	૭૮	૩૪૯–૨–૬
૧૯૫૫–૫૬	૭૯	૪૫૦-૧૨-૩
૧૯૫૬–૫૭	૬૯	૫૬૯-૧૫-૬
૧૯૫૭–૫૮	૬૪	૩૫૭-૧૦-૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધુમાં વધુ અને ઓછામાં ઓછી કમાણી કેટલી થઈ?

વર્ષ	વધુમાં વધુ એક વિદ્યાર્થીએ ત્રણ વર્ષ રહીને કરેલી કમાણી	ઓછામાં ઓછી એક વિદ્યાર્થીએ ત્રણ વર્ષ રહીને કરેલી કમાણી
૧૯૫૨–૫૩	૭૮-૧૦-૩	૪–૫–૩
૧૯૫૩–૫૪	૪૮-૧૪-૯	૩–૧–૯
૧૯૫૪–૫૫	૫૪-૧૫-૬	૬–૫–૩
૧૯૫૫–૫૬	૫૭-૧૨-૯	૧–૧–૬
૧૯૫૬–૫૭	૩૭-૧૩-૯	૩–૨–૬
૧૯૫૭–૫૮	૧૦૨–૬–૯	૩–૬–૬

૨૪

સફાઈ શિક્ષણ

સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે શાળા અને બાળકો સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. પરંતુ એ સ્વચ્છતા લાવતાં પહેલાં બાળકોમાં સ્વચ્છતાની વૃત્તિ જાગૃત થવી જોઈએ. એ વૃત્તિ જાગેલી નહીં હોવાથી આપણને આજે શું શું જોવા મળે છે તે જોઈએ.

આજે બહારથી સ્વચ્છ દેખાતાં કપડાં પહેરનાર અંદરનું કપડું ગંદું કે મેલું હોય તો ચલાવી લે છે. એનો અર્થ એ થયો કે સ્વચ્છતાનો દેખાવ ગમે છે, પણ સ્વચ્છતાએ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત નથી કર્યું. ગોદડાનું કે ઓશીકાનું કપડું ભલે ચીકણું કે ગંદું હોય પણ ઉપરનો ગલેફ સાફ હોય. ઘરનો ચોક, ઓટલો, ખુરશી, ટેબલ સાફ રાખે, પણ જાજરૂ, રસોડું, પેશાબની જગા સહન ન થાય એટલી ગંદી રાખે. ઉપરથી રોનકદાર મકાન દેખાતું હોય પણ તેમાં પાનની પિચકારી, લીંટ જ્યાં ત્યાં પડ્યાં હોય. પાણી બધા એક જ પ્યાલાથી પીતા હોય અને એ પ્યાલાને જ માટલામાં બોળીને પાણી લેતા હોય, ખાતા હોય એ જ એંઠા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાથે પીરસાતું હોય, ગામમાં પેશાબ કે જાજરૂ માટે ખુલ્લામાં ગમે ત્યાં બેસી જતાં હોય અને ગંદકી તથા અનારોગ્ય વધારતા હોય, આવું બધું થતું હોય છે. એનું કારણ આપણી સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય જાગૃત નથી થઈ એમાં જ પડયું છે. વળી, ગંદકી દૂર કરવાનું કામ હલકું માની લેવામાં આવ્યું છે અને એ કામ કરવામાં સૂગ માની લીધી છે. તેથી પણ ગંદકી નભાવી લેવામાં આવતી હોય છે. આપણે આવા ખોટા ખ્યાલો ભૂંસીને સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય જાગૃત કરવી એને આપણી શાળાનો પ્રથમ પાઠ બનાવવો જોઈએ. એ માટે શું કરવું જોઈએ? તે માટે ક્રિયા, ક્રિયાનું વિજ્ઞાન અને તેની પાછળની દૃષ્ટિ એમ ત્રણેય બાબતો વિચારવી જોઈએ.

દૃષ્ટિ:—આજે આપણું ગામડું ઉકરડા જેવું છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગંદકી અને ગંદી ટેવો માલૂમ પડે છે. ગંદકી સાફ કરવાના કામ પ્રત્યે તેમ જ એ સાફ કરનાર પ્રત્યે ખોટો તિરસ્કાર કેળવાયેલો છે. તેથી ઘરમાં, શેરીમાં, અને ગામમાં ગંદકી દેખાય, ત્યારે નાક દાબીને બેસીશું અને ફરીશું. પણ તે દૂર કરવા નહીં લાગીએ. ધીમે ધીમે એવી ગંદકી કોઠે પડી જાય છે. પછી તો ગંદકીથી ટેવાઈ જઈએ છીએ. સમાજમાં રૂઢ થઈ ગયેલી આવી સૂગ અને ટેવ દૂર કરવાનું કામ આપણે શાળા અને ઘર દ્વારા કરવું છે. એટલે બાળકોના રૂઢ થઈ ગયેલા જૂના સંસ્કારો કાઢવા અને નવા સંસ્કારો રોપવાનું–આચાર અને વિચાર પરિવર્તન કરવાનું કામ–શિક્ષકે અને માબાપે કરવાનું છે. શાળામાં એનાં બીજ સહજ રીતે નાખી શકાય એવી પૂરી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

ક્રિયા અને વિજ્ઞાન:—આની સફળતા માટે તે ક્રિયા કરવાની ટેવ પાડવી પડશે; અને તે ક્રિયા કુશળતાથી કરવા માટે તેનું વિજ્ઞાન જાણવું જોઈશે. સૌથી પ્રથમ શિક્ષકે એ કામ જાતે કરીને આ કામ હલકું અને સુગાળવું નથી અને ગંદકી નભાવી લેવી એ જરાય સારી વાત નથી, એ સંસ્કાર બાળકોના મન ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાપવો પડશે. પ્રેમપૂર્વક અને સમજણ પડે એવી ભાષામાં એને એ વાતની સમજણ પણ પાડવી પડશે. એમાંથી બાળક સહજ રીતે એ ક્રિયા કરવા પ્રેરાશે. એ ક્રિયા કરતાં કરતાં એની સરળ પદ્ધતિ કઈ, એનાં યોગ્ય સાધનો કેવાં હોવાં જોઈએ એ વિચાર પણ જાગવાનો જ. ન જાગે તો આપણે જગાડવો. અહીંથી સફાઈનું વિજ્ઞાન શરૂ થઈ જાય છે. એ ક્રિયાનું વિજ્ઞાન તથા ઉપયોગિતા જણાય પછી એ ક્રિયામાં અને વિષયમાં બાળકને નવો રસ પેદા થતો હોય છે. શિક્ષકની દોરવણી નીચે સફાઈની ક્રિયા કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થી એનું વિજ્ઞાન પણ જાણી લેશે. પણ પ્રથમ આ પ્રક્રિયામાંથી શિક્ષકે પસાર થવાની જરૂર ખરી. જ્યાં જ્યાં આ રીતે શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ સફાઈકામ રસપૂર્વક કરવા માંડયું છે ત્યાંની શાળાની સિકલ બદલાઈ ગઈ છે, અને એની અસર ઘર અને ગામ ઉપર પણ પડી છે, એવો અનુભવ થયો છે.

અમારું વિદ્યાલય શરૂ થયું ત્યારે જાજરૂ ઉપર માટી નાખવી, જાજરૂ માટે ખાડો કરવો, જાજરૂમાં બેસવું, કૂતરાએ કે બિલાડીએ બગાડયું હોય તે સાફ કરવું, આ બધાં કામો વિદ્યાર્થીઓને ગંદાં લાગતાં હતાં અને તેમના વાલીઓને પણ વિદ્યાર્થીઓ આવાં કામો કરે એ ગમતું ન હતું. પણ શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને એ કામો કરવાની ફરજ ન પાડતાં જાતે તે કામો કરવા માંડયાં. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓ સ્વેચ્છાએ તે કામ કરતા થયા. એટલું જ નહીં પણ ભંગીનો સાવરણો પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને પોતાના ઘરનું આંગણું સાફ કરવા લાગ્યા. જે વિદ્યાર્થીઓને શરૂઆતમાં તે કામ કરતાં સમાજમાં તેમને હલકા ગણશે એવી બીક હતી, તે વિદ્યાર્થીઓએ શિક્ષકના આચાર જોયા અને શિક્ષકોની સમજણ યોગ્ય છે એમ લાગ્યું ત્યારે તેમણે તે કામ અપનાવી લીધું અને એના પુરસ્કર્તા બન્યા. ત્યાર પછી મળની તથા પેશાબની ડોલ સાફ કરવી, મિત્રની માંદગીમાં તેનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળ-પેશાબ સાફ કરવાં, કૂતરાએ કે બિલાડીએ ઓરડામાં કે ચોગાનમાં બગાડયું હોય તે સાફ કરવું ને મળમૂત્રનું ખાતર બનાવી ખેતરમાં વ્યવસ્થિત રીતે નાખવું, આ બધી ક્રિયાઓ તેઓ ધીમે ધીમે સહજ રીતે કરતા થઈ ગયા. શરૂઆતમાં વાલીઓ પણ વિરોધ કરતા હતા. પણ તેમનો વિરોધ હસતે ચહેરે તેમનાં બાળકો આ કામો કરે છે એ જોઈને ઓગળી ગયો. એટલું જ નહીં પણ એ મળમૂત્ર અને ગંદકીમાંથી બનેલા ખાતરમાંથી સુંદર પાકો થતા જોઈ તેનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા છે. ખેડા જિલ્લાના પીપળાવ ગામમાં ગ્રામ પંચાયતે ખસેડવાનાં ખાડા-જાજરૂ ગામનાં ભાઈબહેનોના વપરાશ માટે શરૂ કર્યાં છે. આ જાજરૂને પ્રતિષ્ઠા મળે એ માટે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ પાસે તે ખુલ્લું મૂકવાની વિધિ ત્યાંના સરપંચે કરાવી હતી.

આ સરપંચ આનું મહત્ત્વ સમજતા હતા. તેમનાં બે બાળકો વલ્લભ વિદ્યાલયમાં તાલીમ લેતાં હતાં. જ્યારે જાજરૂના ખાડા ભરાયા અને તેનું ખાતર પાકયું ત્યારે તે ખાતર ખાડામાંથી કોણ કાઢે? અને તેનો ઉપયોગ કરે કોણ? તે પ્રશ્ન થયો. સરપંચે તથા તેમના અહીં તાલીમ પામેલા બે દીકરાઓએ એમાંથી ખાતર કાઢયું અને યોગ્ય કિંમત આપીને પોતાના ખેતરમાં નાખ્યું. તેમાંથી સુંદર પાક થયો. એટલે બીજે વર્ષે તે ખાતર લેવાની હરીફાઈ થઈ અને તેની હરાજી થઈ. ત્યાર પછી દર વર્ષે તે ખાતર કાઢવાનો કે લઈ જવાનો પ્રશ્ન જ ન રહ્યો. હવે તો તે લેવા માટે દર વર્ષે હરાજી કરવી પડે છે અને એમાંથી ગ્રામપંચાયતને સારી આવક થાય છે.

આમ સફાઈના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓ સ્વચ્છ રહેતાં શીખ્યા. સફાઈ કરવામાં સ્વાવલંબી બન્યા. ઝાડુ બાંધવું, સાધનો કયાં કેવી રીતે વાપરવાં તથા સફાઈ ઓછા વખતમાં સરસ કેમ કરવી તેનું વિજ્ઞાન શીખ્યા. એ અંગેની સમજ વધી, તેથી રસથી કામ કરતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયા. શાળાને સુંદર ખાતર મળતું થયું અને ધૂળમાંથી ધાન્ય પેદા કરવાનો કીમતી બોધપાઠ મેળવ્યો. શાળાની ખેતી સમૃદ્ધ થઈ અને સફાઈ કામ કરનાર વર્ગો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર અદશ્ય થયો. એટલું જ નહીં, તે કરનાર સમાજપોષક શ્રમ કરે છે, તેથી તેના પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિ થઈ. આ રીતે શાળામાં અને છાત્રાલયમાં રહેનારાઓમાંથી ઊંચનીચના ભેદ ગયા અને બધા કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના સહજ રીતે રહેતા થયા. આમ શાળામાં સામાજિક ક્રાન્તિ થઈ, તેની અસર પડોશી ગામોમાં અને વિદ્યાર્થીઓનાં ગામો સુધી પહોંચી છે.

એક ગામમાં નવી શાળાના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે હું ગયો હતો. તે ગામના વણકર તથા ભંગીના બાળકો વિદ્યાલયમાં ભણતા હતા. તે મારી સાથે હતા. શાળાના ઉદ્‌ઘાટનની સભામાં એ વિદ્યાર્થીઓ તેમના વાલીઓ સાથે અલગ બેઠા, પણ મેં તેમને મારી પાસે બોલાવ્યા. તેઓ સંકોચાતા હતા. ત્યાંના કાર્યકર્તા તેમને મારી પાસે લઈ આવ્યા અને બેસાડયા. એથી લોકોને કંઈ જ અજુગતું બન્યું હોય એમ ન લાગ્યું અને સહજ રીતે બધા બેઠા. પછી તેમનો સંકોચ નીકળી ગયો. આમ ધીરજથી શિક્ષકો આચાર, વિચાર અને પ્રેમથી પ્રયત્ન કરશે તો થોડા જ વર્ષમાં જે ગામ આજે ગંદું છે, ઉકરડા જેવું છે, તે સ્વચ્છ રહેવા લાયક બનશે. ગામના મળમૂત્રના ખાતરમાંથી ગામને આર્થિક લાભ થશે. ઉપરાંત આરોગ્ય સુધરશે, એ તો અદકેરો લાભ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૫

ગ્રામસફાઈ

શાળા તરફથી પ્રસંગાનુસાર ગ્રામસફાઈ પણ કરવી જોઈએ. તે કરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તેની યોજના કરવી જોઈએ.

યોજનામાં સફાઈ કરવા જનારની સંખ્યા કેટલી છે અને કેટલું કામ કરશે એનો અંદાજ વિચારી લેવો જોઈએ; અને ગામમાં અગાઉથી જઈને જાહેર જગાઓ જોઈ લેવી જોઈએ. કૂવા, તળાવ, હવાડા, જાહેર રસ્તા વગેરેની સફાઈનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. સંખ્યા વિશેષ હોય તો ફળિયાં પણ લઈ શકાય.

અગાઉથી ગામમાં જાહેરાત કરી લીધી હોય અને બધાનો સહકાર માગ્યો હોય તો મદદ પણ મળે.

સાધનોમાં પાવડા, કોદાળા, ટોપલા, ડોલ કે તગારાં મુખ્યત્વે જોઈએ. જાળાં કાઢવાનાં હોય તો વાંસી રાખવી જોઈએ. પંજેઠી કચરો ખેંચવામાં ખૂબ ઉપયોગી થાય છે.

દરેક વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેરથી કયું સાધન લાવી શકશે તે જાણીને યાદી કરવી જોઈએ.

ઉપરાંત વિશેષની જરૂર પડે તો શિક્ષકે ગામલોકોને મળીને સાધન મેળવવાં જોઈએ. એ દરેક સાધન પર નામ લખીને કાગળ ચોંટાડવો જોઈએ અથવા નિશાન કરવું જોઈએ લાવેલાં સાધનોની નોંધ કરી લેવી, જેથી કામ પૂરું થયે ધણીને તેનું સાધન પહોંચાડી શકાય. કામ પર જતાં પહેલાં બધા વિદ્યાર્થીઓને ભેગા કરવા. કામના જેટલા વિભાગ નક્કી કર્યા હોય તેટલી ટુકડીઓ પાડવી. તેમને કયાં સાધન કેટલાં જોઈશે તે અગાઉથી વિચારી લીધું હોય તે પ્રમાણે ટુકડીના નાયકને સોંપવાં. કામ પૂરું થયે નાયક બધાં સાધન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભેગાં કરીને સોંપે એવી વ્યવસ્થા કરવી. શિક્ષકો પણ ટુકડીમાં જોડાઈ જાય અને તે કામ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થીઓને કામની દોરવણી આપે. મુખ્ય જવાબદાર હોય તેણે બધાં કામનું નિરીક્ષણ કરીને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં માણસો કે સાધન મેળવીને પહોંચાડવાનું કામ કરવું જોઈએ, અને નક્કી કરેલે સમયે ધારેલું કામ પૂરું થાય એ જોવું જોઈએ.

એ થઈ ગયા પછી બધા વિદ્યાર્થીઓને જે કામ ગામમાં કર્યું હોય તેનું નિરીક્ષણ કરાવવું અને કેટલા સમયમાં કેટલું કામ થયું તેનો ખ્યાલ આપવો; પછી દરેક ટુકડી પોતાના અનુભવો શાળામાં કહે એવો સમય શાળામાં રાખવો અને તેમાં શિક્ષક સફાઈ પાછળની દૃષ્ટિ, કામમાં શી શી ખામી રહી તે, સારું થયું હોય તો તે કોના વિશેષ ઉત્સાહથી થયું તે, ગામનો કેટલો સહકાર મળ્યો, વિશેષ કેવી રીતે મેળવી શકાય, લોકોની ટીકાઓ થઈ હોય તો તે પાછળની સમજ, આ બધું જણાવે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાને થયેલો અનુભવ નોટમાં નોંધે એમ કરવું.

एक प्रश्न :— હવે ગ્રામપંચાયતો થઈ છે. તે લોકો સફાઈ કામદારો રાખે છે, અને એમને પૈસા આપે છે; એને ઠેકાણે શાળા એટલા પૈસા લઈને ગ્રામસફાઈનું કામ માથે રાખે તો કેમ?

उत्तर :— શાળા સ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ આ વિચાર આવે એ સ્વાભાવિક લાગે તેવું છે. પણ એવી જવાબદારી રાખવાની મુશ્કેલીઓ છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ: (૧) શાળામાં રજાઓ પડે ત્યારે શું કરવું? (૨) શાળામાં દરેક પ્રવૃત્તિ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ થાય છે, ધંધાની દૃષ્ટિએ નહીં. આમાં તો કમાણીની દૃષ્ટિ પ્રધાન રહેશે, એટલે પૈસા કેમ વધારે મળે તે તરફ નજર રહેશે. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સફાઈ કામ શાળામાં ઓછું પડતું હોય ત્યારે પ્રસંગાનુસાર સમૂહ ગ્રામસફાઈનો વિચાર આવે એ બરાબર છે. (૩) ગામમાં સફાઈ કામદાર વર્ગ નહીં જ હોય એમ માનવાની જરૂર નથી. અહીંની તાલીમ પામેલો વર્ગ સફાઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામને પણ અપનાવી લે એમ બને. પણ તે આપણા ક્ષેત્ર બહારની, વાત છે. આપણે તો શાળામાં તે વિષયનું વિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવ સાથે શીખવવાનું છે.

આ રીતે વિચારતાં ગ્રામસફાઈની જવાબદારી કમાણીની દૃષ્ટિએ સ્વીકારવા જેવી નથી.

ગ્રામસફાઈ

હવે તો ગામડાંઓમાં ગ્રામપંચાયતો સ્થપાઈ છે અને એનું મુખ્ય કામ ગ્રામસફાઈનું ગણાય છે. ગામેગામ ભંગીલોકો તે સફાઈનું કામ કરે છે. પંચાયત તેમને અમુક પગાર આપે છે. પગારનું ધોરણ બધે એકસરખું હોતું નથી. પણ ગામની સ્થિતિ, રિવાજ વગેરેના હિસાબે પગારનું ધોરણ નક્કી થાય છે. ગામડાંઓમાં જો પાંચ ભંગીનાં ઘર હોય તો બધા જ વારાફરતી કામ કરે. ગામને તો બે જણની જરૂર હોય એટલે બેનો પગાર આકારે. ભંગી કુટુંબો એ પગાર વહેંચી લે, પણ પાંચ ઘરોમાંથી બે જણને એ કામ નહીં કરવા દે. એનું કારણ એ છે કે આર્થિક સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ હોય છે કે મહિને પાંચ રૂપિયા પણ રોકડા મળે તો તે ગુમાવવા તૈયાર નહીં થાય.

હવે તો શહેરોમાં ભંગી કામ કરનાર પગાર વગેરે માટે હડતાલો પાડે છે અને તેમાં કેટલીક વખત સફળતા પણ મળે છે. તે જોઈને ગામડાંમાં પણ પગાર માટે ભંગી કામદારો હડતાલ પાડે છે. એવો પ્રસંગ એક વાર એક ગામમાં બન્યો. ગામમાં ભંગીઓએ હડતાલ પાડી એટલે ગ્રામપંચાયતના સભ્યોની નજર વિદ્યાલય તરફ પહોંચી. અમે, અમને ફાવે ત્યારે, ગ્રામસફાઈ કરવા જઈએ છીએ, ત્યારે ગામની ભીડના પ્રસંગે સફાઈ કરવા જઈએ તો ગામની મુશ્કેલી ટળે અને અમને સફાઈ, સેવા કરવાની તક મળે, એવું તેમને લાગ્યું હશે. વળી તેમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે, જો વિદ્યાલયવાળા સફાઈ કરવા આવશે તો ભંગી લોકો નરમ પડશે અને પગાર વધારો નહીં માગતાં ચાલુ પગારે કામે ચડી જશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સમજને કારણે ગ્રામપંચાયતના મંત્રી એક સવારે વહેલા વિદ્યાલયમાં આવ્યા ને મને કહ્યું કે 'તમે અમારા ગામમાં સફાઈનો કાર્યક્રમ ન રાખો ?' મેં કહ્યું, 'પ્રસંગ આવ્યે રાખીશું.' તેમણે કહ્યું કે 'આજે સફાઈ કાર્યક્રમ રાખો તો બહુ સારું.' મેં કહ્યું, 'આજે શું છે ?' મંત્રીએ કહ્યું કે 'ગામમાં ભંગીઓએ હડતાલ પાડી છે.'

હવે હું સમજ્યો કે ગામમાં ભંગીઓના વિરોધમાં બીજા અમારા જેવા ભંગીને બોલાવે છે.

મેં તેમને જવાબ આપ્યો : "જુઓ, અમને સફાઈ કરવામાં હરકત નથી. અમે તો આજે પણ સફાઈ કરવા આવીએ. પણ ગામમાંથી બધા ક્યાં ગયા ? ગામમાં બધી વસ્તી ભાગી ગઈ હોય તો પાડોશી તરીકે અમારા સ્વાર્થે, તંદુરસ્તી ન બગડે, એ માટે અમે ગામની સફાઈ કરીએ.

"અમે ભંગી તો ખરા જ, પણ એવા ભંગી છીએ કે બીજાઓને ભંગી બનાવવાનું કામ કરીએ છીએ. અમે તો શિક્ષકો છીએ એટલે જે કામ કરીએ તે બીજાને શીખવીએ, જેથી તેઓને પણ તે કામ કરવાનું ગમે અને આવડે.

"એટલે જો ગામલોકો સફાઈ કરવા રાજી હોય તો અમે મદદ કરવા આવીએ, કેમ કે ભીડમાં પડોશીને મદદ કરવાની અમારી ફરજ છે. તો તમે લોકોને પૂછીને અમારી મદદની જરૂર હોય તો જણાવશો."

પેલા ભાઈ આ અનપેક્ષિત ઉત્તર સાંભળીને ગયા અને ફરીથી આવ્યા જ નહીં. આપણે શિક્ષકો છીએ એટલે વિદ્યાર્થીઓમાં સફાઈકામ પ્રત્યે પ્રેમ જાગે, ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય એ માટે આપણે એ કામ રસથી, સમજપૂર્વક કરીએ અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખીએ. પણ તેમાં ગામલોકોનો સહકાર હોવો જોઈએ. તેઓ ગમે તેમ આપણો અને વિદ્યાર્થીઓનો ઉપયોગ કરવા માગે તો તેવું આપણે નહીં થવા દેવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે વિચારની ક્રાંતિ એ કરવાની છે કે ગંદકીમાં રહેવું નથી, પણ તે માટે મારે જાતે જ ગંદકી દૂર કરવી રહી. गंदकी करवी अे हलकुं काम छे. गंदकी दूर करवी अे हलकुं काम नथी. એટલે ગંદકી દૂર કરનાર પ્રતિષ્ઠિત ગણાવો જોઈએ. તેને હલકો ગણવામાં તેને અન્યાય કરીએ છીએ.

આટલું સમજીએ તો સફાઈ કામ કરવાનું આવતાં કંટાળો નહિ આવે, પણ આનંદ થશે.

૨૬

વ્યાયામ, રમતગમત અને કવાયત

व्यायाम :— શરીરની તંદુરસ્તી માટે શરીરને કસરત મળવી જોઈએ. એ કસરત દંડ, બેઠક, દોડ વગેરેથી મળી શકે, તેવી જ રીતે પાણી ભરવાથી, ઘંટીએ દળવાથી, ખેતરમાં ખોદવાથી પણ મળી શકે છે. પહેલા પ્રકારમાં ઉત્પાદન થતું નથી, બીજામાં ઉત્પાદન થાય છે. એટલે ઉત્પાદક વ્યાયામ પસંદ કરવામાં વિશેષ યોગ્યતા રહેલી છે. રોજ નિયમિત આવું ઉત્પાદન કાર્ય રાખવામાં આવે તો વ્યાયામનું શિક્ષણ બરાબર થાય, અને સાથે ઉત્પાદન થાય.

रमतगमत :— રમતો ગોઠવવામાં નીચે પ્રમાણેની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ :

૧. રમત ખર્ચ વિનાની અથવા તદ્દન ઓછા ખર્ચની હોય. એનો અર્થ એ કે, બધાં બાળકો રમી શકે એવી હોવી જોઈએ. આર્થિક બોજાવાળી ન હોય. સાધન વિના રમી શકાય એવી રમતો ઘણી છે. તે રમતો બધી શાળાઓમાં શીખવવી જોઈએ. એ રમતોમાંથી કેટલીક નીચે મુજબ છે:

૧. હુતુતુ ૨. ખોખો ૩. આટાપાટા ૪. લંગડી ૫. રૂમાલચોર ૬. કોઠારલૂંટ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. આ રમતો પદ્ધતિસર રમાવી જોઈએ. દરેક રમતના નિયમો હોય. ન હોય તો કરવા જોઈએ અને એ નિયમ પ્રમાણે રમાવી જોઈએ.

૩. સૌથી મહત્ત્વની બાબત આ રમતો ખેલદિલીથી રમાય એ છે. રમતને અંતે આનંદ જ મળવો જોઈએ. એ માટે તેમાં અસત્ય, પક્ષપાત ન હોવાં જોઈએ. આ મુખ્ય બાબત ભુલાય તો રમતનો હેતુ નિષ્ફળ જાય.

૪. આવી રમતગમત આનંદ અને સ્ફૂર્તિ માટેની હોય. તેથી તેની સમયમર્યાદા આંકીએ તો વ્યાયામ કરતાં ઘણા ઓછા સમયની હોય. વ્યાયામ માટે સમય જોઈતો હોય ત્યારે તે બંધ પણ રહે. અનુકૂળતાએ તે રમી શકાય. તેમાં ગમે તે અને ગમે તેટલું રમવાનું ન હોય, પણ કેટલું અને કયું રમવા જેવું છે તેનો વિવેક કરવો જોઈએ. વ્યાયામ હંમેશનો હોય, રમતગમત અનુકૂળતાએ થાય.

कवायत :— સમાજમાં દરેકને સમૂહમાં બેસવાના, ચાલવાના, ફરવાના પ્રસંગો આવે છે. ત્યારે સરળતાથી, સ્ફૂર્તિથી, ઓછામાં ઓછી જગામાં અને ઓછામાં ઓછા સમયમાં કેવી રીતે કામ કરવું એ શીખવવું એ કવાયત શીખવાનો હેતુ છે. એ હેતુથી દરેકે કવાયત શીખી લેવી જોઈએ. એના અભાવે સભાઓમાં જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થા તથા ગરબડ, મેળાઓમાં અવ્યવસ્થા તથા અંધાધૂંધી અને રસ્તા પર ચાલવામાં અથડાઅથડી થતી જોવામાં આવે છે. તેમાં સમય અને શક્તિનો ખૂબ દુર્વ્યય થાય છે. એ દુર્વ્યય ન થાય પણ ઓછા સમયમાં, ઓછી તકલીફે બધાને સરખો લાભ મળે એ માટે કવાયત બહુ જરૂરી છે.

આ દૃષ્ટિ રાખીને વિદ્યાલયમાં ઉત્પાદક વ્યાયામ રાખવામાં આવ્યો છે. રમતગમત અને કવાયત પણ એ દૃષ્ટિએ રાખી છે. તેથી બાળકોનાં શરીર કસાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમનાં વજનનો કોઠો જોઈશું તો જણાશે કે છાત્રાલયમાં નિયમિત વ્યાયામ મળે છે અને સવારે ૪।। વાગ્યે વહેલા ઊઠીને સાંજે ૮।। વાગ્યે સૂએ ત્યાં સુધી એક યા બીજી પ્રવૃત્તિમાં વિદ્યાર્થીઓ રોકાયેલા રહે છે. તેથી તેઓ અનેક ગણું કાર્ય કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેની સાથે તેમના શરીરનો વિકાસ પણ સારો સધાય છે.

એ જાણવા માટે ગામમાંથી શાળામાં ભણવા આવતા અને છાત્રાલયમાંથી શાળામાં ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓના વજનની સરખામણી નીચે આપી છે :

	ગામમાંથી ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ				છાત્રાલયમાંથી ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ			
			કુલ વધારો સરેરાશ				કુલ વધારો સરેરાશ	
	સરેરાશ				સરેરાશ			
	માસ	સંખ્યા	રતલ	વધ્યું રતલ	માસ	સંખ્યા	રતલ	વધ્યું રતલ
ધો. ૫	૧૨	૧૮	૮૭	૫	૧૨	૨૪	૧૬૯।।	૭
ધો. ૬	,,	૧૭	૧૨૫	૭।	,,	૧૧	૧૧૪	૧૦।
ધો. ૭	,,	૬	૨૦।।	૩।।	,,	૧૪	૧૦૬	૭।।

૨૭

પ્રવાસ – પર્યટન

આજે વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ તથા પર્યટનો કરાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે. તેનું મહત્ત્વ હોવાથી અભ્યાસક્રમમાં પણ તેને સ્થાન મળ્યું છે.

પરંતુ હજી તેમાં શિક્ષણ દાખલ થયું નથી. આબુ, પાવાગઢ, અજંટા, તાજમહાલ વગેરે નજીકનાં, દૂરનાં ઘણાં સ્થળોએ વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં બધા જાય છે અને સ્થળ જોઈ પાછા આવે છે. એ રીતે સ્થળ જોવાથી સંતોષ મેળવે છે. જવા-આવવામાં વધુમાં વધુ સગવડો મળે અને ઓછામાં ઓછો ખર્ચ થાય ત્યારે પ્રવાસ સફળ થયો ગણાય છે. પછી એ સગવડો કેવી રીતે મેળવી અને ઓછો ખર્ચ કેવી રીતે આવ્યો તે જોવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવતું નથી. તેને બદલે પ્રવાસો શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ગોઠવવા હોય તો કઈ કઈ બાબતો ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે તે જોઈએ.

૧. પ્રવાસની યોજના નક્કી કરવામાં સ્થળ પ્રથમ નક્કી કરી લેવું જોઈએ. નીચલા ધોરણના પ્રવાસો નજીકના હોય. જેમ જેમ ધોરણ વધતું જાય, તેમ તેમ પ્રદેશનું અંતર વધતું જાય. ગામમાં, ગામની નજીકનાં સ્થળોએ, પછી તાલુકામાં, જિલ્લામાં, પ્રાંતમાં એવી રીતે પ્રવાસના વિસ્તારની મર્યાદા વધતી જાય.

૨. ઇતિહાસ અને ભૂગોળની દૃષ્ટિએ તે સ્થળોનું તથા પ્રદેશનું મહત્ત્વ બાળકોને સમજાય એ માટે એની માહિતી મેળવીને શિક્ષકે બાળકો સાથે આગળથી ચર્ચવી જોઈએ.

૩. પ્રવાસનો નકશો વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને અગાઉથી તૈયાર કરવો જોઈએ. એમાં અંતરનો ખ્યાલ હોય, મુકામ નાખવાના સ્થળનો ખ્યાલ હોય અને દરેક સ્થળે શું કરવાનું છે તેનો ખ્યાલ હોય.

૪. પ્રવાસ પર્યટનમાં બને તેટલું ચાલીને ફરવાનું હોય. પછી જરૂર પડે તે પ્રમાણે વાહનની વ્યવસ્થા હોય. ચાલતાં ચાલતાં બાળકોને તે તે પ્રદેશની જમીનનો અને પાકનો ખ્યાલ આપી શકાય અને લોકોનો પરિચય પણ સાધી શકાય.

૫. પ્રવાસમાં ઘણું ફરવા કરતાં શાંતિથી જોવાય અને તેનો અભ્યાસ થાય એ દૃષ્ટિ રાખીને પ્રવાસ ગોઠવવો જોઈએ.

૬. ઓછો ખર્ચ કરવા માટે અપ્રામાણિક વર્તન નહીં દાખવવું જોઈએ. ઉચક ટિકિટો લેવી, ઉમર નાની લખાવીને ટિકિટ ઓછી લેવી, આવી અપ્રામાણિકતા ન જ થઈ શકે. એ રીતે ચોરીનું શિક્ષણ ન જ અપાય. પણ રેલવે કે મોટરમાં કાયદેસર કન્સેશન મળતાં હોય છે તેનો લાભ લેવો જોઈએ.

૭. ખોરાકમાં બને તેટલો સંયમ રાખવો હિતકર છે. ગમે તેવો ખોરાક વેચાતો લઈને ખાવાથી આરોગ્યને હાનિ થાય છે. તે માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાથું સાથે રાખવું. ચણા, ખજૂર અને ઋતુ પ્રમાણેનાં ફળ ખરીદીને તેનો ઉપયોગ કરવો. અનુકૂળ સ્થળે ભોજન બનાવી લેવું અથવા તે શકય ન હોય તો બનાવરાવી લેવું. પણ બધા જાતે બનાવી લે તો વિશેષ તાલીમ મળશે અને ઓછા ખર્ચે આરોગ્યપોષક ખોરાક મળશે.

૮. ચા, બીડી જેવાં વ્યસનો શાળામાં ભણતાં બાળકોમાં ન હોય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. એટલે તેવાં વ્યસનો શિક્ષકોએ કરવાં ન જોઈએ અને એ રીતે તેને ઉત્તેજન ન આપવું જોઈએ.

૯. ભાથુ સૌ સૌનું સૌ લઈ જાય એ ઠીક છે. પણ બધા સમૂહમાં વ્યવસ્થિત બેસીને અરસપરસ વહેંચીને ખાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સંકુચિત મનોદશાને દૂર કરવા માટે ભેગું કરીને બધાયે વહેંચીને ખાય એ આવકારલાયક છે. નાતજાતના ભેદો તો રખાય જ નહીં, અને એ દૂર કરવા જ જોઈએ.

૧૦. વ્યવસ્થિત પંગતમાં અથવા ગોળાકારમાં જેમ અનુકૂળ હોય તેમ કલાત્મક રીતે બેસવાનું ગોઠવવું. સ્થળ સાફ કરવું, શકય હોય તો એવી જગ્યા પસંદ કરવી કે ત્યાંના વાતાવરણમાં શાંતિ હોય. ખુલ્લામાં કુદરતી સૌંદર્યનો મોકો મળતો હોય તો વળી અતિ ઉત્તમ.

૧૧. જમ્યા પછી એંઠવાડ, કાગળ કે એવો કચરો જ્યાં ત્યાં ન ફેંકવો, પણ યોગ્ય સ્થળે ગંદકી ન થાય એ રીતે તેનો નિકાલ કરવો. કોઈ પણ સ્થળે મુકામ હોય તો ત્યાં સાફ કરીને બેસવું, અને સાફ કરીને વિદાય થવું, એવો સહજ નિયમ બની જવો જોઈએ.

૧૨. જમવાનું પવિત્ર વિચારથી શરૂ થાય એ માટે તેનો મંત્ર બોલીને શરૂ કરવું. સમૂહમાં બધાં એક સાથે જમવાનું શરૂ કરે એવી ટેવ પાડવી આવશ્યક છે.

૧૩. ગમે ત્યાં પેન્સિલથી, કોલસાથી, શાહીથી લીટા કરવાની, નામો લખવાની ટેવ ખોટી છે. એ રીતે સુંદર સ્થળોને ખરાબ કરવામાં આવતાં હોય છે. તેવું કોઈ ન કરે એ જોવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪. જાહેર સ્થળોમાં મંદિરો, દેવળો કે એવે સ્થળે ઊતરવું હોય તો ત્યાં ભેદભાવ સિવાય ઊતરવા દે તો જ ઊતરવું જોઈએ અને નાતજાત છુપાવવી નહીં. આ મુદ્દો સચવાય તેવું સ્થળ નક્કી કરવું જોઈએ. એમાં મુશ્કેલી આવે તો તે ભોગવી લેવામાં સાચી તાલીમ સમજવી.

અગવડ સગવડ મહત્ત્વની નથી. પણ વિદ્યાર્થીઓને જે આપણે શીખવવા માગીએ છીએ તે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર છે. વ્યવહારમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમ ન વર્તીએ તો ખોટું શિક્ષણ આપ્યું ગણાય. એવું ખોટું શિક્ષણ આપીએ તો શાળામાં ભણાવવાનો શો અર્થ? બધા બાળકો સરખા છે. કોઈ જન્મથી કે સંપત્તિથી મોટા નાના છે જ નહીં. એવા સંસ્કાર બાળકોમાં પાડવાના છે. એટલે એમાં ચૂક થાય તો વ્યક્તિની અને સમાજની ભારે કુસેવા થઈ ગણાવી જોઈએ.

૧૫. શિક્ષકે પોતાની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ બાળકોના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ પર્યટનો ગોઠવવાં જોઈએ. કોઈ વખતે શિક્ષકને અમુક સ્થળે કામ હોય, અને તે સ્થળની ખ્યાતિ હોય તો તે એ નિમિત્ત શોધીને બધાં બાળકો માટે ત્યાંનું પર્યટન ગોઠવે એમ ન જ થવું જોઈએ.

૧૬. કેટલીક વખત પ્રવાસમાં કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થ કે સંસ્થા તરફથી સગવડ મળે તો તે લેવામાં વિવેક વાપરવો જોઈએ. તે વ્યક્તિને કે સંસ્થાને ઓછામાં ઓછું આપણે માટે ઘસાવું પડે, ઓછામાં ઓછી અગવડ થાય એ જોવું જોઈએ; અને મદદ સ્વીકારવામાં હંમેશ સંકોચ રાખવો જોઈએ. આપણે એવી રીતે ત્યાંથી નીકળીએ કે તેમને ફરીથી આમંત્રણ આપવાનું મન થાય.

જે ગામમાં જઈએ ત્યાં શક્ય હોય તો રાત્રે સંસ્કાર કાર્યક્રમ કે બીજી રીતે લોકોને મનોરંજન આપી શકાય તો સારું. તે માટે એવી તૈયારી કરીને જવું જોઈએ. આવા કાર્યક્રમો યોજાય છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે પ્રવાસીઓનો બોજો લોકોને લાગતો નથી અને આપણે પણ બીજાને કાંઈક ઉપયોગી થયા એવો સંતોષ થાય છે.

નિશાળ ચાલુ હોય તો ગીતો, ભજનો, વ્યાયામ કે સંસ્કાર કાર્યક્રમ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આપી શકાય.

૧૭. જેટલું સાથે ઊંચકીને સહેલાઈથી ફરી શકાય તેટલો જ સામાન સાથે રાખવો. વિશેષ રાખવો જ પડે તો તેની વ્યવસ્થા અગાઉથી વિચારી લેવી, જેથી મુશ્કેલી ન પડે.

૧૮. સમૂહ સામાન હોય જેમ કે દવા, ડોલ, ફાનસ, તાળું વગેરે તો તેવો સામાન ટુકડી પાડીને વહેંચી લેવો. દરેક ટુકડી અમુક સામાન માટે જવાબદાર રહે. એમ કરવાથી સામાન સહેલાઇથી સચવાય અને લઈને ફરી શકાય.

પ્રવાસમાં રસોઈ, સફાઈ, પાણી લાવવું, પીરસવું વગેરે કામો હોય, તો તે માટે ટુકડીઓ પાડવી અને તે ટુકડીઓ એ કામો ઉપાડી લે અને તે વ્યવસ્થા કરે એનું ધ્યાન રાખવું.

૧૯. નયી તાલીમની સંસ્થાઓ, રચનાત્મક કાર્યક્રમની સંસ્થાઓ, ઐતિહાસિક તથા ધાર્મિક સ્થળો, આદિવાસી પ્રદેશો, રણ, ડુંગર, નદી, દરિયો, સર્વોદય મેળાઓ, પ્રદર્શનો જોવાનાં મળે એ રીતનો સમય અને સ્થળ નક્કી કરવાં જોઈએ.

પર્યટનમાં ગામની સારી સ્થિતિના લત્તાઓ અને ગરીબના કે પછાત ગણાતા લોકોના લત્તાઓ જોવા અને એની સરખામણી થઈ જાય એમ કરવું. એમાં શાં શાં અને કયાં કયાં કારણોથી ભેદો છે તે ગામની ઉન્નતિની દૃષ્ટિ રાખીને સમજાવવા. આમ કરવાથી, પછાત અને ઉચ્ચ બંનેમાં ગુણ અને ખામીઓ હોય છે તે સમજાવશે, અને કોઈ વિષે ઊતરતાપણાનો ખ્યાલ નહીં આવે.

૨૦. શૌચ, પેશાબ વગેરે ક્રિયાઓ કરતાં ગંદકી ન થાય એ જોવું. શૌચક્રિયા પછી માટી નાખવી. એ ક્રિયા માટે વસ્તીથી દૂર જવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
LIBRARY

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૧. કોઈ સ્થળેથી વાસણ, ઓઢવા પાથરવાનું કે એવી ચીજો લેવી હોય તો ગણીને લેવી, અને ગણીને પાછી આપવી.

૨૨. શહેરમાં જવાનું હોય ત્યાં ધંધાદારી નાટક, સિનેમા ન જોવાનો આગ્રહ રાખવો, કારણ કે ઝેરવાળા દૂધની જેમ તે બાળકોનાં મન પર અસર કરે છે.

૨૩. ગામમાં કે વસ્તીમાં બધા વ્યવસ્થિત ચાલે, જેથી કોઈને અગવડ ન થાય એ જોવું.

૨૪. સવાર સાંજ પ્રાર્થના રાખવી અને તેમાં સર્વ ધર્મસમભાવની દૃષ્ટિ રાખવી.

૨૫. કોઈ વિદ્યાર્થીને વાગ્યું હોય, તાવ આવ્યો હોય, કે કંઈક એવી મુશ્કેલી હોય તો તેની પૂરતી કાળજી રાખવી.

મુકામેથી નીકળતાં અને પહોંચતાં સંખ્યા ગણી લેવી. રસ્તે ચાલતાં પહેલી અને છેલ્લી ટુકડીને બહુ અંતર ન પડે તે જોવું.

૨૬. પ્રવાસના અનુભવોની નોંધ બધા રાખે એ જરૂરી છે. આવી રીતે યોજનાપૂર્વક પ્રવાસો ગોઠવાય તો વિદ્યાર્થીઓ ઘડાય, ખડતલ થાય, જવાબદારી શીખે અને સાથે જ્ઞાન પણ પામે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૮

નાસ્તો

વિદ્યાર્થીઓના હૃદયનો વિકાસ એમના દિલમાં જાગતી બીજા માટેની પ્રેમ અને દયાની લાગણીથી માપી શકાય. તદ્દન નાનાં બાળકો મોટે ભાગે સ્વલક્ષી હોય છે. એટલે તેની પાસે કોઈ ચીજ હોય તો તે કોઈને નહીં આપે. પણ તે જેમ જેમ મોટું થતું જાય, અને તેને જેમ જેમ યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવે તેમ તેમ એ પોતાની ચીજ બીજાને આપવા પ્રેરાય છે.

આવા સંસ્કાર રોજના વ્યવહારમાં પડવા જોઈએ. તે માટે બાળક એકલો એકલો કંઇ ચીજ ન ખાય, પણ પોતાની સાથેના વિદ્યાર્થીને આપીને ખાય, કોઈ પોતાથી વિશેષ ગરીબ વિદ્યાર્થી હોય તો તેને વિશેષ યાદ રાખીને મિત્રભાવે આપે; અને એમાં પોતે કંઈ જ વિશેષ નથી કરતો, પણ સહજ રીતે માણસમાં પડેલી માણસાઈની વૃત્તિ દાખવી રહ્યો છે, એવો ભાવ માબાપો બાળકમાં પેદા કરી શકે છે. આ રીતે વિચારીએ તો સમજાશે કે, નિશાળમાં બાળક એકલું એકલું ચવાણું વગેરે ખાય એ ટેવ સારી નથી. એ જે કંઈ ખાતું હોય તે ખોરાકની દૃષ્ટિએ તો યોગ્ય હોવું જ જોઈએ, પણ તે ઉપરાંત બાળકો એકલપેટાં ન થાય એ જોવું પણ એટલું જ જરૂરી છે. ઘણાં છાત્રાલયોમાં બાળકો ઘેરથી ખાવાનું લાવીને તાળાકૂંચીમાં રાખે છે અને એકલા એકલા ખાય છે. આથી તેમનામાં પડેલી સંકુચિત વૃત્તિ પોષાય છે. છાત્રાલયમાં નાસ્તાની જરૂર હોય તો નાસ્તાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, પણ બાળકને ખૂણામાં સંતાડીને ખાવાની ટેવ નાબૂદ થાય એ હૃદયવિકાસની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે. આ માટે જેમ બાલમંદિરોમાં નાસ્તો સમૂહમાં અપાય છે, તેમ શાળામાં પણ વર્ગવાર સમૂહમાં નાસ્તો આપવાની વ્યવસ્થા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવી એ ગુણવિકાસની અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ યોગ્ય છે. દરેક કક્ષાના બાળકને આવા નાસ્તાની જરૂર હોય જ છે એમ પણ નથી, પણ ક્યારે ખાવું, કેટલું ખાવું, એનો કોઈ વિચાર કરતું નથી. એટલે પરિણામ એ આવ્યું છે કે, જીભને ભાવે તેવી નુકસાનકારક ચીજો પણ વેચાતી લઈને બાળકો જ્યાં ત્યાં એકલાં એકલાં ખાતાં નજરે પડે છે. શહેરોમાં ખૂમચાની આસપાસ મધમાખીની જેમ નાનાં મોટાં બાળકો ફરી વળતાં દેખાય છે.

અમારે ત્યાં વિદ્યાલયમાં કોઈ એકલો એકલો ખાય જ નહીં એવો રિવાજ થઈ ગયો છે. આથી બાળકોની તંદુરસ્તી વધી છે, અને પૈસાનો બચાવ તો થયો જ છે. શાળામાં બસો વિદ્યાર્થીઓ છે, તેમાં સવાસો જેટલાં બાળકો નજીકનાં ગામોમાંથી આવે છે. તે કોઈ નાસ્તો કે ચવાણું લાવતાં નથી. ઘેરથી પાધરા આવે છે અને ઘરે જઈને ખાય છે. દૂરથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, તે બપોર માટે ભાથું લઈને આવે છે.

પણ કેરીની મોસમ હોય, રાયણની મોસમ હોય કે પોંકની મોસમ હોય ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત બધાં ભેગાં મળીને તેમની મહેનતનાં ફળો ખાવાનો આનંદ માણે છે. એ રીતે આનંદોત્સવનો પ્રસંગ બને છે. થોડી ચીજ હોય તો નાનાં બાળકોને સમૂહમાં આપવામાં આવે છે. આ રીતે એકલા એકલા કોઈ ન ખાય, પણ સમૂહમાં જે મળે તેથી સંતોષ અને આનંદ માને એવી ટેવ બાળકોને પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનભોજન – ઉજાણી

આપણાં ગામોમાં ઉજાણી કરવાનો રિવાજ બહુ પ્રચલિત છે. બધા લોકો ઉજાણીને દિવસે ઢેબરાં વગેરે લઈને પોતપોતાના મિત્રોની ટુકડીઓમાં જાય છે અને ખુલ્લી જગાએ પાણીની સગવડ હોય ત્યાં વનભોજનનો આનંદ માણે છે. આમાં મિત્રો અને સગાંઓ સાથે બેસીને અલકમલકની વાતો કરે છે, અને આનંદ અનુભવે છે તથા પરસ્પરનો પ્રેમસંબંધ પણ દૃઢ થાય છે. કેટલાક લોકો ખાસ સ્થળોએ જઈને ત્યાં જ મિષ્ટાન્ન વગેરે બનાવીને સગાંસ્નેહીઓ સાથે જમવાનો કાર્યક્રમ રાખે છે. શહેરના ધમાલિયા જીવનમાં પણ કેટલાંક ઉત્સાહી ભાઈબહેનો આવા ઐચ્છિક આનંદના કાર્યક્રમો ગોઠવે છે. પણ તે દિવસે દિવસે ઓછા થતા જાય છે. એની પરંપરા ચાલુ રાખવા જેવી છે.

આવા કાર્યક્રમો શાળામાં પણ યોજી શકાય.

અમારા વિદ્યાલયમાં ૧ થી ૪ ધોરણની અલગ બાળશાળા છે. ત્યાંનાં નાનાં બાળકોને પણ આવા સમૂહમાં ફરવા જવાના તથા ત્યાં જઈ ઉજાણી કરવાના પ્રસંગો બહુ રોચક લાગે છે. ખેતરોમાં જઈ સાથે બેસી બાળકો નાસ્તો કરે કે જમે છે અને એકબીજા સાથે કશો ભેદભાવ રાખતાં નથી. અમારી બાળશાળાની ઉજાણીના પહેલા જ પ્રસંગે ખર્ચનું શું કરવું એ પ્રથમ પ્રશ્ન આવ્યો. એટલે એવું વિચાર્યું કે બાળશાળાએ ઉગાડેલું શાક તેમાં વાપરવું. પણ લોટ (ઘઉંનો, બાજરીનો કે ઘેર હોય તે) ચોખા યા કોદરી, દાળ, તેલ; મીઠું બાળકે પોતાપૂરતું ઘેરથી લાવવું. આમાં થયેલા અનુભવ ઉપરથી તો અમારી શાળાના બધા વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓને ઉજાણીનો ચેપ લાગ્યો. એક શિક્ષક લખે છે કે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ઉજાણી યા વનભોજનના કાર્યક્રમ કરવાનો ઉદ્દેશ સફળ થયો છે. તેનો ચેપ નજીકના ગામની શાળામાં પણ લાગ્યો છે. અને ત્યાં પણ અહીંની જ ઢબે વનભોજનનો કાર્યક્રમ હવે રખાય છે. આવી ઉજાણીથી નીચેના મુદ્દાઓ સધાય છે:—

૧. સમૂહ ભોજનમાંથી પંક્તિભેદ દૂર થાય છે અને બધા ભાઈભાઈની જેમ સાથે બેસીને સ્વાભાવિક રીતે જમતા થઈ જાય છે.

૨. રસોઈ કરવાનો અને શીખવાનો લાભ મળે છે.

૩. ગ્રામસંપર્ક સધાય છે. પૂર્વ તૈયારી કરવાની આવડત કેળવાય છે. અગાઉથી ક્યાં ઉજાણી કરવા જવાનું છે તે નક્કી કરવામાં આવે છે. મોટે ભાગે તો કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના ખેતરમાં (જ્યાં ઝાડનો છાંયો હોય ત્યાં) વનભોજન માટે આમંત્રણ આપે છે. પોતાના ખેતરમાં છાંયો અને સગવડ ન હોય તો છાંયાની સગવડ હોય એવા બીજા કોઈકના ખેતરમાં જવાનું ગોઠવે છે. અગાઉથી ખેતરમાલિકને વિદ્યાર્થીઓ મળીને નક્કી કરે છે. પાણીની સગવડ પણ જોઈ લે છે. બાળઉત્સાહ જોઈને ખેતરનો માલિક જાતે આવીને બધું જુએ છે અને બાળકોની પ્રવૃત્તિઓ જોઈને ખુશ થાય છે.

કેટલીક વખત તો ખેતરમાલિકો પોતાના ખેતરમાંથી ઊંધિયા માટે પાપડી વગેરે પણ આગ્રહ કરી કરીને આપે છે. આમ લોકોનો પ્રેમ અનુભવવા મળે છે.

૪. ગીતો, અંતકડી, રમતગમત વગેરે શક્ય હોય તેટલા નિર્દોષ આનંદના કાર્યક્રમો કરીને આનંદ મેળવી શકાય છે.

૫. સમૂહકાર્યો, ટુકડીબંધ પરસ્પર સાથે મળીને ગોઠવે છે અને પૂરાં કરે છે. નાનાં બાળકો પણ ટુકડીમાં પોતાને સોંપાયેલું કામ બરાબર કરતાં શીખે છે. આમ સમૂહમાં પોતાને સોંપાયેલું કામ હોંશે હોંશે સુંદર રીતે પાર પાડવાની ટેવ પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. શિક્ષકો સાથે હોવાથી ખેતરોનું અવલોકન કરી નવું નવું જ્ઞાન બાળકો મેળવે છે.

આ કાર્યક્રમમાં નીચેના શૈક્ષણિક મુદ્દાઓને પણ ભેગા વણી શકાય:

૧. નાગરિકતાની તાલીમ :— સમિતિઓ અને ઉપસમિતિઓ રચવામાં આવે. વર્ગની દરેક ટુકડી વનભોજન સમિતિમાં બબ્બે પ્રતિનિધિ મોકલે. આ સમિતિ વનભોજનની યોજના વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરે. વર્ગ તેમની યોજના મંજૂર કરે. સમિતિ ઉપસમિતિઓ નીમે. દા૦ ત૦ હિસાબ સમિતિ, મહેમાન સમિતિ અને મનોરંજન સમિતિ.

૨. ગુણવિકાસ :— શિસ્ત અને સહકારની ખિલવણી થાય. ટુકડીઓમાં સહકારથી વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે અને નાયકની આજ્ઞાઓનું પાલન કરતાં શીખે.

૩. માતૃભાષા :— દરેક સમિતિ પોતાનાં નિવેદનો રજૂ કરે. મહેમાનોને લેખિત આમંત્રણ પત્રિકાઓ પાઠવવામાં આવે. નાયકો પોતાની યોજના રજૂ કરે અને વનભોજનનો હેવાલ પણ તૈયાર કરે.

૪. ગણિત :— માલનો અને ખર્ચનો હિસાબ રાખે. સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ કેટલું ખર્ચ આવ્યું, તે ગણવામાં આવે.

૫. વિજ્ઞાન :— વિજ્ઞાનની આનુષંગિક માહિતી પણ આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા આપી શકાય. દરેક ખોરાકમાંથી કયાં કયાં પોષક તત્ત્વો કેટકેટલા પ્રમાણમાં મળ્યાં તથા કેટલી કૅલરી જેટલી ગરમી તે ખોરાકમાંથી મળી, તે પણ તારવી શકાય.

૬. ઇતર :— વિદ્યાર્થીઓ ભાતભાતની રસોઈ કરી, રંગોળી પૂરી પોતાની કલાભાવનાને પોષી અને ખીલવી શકે.

આમ વનભોજનનો કાર્યક્રમ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપનારો થઈ પડે છે અને એવે વખતે બાળકોની ન કલ્પેલી એવી કેટલીક સૂઝશક્તિનાં પણ દર્શન થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૦

પ્રદર્શન

પ્રદર્શન એટલે પ્ર + દર્શન = વિશેષરૂપે દર્શન કરવાની ચીજ.

નિશાળમાં બાળક અભ્યાસ કરવા આવે છે તેનો હેતુ એનાં શરીર, મન અને બુદ્ધિ ત્રણેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવાનો છે. તે માટે શિક્ષકો પ્રયત્ન કરે છે અને બાળકોનો વિકાસ થાય છે. તેમના એ વિકાસનું દર્શન કરવું એ જરૂરી છે. બાળકોના વાલીઓને, તેના શિક્ષકોને બાળકમાં પડેલી અને ખીલેલી શક્તિઓનો ખ્યાલ આપવા માટે પ્રદર્શન એક સારું સાધન છે. તે દ્વારા તેની ખામીઓ અને આવડત બંનેનો ખ્યાલ આવે છે. જેમ કોઈ ચિત્રકાર ચિત્ર દોરતો હોય ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે તે દૂર રહીને જોઈ લે છે અને એમાં ક્યાં અધૂરાપણું છે, ક્યાં ખામી છે તે જુએ છે અને પછી તેમાં સુધારો કરે છે. તેવી જ રીતે બાળકોના કામનું પણ દર્શન જરૂરી છે, જેથી તેની ખામીઓ પૂરી શકાય અને એ રીતે છેવટે તેનો વિકાસ યોગ્ય રીતે સધાય.

એટલે બાળકોના કામનું પ્રદર્શન શિક્ષકો માટે જરૂરી છે. એ ઉપરાંત બાળકો પરસ્પર એકબીજાનું કામ જુએ તો એકબીજાની કૃતિઓનાં દર્શનમાંથી તેમને ઘણું શીખવાનું મળી શકે છે. આ માટે પ્રદર્શન અવારનવાર ગોઠવાય એ જરૂરી છે. એમાં વાલીઓને પોતાના બાળકોનો વિકાસ જોવાની તેમ જ બીજા બાળકોના વિકાસ સાથે સરખામણી કરવાની પણ તક સાંપડે છે.

પ્રદર્શનનો હેતુ શિક્ષણ આપવાનો છે. એ કેટલા લોકોએ જોયું એ મહત્ત્વનું નથી. પણ જેમણે જોયું એમની કેટલી અને કેવી કેળવણી થઈ એ મહત્ત્વનું છે. એટલે જે હેતુ માટે પ્રદર્શનની રચના થઈ હોય એ હેતુ સરે એવું બનવું જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગામની શાળામાં આ દૃષ્ટિએ પ્રદર્શનો યોજાવાં જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના કામનું પ્રદર્શન ગોઠવે, અને સાથે શાળાના સમગ્ર કામનો ખ્યાલ આપે. એવો એક વિભાગ રાખવો. શિક્ષક વિદ્યાર્થી-ઓને પ્રદર્શન ગોઠવવામાં દોરવણી જરૂર આપે, પણ બધું પોતે જ ગોઠવી ન આપે તો બાળકનો વિકાસ થાય છે. આમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો કરવા માટે શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓ મોટાં બીજાં પ્રદર્શનો જુએ એ જરૂરી છે.

વલ્લભ વિદ્યાલયમાં દર વર્ષે ઉત્સવ પ્રસંગે વાલીસંમેલન પણ હોય છે. તે વખતે બાળકોના કામનું પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવે છે. તેમાં સમગ્ર કામના પ્રદર્શન ઉપરાંત દરેક બાળક પોતાના અભ્યાસનું, ઉદ્યોગનું અને પોતાની વિશેષ આવડતની કૃતિઓનું પ્રદર્શન ગોઠવે છે. પોતાને મળેલી જગામાં એ સુશોભન પણ કરે છે. આમ પ્રદર્શન ગોઠવીને વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે અને જોવા આવનાર જે કાંઈ પ્રશ્નો પૂછે એના જવાબો આપે છે. બેઠા બેઠા પોતાનો અભ્યાસ, કાંતણ એવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. અભણ માબાપોને પણ આમાંથી પોતાના બાળકની આવડતનો ખ્યાલ આવે છે. એક અભણ વાલીએ એક વખત આવું વિદ્યાર્થીઓનું પ્રદર્શન જોઈને મને કહ્યું કે, મારો છોકરો સારું ભણ્યો છે. એનો અભ્યાસ સારો થયો છે. પણ બીજા છોકરાઓ એના કરતાં પણ હોશિયાર છે ખરા.

આવા પ્રદર્શનમાં વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસનો વાર્ષિક હેવાલ પણ લખીને મૂકે છે. આવા હેવાલો વિદ્યાર્થીનો ક્રમિક વિકાસ કેવો થઈ રહ્યો છે એનો અભ્યાસ કરવા માગનારને માટે એક સુંદર સાધનરૂપ બની રહે છે.

શૈક્ષણિક પ્રદર્શન

બાળકોને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન આદિ વિષયો શીખવામાં મદદરૂપ થાય અને તેઓને સહેલાઈથી એ વિષયો યાદ રહી જાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે માટે અભ્યાસક્રમમાં આપેલા વિષયોનું વિષયવાર પ્રદર્શન પણ યોજવામાં આવે છે. આવું એક પ્રદર્શન અમે ગોઠવ્યું હતું. તેમાં ખેતીવિજ્ઞાનના પ્રદર્શનમાં રેંટ, કોશ, ઢેકવો વગેરેના સાચા નમૂના મૂકયા હતા. કેટલાક માટી તથા વાંસમાંથી બનાવેલા નમૂના મૂકયા હતા. પાણી શુદ્ધ કરવાની ત્રણ રીતોનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ રજૂ કર્યો હતો. આજુબાજુમાંથી મળેલી ભાજી વગેરેના નમૂના, દરેકનાં નામઠામ આપીને રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા.

ખાદી, પૂણી, તથા સૂતરના ઉત્તમ પ્રકારના નમૂના તથા આંકવાર સારા સૂતરના નમૂના પણ રજૂ કર્યા હતા.

છાપાં તથા જૂનાં પુસ્તકોમાંથી કાપેલાં ચિત્રો દ્વારા ઇતિહાસ ભૂગોળની ક્રમિક માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

રેતી, ઈંટનો ભૂકો, રાખ, તેમ જ કોલસાની ભૂકીમાંથી સરસ રંગોળી તૈયાર કરી હતી અને લીમડાનાં તથા આંબાનાં પાનનાં તોરણોથી પ્રદર્શન શણગાર્યું હતું.

આ બધું જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ મારફત તૈયાર કરાવ્યું હતું. શિક્ષકોને આમાં એવો અનુભવ થયો કે, વિદ્યાર્થીઓ નવું નવુ શોધવાની વૃત્તિવાળા હોય છે. તેઓ સુંદર નવા નવા નમૂના બનાવી શકે છે. વિદ્યાર્થીઓએ એક ઘડામાં પાણી લીધું. તેમાંથી વરાળ થઈ એક શીશીમાં ફરી પાણી થઈને જાય એવી રચના પણ પોતાની મેળે ગોઠવી અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી બતાવી આપ્યું કે પાણીમાંથી વરાળ, અને તેમાંથી પાછું પાણી કેવી રીતે બને છે. આથી એમને આ રીતે ગાળેલા પાણીમાં ક્ષાર વગેરે કેમ નથી આવતા એનો બરાબર ખ્યાલ આવી ગયો.

આવી રીતે પ્રદર્શનો શિક્ષણમાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૧

ચિત્રમાળા દ્વારા ચાલુ બનાવોનું શિક્ષણ

વિદ્યાર્થીઓને ચાલુ બનાવોની માહિતી ચિત્રો દ્વારા સહેલાઈથી આપી શકાય છે અને તે ઝટ યાદ પણ રહે છે. આજકાલ છાપાં દરેક ગામે આવતાં હોય છે. નિશાળમાં ન હોય તો ગામના પુસ્તકાલયમાંથી મળે અને નહીં તો કોઈને કોઈ વ્યક્તિને ત્યાં આવતું હોય છે. ત્યાંથી તે મેળવી શકાય. સમાચાર જાણવા ઉત્સુક શિક્ષક ગમે ત્યાંથી નિયમિત છાપું મેળવી શકે. એ છાપામાંથી અઠવાડિયામાં કે પંદર દિવસમાં જે છબીઓ, ચિત્રો, આવ્યાં હોય તે કાપીને એક બોર્ડ પર તેની માહિતી સાથે અઠવાડિયે, પખવાડિયે નિયમિતરૂપે મૂકે તો વિદ્યાર્થીઓ તે વાંચવાના જ અને ચિત્ર સાથે હશે એટલે સહેલાઈથી તે વાતો યાદ પણ રહી જવાની.

અમારા વિદ્યાલયમાં છાપાં આવે છે. આખા વર્ષનાં છાપાં-માંથી શિક્ષકે ગાંધીજીના શરૂઆતના જીવનથી અંત સુધીના બધા ફોટાઓ કાઢ્યા અને એમાંથી ગાંધીજીના જીવનનો આખો ઇતિહાસ, એક ડ્રોઇંગ બુકમાં ચિત્રો રૂપે ચોંટાડીને તૈયાર કર્યો. કેટલાંક ચિત્રો નીચે છાપેલી માહિતી ન હતી, તે હાથે લખીને મૂકી. એવી રીતે સરદાર વલ્લભભાઈનું જીવન પણ આવા છાપાના કાતરણમાંથી જ તૈયાર થયું. શ્રી. જવાહરલાલજી અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા હતા એ આખા પ્રસંગને આવાં ચિત્રોથી જ બાળકો સમક્ષ ખડો કરવામાં આવ્યો. આમ વિવિધ પ્રકારના સંગ્રહો થતા હોય છે. એમાંથી એ કઈ રીતે ગોઠવવાથી શોભશે એ વિષેની વિદ્યાર્થીઓની સમજ પણ વધે છે.

વળી એ ચિત્રોનો વિશેષ ઉપયોગ થઈ શકે, એ દૃષ્ટિએ દર પખવાડિએ તે પખવાડિયાના અગત્યના સમાચાર, ફોટાઓ કાપીને એક યા બે બોર્ડ પર મૂકવામાં આવે છે. એક આખા ડ્રોઇંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાગળમાં ચિત્રો ચોંટાડવામાં આવે છે. તે ચિત્રો સાથે માહિતી હોય છે. એ આખો કાગળ (નક્કી કરેલા માપનો રાખવો) એક કાર્ડ-બોર્ડ પર ખૂણિયા બનાવીને તેના ખૂણા દાબીને મૂકવામાં આવે છે. આનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ રસપૂર્વક કરે છે. કારણ કે એ પંદર દિવસ સુધી રહે છે. પંદર દિવસ પછી બીજો કાગળ આવે છે. આમ જે વિદ્યાર્થી રજા પર હોય, તેને પણ પંદર દિવસના મુખ્ય-સમાચાર મળી જાય છે. પંદર પંદર દિવસના પત્રો ભેગા કરી, આખા વર્ષની એક ચોપડી બનાવવામાં આવે છે. આમાં પંદર દિવસે જ આ બોર્ડ બદલાય તેવો નિયમ નથી. વધુ માહિતી હોય તો પહેલાં પણ બદલાય; અને કોઈક વખત લંબાવાય પણ ખરું. પરંતુ બધા વિદ્યાર્થીઓને જગતમાં બનતા બનાવોનો ખ્યાલ આવે અને ભવિષ્યમાં પણ તેને તે ભણવાનો રસ ઉત્પન્ન થાય, એ માટે આ રીત બહુ સારી અને ઉપયોગી લાગી છે.

૩૨

આકાશદર્શન

આકાશદર્શનના પાઠો પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવે છે. તે વંચાવવાથી અને સમજાવવાથી બાળકોને એનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. પરંતુ આકાશદર્શનથી જ તેનો સાચો ખ્યાલ આપી શકાય છે.

ગ્રહો, નક્ષત્રો, સપ્તર્ષિ, ધ્રુવ, ચંદ્રગ્રહણ વગેરે શું છે અને જીવન સાથે તેનો કેવો સંબંધ છે તે સમજાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓના વર્ગો રાત્રે ભરી શકાય.

અજવાળી રાત્રિમાં જે આનંદ મળે છે, તેવો જ આનંદ અંધારી રાત્રિમાં તારાઓના દર્શનથી મળી શકે છે.

એવી જ રીતે -વાદળાં, વીજળી, મેઘધનુષ વગેરે પણ કેવી રીતે થાય છે, તેનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ ચોમાસાના દિવસોમાં આકાશ-દર્શન કરાવીને જ આપી શકાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારાઓને ઓળખ્યા પછી તેના તેઓ નકશા પણ પોતાની નોટોમાં બનાવે છે અને ખગોળવિદ્યાનું શિક્ષણ એ રીતે પાકું કરે છે.

૩૩

વાંચનાલય – પુસ્તકાલય – ભીંતપત્રો

દરેક નિશાળમાં વાંચનાલય અને પુસ્તકાલય હોય એ જરૂરી છે. એ હોવું જ જોઈએ. શિક્ષકને તે પ્રવૃત્તિમાં રસ હોય, તો તે આ શિક્ષણના અંગને વિશેષ ખીલવી શકે છે. પરંતુ થોડો પ્રયત્ન કરનારને પણ તેમાં રસ આવ્યા વગર રહેતો નથી. ફરજ સમજીને આ પ્રવૃત્તિ કરનારને એમાં વિશેષ રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

આજે તો દરેક શાળામાં શિક્ષકોપયોગી અને વિદ્યાર્થી-ઉપયોગી પુસ્તકો, માસિકો વગેરે આપવામાં આવે છે. કેટલીક શાળાઓ એમને ત્યાં છાપાં ઇ૦ નો પણ પ્રબંધ કરી લે છે.

આ પુસ્તકાલયની તથા વાંચનાલયની વ્યવસ્થા શિક્ષક કરે, અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો સાથ લે તો એમાં વિદ્યાર્થીપંચાયતના પુસ્તકાલય મંત્રી ઘણા મદદરૂપ થાય. આથી વિદ્યાર્થીને વાંચનાલય તથા પુસ્તકાલય ચલાવવાની પ્રાથમિક તાલીમ પણ મળે છે. આમાં શિક્ષક જેટલો જાગૃત હોય તેટલી તાલીમ વિશેષ થાય છે. આવાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કેમ કરવી, તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે.

પુસ્તકાલય :— વર્ગવાર પુસ્તકોની યાદી જુદી રાખવી. નવાં પુસ્તકો આવે તે કયા વર્ગને વિશેષ અનુકૂળ થશે તે નક્કી કરવું. શિક્ષકને યોગ્ય લાગે તો બબ્બે વર્ગનું ભેગું વર્ગીકરણ પણ થઈ શકે. જેમ કે, ૧ થી ૪ ધોરણ અને ૫ થી ૭ ધોરણ અથવા ૧–૨ ધોરણ સાથે. ૩–૪ સાથે અને ૫–૬–૭ સાથે. આમ બે, ત્રણ કે ચાર વિભાગ થઈ શકે. આમ વિભાગ કરવાથી દરેક વિદ્યાર્થીને એના ખરનું પુસ્તક મળી રહેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે, વિદ્યાર્થી પુસ્તક લઈ જાય છે તે તેણે વાંચ્યું કે નહીં અને વાંચ્યું તો શું સમજ્યો, તેની કસોટી શી? ઘણાં પુસ્તકો વાંચે તે મહત્ત્વનું નથી, પણ કેટલું સમજ્યો તે મહત્ત્વનું છે. જથ્થા કરતાં ગુણની વિશેષ જરૂર છે. તેથી દરેક પુસ્તક સાથે ત્રણ ચાર પ્રશ્નોની એક સૂચિ ચોંટાડીને રાખવી. એ પ્રશ્નો એવા હોય કે, તેના જવાબ ઉપરથી વિદ્યાર્થીની સામાન્ય સમજ કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ આવે. વળી તેણે વાંચ્યું છે કે નહીં તેની પણ કસોટી થાય.

હા, એટલું સાચું છે કે શિક્ષકે આવા પ્રશ્નોના જવાબો લખ્યા હોય, એ નોટો તપાસવી જોઈએ અને વિદ્યાર્થીને કેટલું પચ્યું છે તથા હવે એને કેટલું અને શું આપવું એ જાણવું જોઈએ. ડૉક્ટર દરદીને ખોરાક પચતો જાય છે, તેમ તેમ તેમાં ફેરફાર કરતો જાય છે અને પછી એને રોજના ચાલુ (Normal) ખોરાક પર મૂકી દે છે. તેમ શિક્ષક વિદ્યાર્થીના માનસનો ડૉક્ટર છે. તેણે વિદ્યાર્થીને કેટલી વિદ્યા પચી છે તે જોઈને આગળનો અભ્યાસ આપવો જોઈએ, એ તેની ફરજ છે. પ્રેમાળ માતા પોતાના બાળક માટે તેમ જ કરે છે. તે ડૉક્ટર નથી હોતી. પણ બાળકને ખોરાક પચે તેની કાળજી રાખે છે અને જરૂરી ફેરફાર કરે છે. શિક્ષકે તેમ કરવું જોઈએ.

આ રીતે પુસ્તકો કદાચ થોડાં વંચાશે, પણ વિદ્યાર્થીની સમજ વધશે ખરી. એટલે સૂચક પ્રશ્નો દરેક પુસ્તક સાથે આપવાનો નિયમ કરવો અગત્યનો છે. એમ કરવાથી જો બાળકને નહીં સમજાય તેવું પુસ્તક આપ્યું હશે તો તે નથી સમજાતું કરીને પાછું આપશે. પરંતુ વાંચી લીધું કરીને પાછું નહીં આપે. આવા પ્રશ્નો તૈયાર કરવા માટે શિક્ષકે પોતે પુસ્તકો વાંચવાં પડશે. પણ તેથી એને પણ એનો અભ્યાસ વધારવાની તક પ્રાપ્ત થશે અને વિદ્યાર્થીઓને પણ એથી લાભ થશે. વિદ્યાર્થીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાને કયું પુસ્તક ગમ્યું, શાથી ગમ્યું, પુસ્તકમાં શું વાંચ્યું તેની નોંધ પણ કરી શકે.

પુસ્તકોની વિષયવાર સૂચિ રાખી હશે અને તેનું પત્રક હશે, તો વિદ્યાર્થીઓ એમની મેળે જ પુસ્તકોની લેવડદેવડ કરી શકશે.

ચોપડીઓની યાદી કરવાની પદ્ધતિના તથા લેવડદેવડની રીતના નમૂના નીચે આપ્યા છે :

ધોરણ — વિદ્યાર્થીનો પત્રક નંબર

વિદ્યાર્થીનું નામ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેનારની સહી	આપનારની સહી

પુસ્તક આપ્યા તારીખ	પુસ્તક આવ્યા તારીખ	પુસ્તક પાછું લેનારની સહી

પુસ્તકની યાદી

સામાન્ય ક્રમ	વિભાગીય ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	ભેટ કે ખરીદ

પ્રકાશક સંસ્થા	પુસ્તક આપ્યા તારીખ	રદ્દ કર્યા તારીખ	નોંધ

ચોપડી ફાટે તો તે સાંધવાનું તેમ જ તેનાં પૂંઠાં ચઢાવવાનું પણ અવારનવાર કરાવવું અને શીખવવું.

वांचनालय :— વાંચનાલયમાં છાપાં, માસિકો વગેરે આવતાં હોય તો તેની નોંધ કરવી અને તે બૉર્ડ પર મૂકવી. તે માસિકોમાંથી અગત્યના જાણવા જેવા લેખો હોય તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માસિકવાર તારવીને ભીંતપત્ર પર જાહેર કરવા. એ ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી જે વાંચવા જેવું હોય તે વાંચવાની ઇચ્છા થાય છે.

એવું તારણ મૂકવાથી વિદ્યાર્થીઓ માસિકો, સાપ્તાહિકો કે પાક્ષિકો વગેરેનો સારો ઉપયોગ કરી શકે છે.

ભીંતપત્રો :— આ ઉપરાંત શાળાની બહાર ભીંત પર જુદાં બોર્ડ બનાવી શકાય. ગીત કે ભજન સારું હોય, અને ગાતાં શીખવ્યું હોય અને તે તેના પર લખી રાખ્યું હોય તો સંગીત-રસિયા વિદ્યાર્થીઓ તે ઉતારી લેશે. થોડે થોડે દિવસે તેવું ગીત કે ભજન બદલવું જોઈએ.

ઉપરાંત ઉષ્ણતામાનનો આલેખ બતાવતું બોર્ડ હોય. રોજ કેટલી ગરમી પડે છે તે આલેખમાં બતાવાય. પંદર દિવસે કે મહિને નવો આલેખ થાય.

વળી ટૂંકા સમાચાર બોર્ડ પર રોજના રોજ લખાય તો તે પણ ઉપયોગી થાય. તેમાં ભારતનો નકશો કાયમી હોય તો બનાવનું સ્થળ દર્શાવી શકાય. છાપાંનાં ચિત્રો અને ફોટાઓ સાથે સમાચાર આપવાથી તે વિશેષ આકર્ષક બને છે અને સમજવામાં સરળ થાય છે.

સ્વાવલંબી કાંતણ રોજ શાળામાં થતું હોય તો તેની માહિતીના આંકડાનું બોર્ડ હોય તો તે પણ પ્રોત્સાહન આપનારું થાય છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓની અને શિક્ષકોની સંખ્યા તથા લટ-આંટી જુદાં હોય તો વિશેષ ઉપયોગી બને.

આ ઉપરાંત એક સુવિચાર જાહેરમાં મૂકવાની પણ એક સુંદર પ્રથા ચાલુ કરવા જેવી છે.

આમ જુદાં જુદાં બોર્ડ શાળાની ઓસરીમાં કે વર્ગમાં જો રાખેલાં હોય તો તે ઇતિહાસ, ભૂગોળ કે એવા વિષયોનું માહિતીજ્ઞાન આપવામાં ખૂબ મદદગાર થઈ શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવાં બોર્ડ વિદ્યાર્થીઓ અચૂક વાંચે જ છે. શું નવું આવ્યું છે એ જાણવાની જિજ્ઞાસા બાળકોમાં હોય છે. તેને વિકસાવવામાં આ પ્રવૃત્તિ મદદ કરે છે. આપણે વિદ્યાર્થીઓને વર્ગોમાં માહિતી આપીએ છીએ એના કરતાં આ રીતે વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ વધારે સારો થાય છે.

એક વિદ્યાર્થીએ પોતાના વાર્ષિક હેવાલમાં પુસ્તકાલય-વાંચનાલય વિષે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. તે પરથી તેણે પુસ્તકનો કેવો અભ્યાસ કર્યો છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

૧. મને સૌથી વધુ ગમી ગયેલાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. કવિ કાળિદાસ ૨. જગતના સિતારા ૩. સરળ પંચવર્ષીય યોજના ૪. ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે ૫. લોકમાન્ય તિલક ૬. મહાકવિ પ્રેમાનંદ ૭. બાળ વિક્રમનાં પરાક્રમો

મેં ક્રમવાર નીચેના લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે:

૧. ધીરજલાલ ૨. નટુભાઈ રાવળ ૩. રસૂલભાઈ વહોરા ૪. બાલાભાઈ વીરચંદ ૫. સોમાભાઈ પટેલ ૬. ભીખુભાઈ ગોહેલ વગેરે.

આ દરેક પુસ્તકમાં મને ખૂબ રસ પડ્યો. કારણ કે આ પુસ્તકો મારા અભ્યાસક્રમનાં જેવાં જ પુસ્તકો છે. તેમાંથી મને ખબર પડી કે, દરેક મહાન પુરુષોએ આપણા દેશમાં ખૂબ વીરતાથી કામ કર્યું છે. 'સરળ પંચવર્ષીય યોજના' નામનું પુસ્તક ગમવાનું કારણ એ કે, આ પુસ્તકમાં પાંચ વર્ષની અંદર દેશમાં શું કરવું તેની યોજના છે. આ યોજના દેશના ઉદ્ધાર માટે છે તેથી મને આ પુસ્તક ગમી ગયું.

'બાલ વિક્રમ' પુસ્તક ગમવાનું કારણ એ છે કે, પુસ્તક કલ્પિત હોવા છતાં એવી રસભરી વાર્તાનું છે કે આપણને આ પુસ્તક વાંચતાં જ શૂરાતન ચઢી જાય છે.

આ દરેક પુસ્તકમાંથી નીચેના મુદ્દા મેં ખૂબ ઝીણવટથી તપાસ્યા છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનપણમાં પડેલી ટેવો, તેમના વિચારો, મોટપણમાં કરેલાં કામ, તેની અગત્યતા, તેઓ જે કામ કરતા તે શાથી કરતા, કઈ સાલમાં જન્મ થયો, દેશને માટે ક્યાં ક્યાં સારાં કામો કર્યાં વગેરે.

૩૪

વિદ્યાર્થીની રોજનીશી

રોજનીશી નિયમિત રાખવાની ટેવ જીવન-ઘડતરમાં ઠીક ભાગ ભજવે છે. દિવસમાં પોતાનો સમય કેવી રીતે પસાર થયો તેની નોંધ કરવાની ટેવ પાડવાથી સમય કેટલો નકામો જાય છે અને કેટલો ઉપયોગમાં આવે છે તેની ખબર પડી જાય છે. ઘણા કહે છે કે, અમને સમય મળતો નથી, એટલે અમુક કામ કરવાનાં જરૂરી હોવા છતાં કરી શકાતાં નથી. એવી રીતે નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓ પણ કહે છે કે અભ્યાસ કરવાનો સમય મળતો નથી.

પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓ રોજનીશી રાખે છે તે સમય શોધી કાઢે છે અને ક્યાં ક્યાં સમય વિશેષ નકામો જાય છે એની રોજનીશી ઉપરથી તેને ખબર પડી જાય છે. અગત્યનાં કામ માટે સમય ન રહે એવું પછી ધીમે ધીમે ઓછું થતું જાય છે.

રોજનીશી બીજી રીતે પણ ઉપયોગી થાય છે. આખા દિવસનું કામકાજ તપાસવાનું પણ લખતી વખતે સહેજે થઈ જાય છે; અને એ કામ કેટલું પ્રામાણિકપણે અને કેટલું આનંદથી કર્યું તેનો હિસાબ નીકળી જાય છે. ભૂલ થઈ હોય તો નજરે ચડે છે અને ભૂલ જણાયા પછી કોઈ પણ માણસ તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. કોઈને પોતાના કપડામાં ડાઘ હોય તે ગમે નહીં, તેવી જ રીતે પોતાનો દોષ હોય તે ગમે નહીં. તેવી જ રીતે પોતાનો દોષ હોય તે ગમે નહીં, એટલે દોષ દૂર કરવાનું સૂઝે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજો લાભ એ થાય છે કે, રોજનીશી પરથી માસિક નોંધ અને વાર્ષિક નોંધ સહેલાઈથી મળી શકે અને આખા વર્ષનો હિસાબ કરી શકાય.

વળી કાંતવાનું વ્રત લીધું હોય કે એવો કોઈ શુભ નિશ્ચય કર્યો હોય તો તે પાળવામાં આ રોજનીશી મદદ કરે છે. જેમ કે અમુક આંટી સૂતર કાંતવાનું આખા વર્ષનું વ્રત રેંટિયાબારશે લીધું હોય તો તે દિવસથી તે સૂતરના તાર નોંધતા જાય, રોજરોજના સાથે ઉમેરતા જાય, તો રોજરોજના વ્રતનો હિસાબ મળે છે. એ રીતે વ્રત પૂર્ણ કરવામાં રોજનીશી મદદ કરે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓ રોજનીશી રાખે એ બહુ જરૂરી છે. એના ઉપરથી મનુષ્યના દૈનિક જીવનની ટૂંક નોંધ તૈયાર થતી જાય છે. આવી નોંધોના નમૂના પાછળ પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે.

૩૫

પરીક્ષા પદ્ધતિ

શાળામાં પરીક્ષાએ એવી બીક ઊભી કરી છે કે, તેમ ન થવું જોઈએ એમ ઘણાની માન્યતા છે. તેનું કારણ એ છે કે, પરીક્ષામાં નાપાસ એટલે નાલાયક એવી સમજ દિલમાં પડી છે. અંગ્રેજ સરકારે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે કારકુનો મેળવવા કારકુની શિક્ષણ દાખલ કર્યું, તેથી પરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધી ગયું. કારણ કે તેને ચોપડી ભણેલાની જરૂર હતી. તેને જીવનની કેળવણી આપીને પોતાના પગ પર કુહાડો મારવો ન હતો, તેથી તે ગુલામીની કેળવણી થઈ અને તેનાં દુઃખદ પરિણામો આજે પણ ભોગવીએ છીએ.

એકંદરે જોતાં, પરીક્ષા જરૂરી છે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતે ક્યાં પહોંચ્યો તે તેણે જાણવું જોઈએ. શિક્ષક જાણતો હોય કે વિદ્યાર્થીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલું આવડે છે, પણ વિદ્યાર્થીને પોતાને તેની પ્રતીતિ થાય અને પોતાને કેટલું આગળ વધવાનું છે તેની ખબર પડે એ માટે પણ પરીક્ષા જરૂરી છે.

અહીં વિદ્યાલયમાં પરીક્ષા લેવામાં આવે છે, તે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાખી છે. તે તેના અભ્યાસનો એક ભાગ બની જાય એવી રીતે રાખવામાં આવે છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાનો હાઉ નથી નડતો. અહીં વિદ્યાર્થી ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કરીને જ્યારે સરકારી પ્રાથમિક શાળાન્ત પરીક્ષા આપવા જાય છે, ત્યારે પણ તેને વાંચવા માટે દૈનિક કામોમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવતી નથી.

આજે પરીક્ષા માટે વાંચવાનો સમય આપવાનો રિવાજ થઈ ગયો છે અને વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં તથા ઘેર કંઈ બીજું કામ સોંપવામાં આવતું નથી; અને તેને સોંપાય નહીં એવી માન્યતા પણ પ્રચલિત થઈ છે. આ ભારે ભૂલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ કામ નથી કરતા એટલે વધારે વાંચે છે અને તે વિશેષ લાભદાયી થાય છે એવું નથી.

જેમ આખો દિવસ ખા ખા કરાય નહીં અને કરે તો તે પચે નહીં, તેમ આખો દિવસ વાંચ વાંચ કરે તો પચે નહીં. જેમ ખોરાક પચે નહીં તો તે ઊલટી કે ઝાડા વાટે બહાર નીકળી જાય, અને પરિણામે અશક્તિ લાગે, તેવી જ રીતે આખો દિવસ વાંચ વાંચ કરનારનું વાચન ટકતું નથી અને મગજને અશક્ત બનાવે છે. એટલે પરિણામે પરીક્ષા વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરની અને મનની બરબાદી કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેવું નયી તાલીમમાં ન થાય એ માટે અહીં રોજ નિયમિત અભ્યાસ થતો રહે એના પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. તેથી પરીક્ષાના દિવસોમાં તેને માટે ખાસ વિશેષ સમય આપવાની જરૂર રહેતી નથી. છાત્રાલયમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ શાળાન્ત પરીક્ષા આપવા જાય છે ત્યારે ચાર માઈલ ચાલીને જાય છે. તે દિવસે સવારે પોતાના ભાગે આવેલું કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે છે અને પરીક્ષાના સ્થળે જમી પરવારીને નાસ્તો લઈને જાય છે. તે વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા વખતે ગભરાતા નથી અને સહજ રીતે હંમેશની જેમ રહે છે.

આ વિદ્યાર્થીઓને આ જાતની ટેવ પડવાથી સ્વસ્થ રહીને પરીક્ષા આપે છે અને સારું પરિણામ આવે છે. તે નીચે આપેલા પરિણામ પરથી જણાશે. શાળાની સ્થાનિક પરીક્ષા લેવામાં આવે છે, તેમાં નીચેની પદ્ધતિ રાખી છે. તેથી પરીક્ષા તેમને માટે અભ્યાસ વધારનારી અને વિશેષ શક્તિ લાવનારી બને છે.

પ્રાથમિક શાળાંત પરીક્ષાનું પરિણામ

વર્ષ	સાતમા ધોરણમાં સંખ્યા	પરીક્ષામાં બેઠા	પાસ થયા	પરિણામના ટકા
૧૯૫૦	૧૩	૧૧	૧૦	૭૭
૧૯૫૧	૧૭	૧૭	૧૭	૧૦૦
૧૯૫૨	૧૬	૧૬	૧૬	૧૦૦
૧૯૫૩	૨૦	૨૦	૨૦	૧૦૦
૧૯૫૪	૨૨	૨૧	૧૭	૭૭
૧૯૫૫	૩૬	૩૫	૩૧	૮૬
૧૯૫૬	૪૪	૪૧	૨૭	૬૧
		+ ૨ (Ex)	+ ૧ (Ex)	
૧૯૫૭	૪૨	૪૦	૩૨	૭૬
			+ ૧ (Ex)	
૧૯૫૮	૩૦	૨૯	૨૯	૯૭
		+ ૧ (Ex)	+ ૧ (Ex)	

પરીક્ષાનો એક પ્રયોગ

પરીક્ષા એટલે વિદ્યાર્થીઓની આવડતનું, એમણે કરેલી પ્રગતિનું માપ કાઢવું. એ માપ કાઢવાની શિક્ષકોની દૃષ્ટિએ જેવી અગત્ય છે તેવી જ વિદ્યાર્થીઓ માટે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતે પોતાનું માપ જાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એને સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારે તો જ તેઓ વિશેષ પ્રગતિ માટે પ્રયત્ન કરી શકે.

આજે જે પ્રકારે પરીક્ષાઓ લેવાઈ રહી છે એથી વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિનું સાચું માપ નીકળે છે એમ કહી શકાય નહીં. વિદ્યાર્થીએ ગોખેલા મુદ્દા અકસ્માતથી જો પરીક્ષામાં આવી જાય તો એની આવડત દેખાય અને એ સિવાયના મુદ્દા આવે તો એને નથી આવડતું એમ સાબિત થાય!

જે કંઈ આવું અધૂરું માપ નીકળે છે એનો વિદ્યાર્થીઓ મનથી સ્વીકાર પણ કરતા નથી. પહેલાં તો પોતાની પ્રગતિનું સાચું માપ કાઢવાની ઇન્તેજારી વિદ્યાર્થીઓમાં હોતી જ નથી. શિક્ષકો એવી ઇન્તેજારી વિદ્યાર્થીઓમાં ઊભી કરવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. એવી ઇન્તેજારી સિવાય આપેલી પરીક્ષા વિદ્યાર્થીઓને દુશ્મન જેવી લાગે છે, અને એ હાઉના પંજામાંથી પસાર થવા જેમ તેમ વલખાં મારે છે. એમાંથી ચોરી કરીને પાસ થવાની વૃત્તિ જન્મે છે.

શિક્ષકો પણ પરીક્ષાનો પાયો વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના અવિશ્વાસ પર જ નાખે છે. એ અવિશ્વાસથી પરીક્ષાનો હાઉ વધારે ડરામણો બને છે. પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો કોઈ અજ્ઞાત વસ્તુની જેમ વિદ્યાર્થી સમક્ષ આવે છે. અજ્ઞાત વસ્તુ હંમેશાં ગભરાટ પેદા કરનારી હોય છે. એ ગભરાટને લીધે પણ અજ્ઞાત વસ્તુમાંથી ચોરી કરીને છટકવાની વૃત્તિ જન્મે છે.

આ દૃષ્ટિએ વિદ્યાલયમાં સાતમા ધોરણની સત્રાંત પરીક્ષા નીચેના મુદ્દાને અનુસરીને યોજી હતી:

દરેક વિષયના સર્વગ્રાહી પ્રશ્નો કાઢવા.

જરૂર પડે તે વિષયનાં એક કરતાં વધારે પ્રશ્નપત્રો કાઢવાં.

એક પ્રશ્નપત્રમાં પુછાયેલો કોઈ સવાલ જો વધારે વિદ્યાર્થીઓને ન આવડે તો એ સવાલ બીજા પ્રશ્નપત્રમાં ફરી પૂછવો. (ગણિત હોય તો એવી જ રીતનો બીજો દાખલો ફરી મૂકવો.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરેક પ્રશ્નપત્ર તપાસ્યા પછી ન આવડેલા મુદ્દા વર્ગમાં ચર્ચવા.

પ્રશ્નપત્રો અઠવાડિયે એક યા બેથી વધુ ન આપવાં. એક પ્રશ્નપત્ર તપાસ્યા પછી જ બીજો પ્રશ્નપત્ર આપવો. બાકીના ગાળામાં વર્ગનું નિયમિત કામ ચાલુ રાખવું.

દરેક પ્રશ્નપત્રની ચોક્કસ રૂપરેખા વિદ્યાર્થીઓને આગળથી જણાવવી.

પ્રશ્નપત્રના જવાબ લખવા માટે સમયની કોઈ મર્યાદા ઠરાવવી નહીં. દરેકને જોઈએ એટલો પૂરતો સમય આપવો, જેથી પોતાની સંપૂર્ણ આવડત એ નિરાંતે બતાવી શકે.

પરીક્ષા વખતે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે કોઈ જાતનો અવિશ્વાસ રાખવો નહીં.

જરૂર ઉપસ્થિત થયે અધૂરું રહેલું કામ વહેલું મોડું પૂરું કરી જવાની છૂટ આપવી. એક શરત રાખવી કે, પોતાનું કામ લખીને આપી દે ત્યાં સુધી પ્રશ્નપત્ર સંબંધી બીજા કોઈની સાથે કશી ચર્ચા કરે નહીં.

માતૃભાષાના પ્રશ્નપત્ર માટે નીચે દર્શાવેલા ધોરણે યોજના કરી હતી:

અઠવાડિયે એક યા બે લેખન રાખવાં. દરેક અઠવાડિયાનાં લેખનના વિષય આગળથી જાહેર કરવા, જેથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના લેખનને બને એટલું ઉત્તમ બનાવવાની પૂરી તૈયારી કરી શકે.

વિદ્યાર્થીઓ અરસપરસ એકબીજા પાસેથી કંઈ જાણે એને માટે 'મદદ' શબ્દ વપરાય છે. એમને જણાવવામાં આવ્યું કે, વર્ગની બહાર પૂર્વ તૈયારી કરવામાં જરૂર લાગે તો અરસપરસ 'મદદ' જરૂરથી લેવી, પણ વર્ગમાં લખતી વખતે મદદ ન લેવી. નહીં તો એમની આવડતનું સાચું માપ નહીં નીકળે. છતાં કદાચ કોઈ મદદ લે તો જ્યાં જ્યાં મદદ લેવામાં આવી હોય ત્યાં ત્યાં એ સંબંધી નોંધ કરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર જણાવેલા મુદ્દાને અનુસરીને ગણિતનાં ત્રણ, સમાજ-વિદ્યાનાં બે, વિજ્ઞાનનું એક અને ભાષાનું એક એમ સાત પ્રશ્નપત્ર વારાફરતી કાઢવામાં આવ્યાં. ભાષાનું પ્રશ્નપત્ર તો ઉપર જણાવ્યું તેમ આઠ હપતે લીધું. પરીક્ષા વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય નોટમાં જ લેવામાં આવી હતી. પરિણામે જણાયું કે—

વિદ્યાર્થીઓએ ખૂબ મહેનત કરી. પરીક્ષા દ્વારા એમનાં માહિતી-જ્ઞાનની કસોટી થઈ એટલું જ નહીં, પણ એમનું માહિતી-જ્ઞાન વધારે પાકું અને ચોક્કસ થયું. એ ઉપરાંત એમણે સ્વપ્રયત્નથી ઘણી નવી સિદ્ધિઓ મેળવી. આજ સુધી વિદ્યાર્થીઓ કાર્બનથી કે ટ્રેસ કરીને નકશા દોરતા. પરીક્ષા વખતે હિંદના છ નકશા ટ્રેસ કર્યા સિવાય ઘેરથી દોરી લાવવા આપ્યા. પખવાડિયાની મુદત આપી. બધાએ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો અને સરસ નકશા દોરી લાવ્યા. માતૃ-ભાષાના લેખન માટે ખૂબ તૈયારીઓ કરી અને વર્ગમાં નહીં શીખવાયેલાં એવા પ્રકારનાં લેખન ઘણી સરસ રીતે લખ્યાં. આત્મકથા-લેખન અને સંવાદ-લેખનનો કોઈ પણ પ્રકાર પરીક્ષા પહેલાં વર્ગમાં શીખવવામાં આવ્યો નહોતો, છતાં પરીક્ષા અંગે આપેલ કામમાં વિદ્યાર્થીઓએ એ બંને પ્રકારનાં લખાણ સારી રીતે લખ્યાં. એ પ્રકારનાં લખાણ પરીક્ષામાં આપતાં પહેલાં એવા પ્રકારનાં લખાણના બે ત્રણ નમૂના વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યા હતા. સંવાદ-લેખનની કળાનો સુંદર ખ્યાલ સંસ્કાર કાર્યક્રમમાં ભજવાયેલા કેટલાક સંવાદો પરથી વિદ્યાર્થીઓએ આપ્યો હતો.

પરીક્ષામાં કોઈ જાતનું અજ્ઞાનપણું વિદ્યાર્થીઓને લાગ્યું નહીં. પોતાની ખરી આવડત ચકાસવાની એમને ઇચ્છા થઈ, એટલે આટલી બધી છૂટ હોવા છતાં કોઈનામાંથી છાનામાના નકલ કરીને કે બીજા વિદ્યાર્થીનું છાનુંમાનું જોઈને પાસ થવાનો પ્રયત્ન કોઈએ કર્યો નહીં. એકાદ જણે ગણિતમાં બીજા વિદ્યાર્થીની મદદ લીધેલી, પણ એ વસ્તુ એમણે જણાવી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૬

સમાજસેવા

વિદ્યાર્થીઓના દિલમાં સમાજ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ શી છે તેનો ખ્યાલ આવે અને એ ફરજ પોતે બજાવતો થાય, એ પણ શિક્ષકે જોવું જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન કરતાં એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી.

આપણે જે સમાજમાં જન્મ્યા, જેમની મહેનતથી આપણે મોટા થયા તેના પ્રત્યે આપણી શી ફરજો છે, તે જેટલી વહેલી સમજાય તેટલી સારી. એ ફરજો બજાવવાની ક્રિયા તો બાળપણથી શરૂ થવી જોઈએ. ઘેર અને શાળામાં એવી સારી ટેવ પાડતાં પાડતાં તેઓ પોતાની ફરજ સમજી શકશે.

એ માટે શાળામાં નીચેની પ્રવૃત્તિઓ કરી શકાય:

૧. શાળાની આસપાસ બાળકો ગંદકી ન કરે અને થઈ હોય તો બધાં મળીને રોજ સફાઈ કરે.

૨. ગામની સ્વચ્છતા વધે એ માટે ગ્રામસફાઈદિન રાખવો જોઈએ, જેથી તે દિવસે આખું ગામ સ્વચ્છ થઈ જાય. જાહેર કૂવા, તળાવના ઓવારા કે એવાં જાહેર સ્થળોની તે દિવસે સફાઈ રાખી શકાય.

૩. એક ગામથી બીજે ગામ જવા આવવાના રસ્તાના ગાડાં-ચીલા પૂરવા, રસ્તા પરની વાડો સાફ કરવી, દબાણથી સાંકડા થઈ ગયેલા રસ્તા પહોળા કરવા ઇ૦

૪. મેલેરિયા કે એવી ગામવ્યાપી માંદગી આવે ત્યારે બાળકોની મદદ લઈને દવા પહોંચાડવી. તે પ્રસંગે ચોખ્ખાઈના નિયમો બધા બરાબર પાળતા થાય એ જોવું એ પણ જરૂરી છે.

પ્રત્યક્ષ આરોગ્યવિજ્ઞાન શીખવવાની સુંદર તક આવે પ્રસંગે ઝડપી લેવી જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. બાળકોને મિત્રો હોય છે. તે મિત્રોની માંદગી વખતે બાળમિત્રો મળીને એમના મિત્રોની સેવા કરે એવું ગોઠવાય તો અરસપરસનો પ્રેમ સંબંધ કેળવાય. માંદગીમાં એકબીજાને મદદ કરવાથી નજીકના સંબંધ બંધાય છે અને સેવા કરવાની આવડત કેળવાય છે.

સાધનસંપન્ન બાળકો એમના વાલીઓને વાત કરીને એમના સાધનહીન મિત્રોને મદદ પહોંચાડવાનું ખાસ ગોઠવી શકે.

આવા બનેલા પ્રસંગોની જાહેર સમારંભમાં નોંધ લઈને વિદ્યાર્થીઓને આવાં સેવાકાર્યો કરવાની પ્રેરણા પણ આપી શકાય.

૬. ગામ બહાર મોટા સમૂહમાં મુશ્કેલ પ્રસંગ આવ્યો હોય તો તેમાં પણ મદદ થઈ શકે. જેમ કે નજીક કે દૂર રેલસંકટનો પ્રસંગ હોય, દુષ્કાળ પડચો હોય કે એવો બીજો કોઈ પ્રસંગ હોય તો તેમાં મદદ થઈ શકે. બધાં બાળકો કાંઈક ને કાંઈક શ્રમ કરીને જે ઉત્પન્ન થાય તે આપે. ગામમાંથી અને આસપાસથી ફાળો કરીને પણ આપે.

૭. રાષ્ટ્રીય સ્મારક ફાળામાં પણ મદદ કરે. શિક્ષકો આવા પ્રસંગને લોકકેળવણીનું સાધન બનાવે. જેમ કે કોઈ નેતાના સ્મારકનો ફાળો હોય તો આ ફાળો શા માટે ઉઘરાવવામાં આવે છે, એમાંથી શું શું કામ થવાનું છે, કોણ વ્યવસ્થા કરવાના છે, તે નેતા કોણ અને તેમણે રાષ્ટ્રની શી સેવા કરી આ બધું ઘેર ઘેર સમજાવે. એ દૃષ્ટિએ તે ગામમાં વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી લઈને દરેક શિક્ષક ફરે તો લોકોને ફાળાનો ખ્યાલ આવે, બાળકોને તેનું મહત્ત્વ સમજાય અને પછી ફાળામાં જે મળે તે આનંદથી સ્વીકારે.

અમે અનુભવે જોયું છે કે, ગરીબ લોકોએ – ભંગી ભાઈઓએ – પણ આવી સમજણ આપ્યા પછી આનંદથી મદદ કરી છે અને જ્યાં કોઈ કંઈ નહીં આપે એવી અશ્રદ્ધા ભરેલી માન્યતા કેટલાકની હતી ત્યાં તે ખોટી પડી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકોમાં દાનવૃત્તિ તો પડી જ હોય છે. એને યોગ્ય રીતે ઢંઢોળનારની જરૂર હોય છે. બાળકોને આવે પ્રસંગે જીવનની તાલીમ મળે છે. લોકોની દાનવૃત્તિને અવકાશ મળે છે અને જરૂરિયાતવાળા લોકોને મદદ પહોંચે છે. આમ વિવિધ સમાજપોષક ફાયદા થાય છે.

૩૭

શાળામાં ચોરી

એક તરફથી વિદ્યાર્થીઓને સમાજસેવા કરવાની તાલીમ આપવામાં આવે ત્યારે બીજી તરફથી શાળામાં નાની મોટી ચીજોની ચોરી થતી જોવામાં આવે ત્યારે શિક્ષકોના મનમાં વિવિધ પ્રશ્નો ઊઠે છે. પણ એ પ્રસંગોએ પણ વિદ્યાર્થીઓને જવાબદારી શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ દિવસનો અમુક સમય જ રહે છે; અને વળી તેના દફતરમાં હોય પણ શું? છતાં તેમાંય ચોરીના પ્રસંગો બને છે. ઘણી વખત તો સાચવવાની અનાવડતને કારણે વિદ્યાર્થીએ ચીજ વસ્તુ ક્યાંક ભૂલી જાય છે અને ખોવાયાની બૂમ પાડે છે. તેવી વસ્તુઓ સામાન્ય રીતે પાછળથી પાછી મળે છે. તેમ છતાં વસ્તુ ન મળે ત્યારે અમારે ત્યાં તેની માહિતી વર્ગમાં અને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપવામાં આવે છે; અને ભૂલ કબૂલ કરવામાં ગુનો નથી પણ તે છુપાવવામાં ગુનો છે એ સમજાવવામાં આવે છે; અને એ રીતે પકડાઈ જાય તો પહેલાં ભૂલ કબૂલ કરવી યોગ્ય છે એ તેના મન પર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. કબૂલ કરવાનું દરેકને અઘરું લાગે છે. પણ તે જ પુરુષાર્થ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધારનારું છે એમ તેને સમજાવવામાં આવે છે; અને સાથે તેવી ભૂલ જ ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવાનું સૂચવવામાં આવે છે.

પરંતુ બીડીનું વ્યસન હોય, કંઈક ખાવાનું મન થાય, સરસ ચિત્ર હોય તે પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા થાય, ન આવડતું હોય ત્યારે કોઈની નોટનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર લાગે, પુસ્તક ઘેરથી ન મળતું હોય અને તેની જરૂર હોય તેથી તે પોતાનું કરવા મન લલચાય, કાંતવાનું ગમતું ન હોય અને કાંત્યું છે કહેવું હોય ત્યારે આંટી લેવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય, આવા આવા પ્રસંગોએ વિદ્યાર્થી ચોરી કરે છે. આમાં મુખ્ય તો ઘરની આર્થિક સ્થિતિ, ખોટી ખાવાપીવાની અને વ્યસનની ટેવો, મોજશોખની વૃત્તિ ભાગ ભજવે છે. વળી સાધારણ વાતમાં કોઈ કોઈ જૂઠું પણ બોલે છે. જેમ કે સરખું કામ કર્યું ન હોય, વર્ગમાં ગરબડ કરતા હોય, કાગળ કે એવી ચીજ ગમે ત્યાં ફેંકી હોય, પેશાબ મુકરર સ્થાને ન કર્યો હોય, ત્યારે આ કોણે કર્યું એમ પૂછે તો તરત કોઈ કબૂલ ન કરે એમ પણ બને છે. આની પાછળ બધા સમક્ષ હલકા પડવાની બીક પણ હોય છે.

આવા આવા પ્રસગો શાળામાં અવારનવાર બનતા હોય છે. તે દરેક પ્રસંગમાં બાળક સાથે વર્તવાની એક જ રીત નથી હોતી. તેની ભૂલો સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. બાળકને જૂઠું બોલવાની અને ચોરી કરવાની ટેવ પડી હોય અને એવી માહિતી મળે ત્યારે તેની ખાતરી કરીને તેના વાલીને તેની ટેવ વિષે વાત કરવાની પણ જરૂર ગણાય.

અમારા વિદ્યાલયમાં ચોરી કરનારને શારીરિક શિક્ષા કરવામાં આવતી નથી. તેની ભૂલ કબૂલ કરે, લીધું હોય તે પાછું આપે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એમ કરતાં કેટલાક ચોરી કરતાં અટકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાય છે અને કેટલાક તે ટેવ છોડી જ શકતા નથી. આવા ભાઈઓમાં તેમના વાલીઓ પણ સુધારો કરી શકતા નથી તો તેમને છૂટા કરવામાં આવે છે.

આવા પ્રસંગોમાં કેટલીક વખતે ચોરી પકડાતી નથી. કેટલીક વખત પકડાય છે. પરંતુ વાતાવરણ શુદ્ધ રહે એવું કરવાની જરૂર છે જ. કોઈએ ચોરી કરી છે અને આપણને વિદ્યાર્થી મારફત અથવા બીજી રીતે ખબર પડે અને આપણે શિક્ષકો કંઈ જ ન કરીએ તો વિદ્યાર્થીઓ એમ સમજે કે, એવું ચાલે અને એમાં કંઈ ખોટું છે એવું ન સમજે. આથી ચોરી કરનારની ટેવ દૃઢ થાય. અને બીજા જોનાર જાણનાર પણ તે તરફ વળે એમ બને. પણ આવા બધા પ્રસંગોએ ચોરી કરનાર તથા બધાં બાળકો આ ખોટું થયું અને હવે ન થવું જોઈએ એટલું સમજે એમ કરવું જોઈએ. કોઈ વખત એવું બને છે કે, ચોરેલી ચીજ વેચીને પૈસા વાપરી નાખ્યા હોય ત્યારે તે જાતમહેનત કરીને પૈસા આપે એવું સૂચવવામાં આવે છે, અને જાતમહેનત પણ શોધી આપવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વખત શાળાના સૂતરની કે એવી બીજી ચીજ ચોરાય છે ત્યારે આખો વર્ગ કાંતીને કે એવું કામ કરીને પણ ચોરાયેલી ચીજની કિંમતની ભરપાઈ કરે છે. આવા પ્રસંગોમાં વર્ગ પંચાયતના તથા શાળા પંચાયતના વિદ્યાર્થી સભ્યોની મદદ લેવાય છે અને તે જ આવા રસ્તા સૂચવતા હોય છે. એમની સંમતિથી નિર્ણયો લેવામાં આવે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને આવા પ્રસંગે કેમ વર્તવું તેની સમજ પડે છે. આવા અનેક પ્રસંગોમાંથી થોડાક પ્રસંગો આપવાથી આ બાબત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

૧

વર્ગનો સહકાર

છઠ્ઠા ધોરણમાં એક વિદ્યાર્થી ભણે છે. તે ઘણા વખતથી કોઈની કોઈ ચીજ ઉઠાવી ગયાના બનાવો બન્યા છે. પકડાયા પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે માફી માગી છે. ચોરી કબૂલ કરતો નથી. પણ ઉપાય ન રહે ત્યારે માફી માગે છે.

આમ થોડા દિવસ ઉપર ભાઈ વ ની ઇન્ડીપેન તે લઈ ગયેલો. તે વ એ જોઈ અને પકડાઈ. ત્યારે તેણે પ્રથમ એમ કહ્યું કે તેના પિતાએ આપી છે. પછી કહ્યું કે વ એ આપી હતી. પેનનું ઢાંકણ વ પાસે રહેલું.. અ એ નવું ઢાંકણ ખરીદ્યું.

આ ચોરી પકડાઈ. તેના વર્ગના બધા વિદ્યાર્થીઓએ તેને વર્ગમાંથી છૂટો કરવાની માગણી કરી.

વળી ત્રણ જણ પાસેથી છૂટક છૂટક માગી લાવેલો, તે ૦–૧૧–૦ તેણે પાછા આપ્યા નથી. આ વૃત્તિ પણ સારી નથી. ઘેરથી પણ ચોરીઓ કરે છે. એમ તે ગામના એક બીજા વિદ્યાર્થીએ વર્ગમાં કહ્યું; અને એ અંગે તેને માર પણ પડ્યો છે, એમ જણાવ્યું. વળી તે ગાળો પણ ખૂબ બોલે છે.

આમ બધી રીતે એક બગડ્યો હતો. તેને અગિયાર આના મહેનત કરીને (જન્માષ્ટમીની રજાઓમાં) આપવા જણાવ્યું અને હવે વર્ગમાં ચોરી થાય અને બધાને તેના પર પૂરો શક જાય તો તે કબૂલ ન કરે તોય મહેનત કરીને તેના પૈસા પૂરા કરી આપે એમ ઠરાવ્યું.

આ બંને બાબતો તેણે કબૂલ કરી. જો જન્માષ્ટમીની રજાઓમાં ૦–૧૧–૦ ન કમાઈ લે તો વર્ગમાંથી તે બહાર રહીને કાંતે અને એટલી રકમ પૂરતું કાંતણ થાય ત્યારે વર્ગમાં જાય.

વર્ગે અને અ એ આ વાત સ્વીકારી; અને પ્રકરણ પૂરું કર્યું.

૨

વર્ગમાંથી આંટી ચોરાઈ!

શનિવારે ભાઈ અ સાતમા ધોરણમાં છે, તે ૨૦ આંટી સૂતર ખાદી લેવા આવ્યા હતા. તે દિવસે ખાદી ન મળી એટલે સૂતર વર્ગમાં પોતાની જગાએ મૂકીને ગયા. સોમવારે આવીને જુએ છે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંટીઓ ન મળે. તપાસ કરતાં રવિવારે ભાઈ ब પાસે આંટીઓ હતી એમ બધાને માલૂમ પડ્યું. તેણે કહ્યું કે તેની પાસે આંટીઓ હતી, તે તો ભાઈ क ને આપવા લાવ્યો હતો. એણે ચાર આંટી આપી હતી. તે મંગાવીને જોઈ તેમાં બે આંટી મારી છે એમ अ કહે છે. બીજી બે આંટી અને તેમાં ફેર છે. ભાઈ ब એ ગયે વર્ષે પાંચ આંટી સૂતર લીધેલું તેમાંથી એક આંટી તે વખતે આપી હશે. મારી આંટીમાંથી બે આંટી શનિવારે આપી અને બીજી બે આંટી રવિવારે આપી. રવિવારે જે આંટી આપી તે अ ની હોવાનો સંભવ છે. ભાઈ ब સાથે વાત કરી. તે તેનો ખુલાસો આપી શકતો નથી. તે જણાવે છે કે હિસાબની નોટ ફાટી ગઈ છે. બે આંટી શનિવારે અને બે રવિવારે આપી કેમકે ઉતાવળ હતી. તેથી ચારે લેવા ન રહ્યો, પણ બે હાથમાં આવી તે લઈને નીકળ્યો. આમ બધી હકીકત મેળ વિનાની છે.

ભાઈ ब ના સૂતરની તપાસ કરી. તેણે તેના બે વર્ષના કાંતણનો હિસાબ આપ્યો.

એ હિસાબમાં જણાવ્યું કે, તેનાં બાએ ૧૪ આંટી બે વર્ષ પહેલાં કાંત્યું હતું. તે આંટી સરવાળામાં છે. ત્યાર પછી બે વર્ષમાં કાંત્યું તે તો ભેગું ઉતાર્યું છે. એ ૧૪ આંટીમાંથી ૨ આંટી ભાઈ ड ની માગતી આપી હતી. એટલે ૧૨ આંટી બાકી રહી તે અલગ બાંધી હતી. તે સૂતર ઝીણું હતું અને નવું હતું.

તેણે કહ્યું કે, તેની બાએ કાંતેલું સૂતર જૂનું છે, જે દેખાવે ખોટી વાત હતી. પણ તેણે માની નહીં. વળી તેણે કહ્યું કે જો अ તેની આંટીઓ ઓળખે તો તે લઈ લે.

તેણે બે આંટી તો ઓળખી હતી. એટલે જો બે આંટી તેની હોય તો ૨૦ આંટી પણ તેની હોવી જોઈએ એમ સાબિત થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બધી વાત તેમના વર્ગમાં બધા સમક્ષ રજૂ કરી.

બધા વિદ્યાર્થીઓએ એકી અવાજે કહ્યું કે, ૧૨ આંટી જૂનું સૂતર કહે છે તે હકીકત ખોટી છે. વળી अ એ શાળામાં કાંતેલા સૂતર સાથે ब એ ड ને આપેલી આંટીમાંથી બે આંટી તેની છે અને તે મળતી આવે છે. બધાએ બંને આંટીઓની તપાસ કરી અને બધાએ કહ્યું કે, ड ને આપેલી આંટીમાંથી આ બે આંટી अ ની છે, એમાં શંકા નથી. કેમકે તે બધી રીતે अ ની ચાલુ આંટીઓ સાથે મળતી આવે છે. अ એ રીતે સાચા છે.

આમ બે રીતે ब ખોટો પડયો હતો. તેને કંઈ કહેવું હોય તો કહેવા જણાવ્યું.

ત્યાર પછી વર્ગના મંત્રીએ બધાના અભિપ્રાય પછી ચુકાદો આપ્યો કે, ब એ ૨૦ આંટી अ ને આપી દેવી.

ब એ આંટી આપી, પણ ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે, ખોટી વાત હોવા છતાં વર્ગના નિર્ણયને લીધે આંટીઓ આપી છે.

બધાએ તે કથનનો વિરોધ કર્યો. તેને મેં એમ ન કહેવા જણાવ્યું, છતાં તેણે માન્યું નહીં. આથી એમ લાગ્યું કે આખા વર્ગને ખોટો કહીને તે વર્ગમાં ભણી શકે નહીં. એટલે જ્યાં સુધી તેને તે ન સમજાય અને કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી વર્ગમાં ન આવે એમ નક્કી કર્યું.

તે તેના પિતાને બોલાવી લાવ્યો. તેમને પહેલાં લાગ્યું કે ब ને અન્યાય થયો છે, પણ બધી હકીકત જાણીને તેમને પણ ખાતરી થઈ કે ब નો દોષ છે.

બપોર પછી ब ભૂલ કબૂલ કરી વર્ગમાં દાખલ થયો.

આમ વર્ગના સહકારથી આ પ્રકરણ પૂરું થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

પૂણીની ચોરી

એક દિવસ ભાઈ अ એ, પીંજણના ઓરડામાં ब એ પૂણી વાળીને બંડલ ખોખામાં મૂકેલાં તેમાંથી ત્રણ બંડલ પૂણી ચોરી લીધી અને પોતાના ડબ્બામાં મૂકી.

बनी પૂણી ખૂટી છે એવી ખબર પડી એટલે વર્ગમંત્રીએ સાંજે સૂચના આપેલી કે જેની પાસે હોય તે આપી દે.

આ સૂચના પછી अ એ ત્રણ બંડલ ડબામાંથી કાઢીને રૂમાલમાં વીંટીને અલગ મૂક્યાં.

સવારે મને ખબર પડી એટલે તેને બોલાવ્યો. તે ડબ્બો લઈ આવ્યો. પૂણીઓ કાઢી અને આંટીઓ લાવી હિસાબ મેળવવા બેઠો. પણ મેળ ન બેઠો. પછી તે ગભરાયો. જૂઠું બોલવા લાગ્યો. પૂણીનાં ત્રણ બંડલ લીધાં નથી એમ જણાવ્યું. તેના ડબામાં બીજાઓએ જોયેલાં એની ખબર મને મળી હતી. તેને વાતવાતમાં કહ્યું કે જા, ત્રણ બંડલ લઈ આવ, એવી રીતે ન લેવાય. તે તરત ઊઠીને લઈ આવ્યો.

આ સંબંધી સાંજે મુખ્ય મુખ્ય વિદ્યાર્થીઓને બોલાવ્યા અને આવા પ્રસંગો ન બને તે માટે સાવચેત રહેવા સૂચવ્યું. એ માટે શું કરવું એ વિચારો કરતા હતા. તેમણે સૂચવ્યું કે કપાસ, રૂ, પૂણી, સૂતરનો હિસાબ નિયમિત રાખવો. તે દરેક રાખે એમ નક્કી કર્યું.

अ ની નોટમાં આ ચોરી પકડાયાનું તેની પાસે નોંધાવ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, હવે ચોરી નહીં કરું અને થઈ જશે તો ઉપવાસ કરીશ. આ તેનો નિશ્ચય બધાને જણાવવા કહ્યું અને તેણે તેમ કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

શાળાની આંટીની ચોરી

એક દિવસ છઠ્ઠા ધોરણના વર્ગમાંથી શાળાની સૂતરની કુલ છ આંટી બે બંડલમાંથી ચોરાઈ.

એ વાત હું બહારથી આવ્યો ત્યારે જાણી. કોણે ચોરી કરી હશે એ કેમ જણાય? એટલે એ ચોરીનું શું કરવું એમ વિદ્યાર્થીઓને જ પૂછવાનું નક્કી કર્યું.

શાળાની આંટી ચોરાઈ ત્યારે એ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠા ગઈ એમ ગણાય એટલે વર્ગે તે પાછી મેળવી આપવી જોઈએ, એમ લાગવાથી વિદ્યાર્થીઓને જણાવ્યું કે, કોઈએ કાંતીને, કોઈએ ઉપવાસ કરીને પણ વર્ગના બધાએ મળીને આંટી મેળવી આપવી જોઈએ. છેવટે કોઈએ લટ, કોઈએ બે લટ, આપીને કુલ ૧૦ જેટલી આંટી કરી આપી. છ આંટી લેવાની હતી, એટલે વધુ ન લેવી એમ વિચાર્યું.

વર્ગમાં જ શાળાનું સૂતર ડબ્બામાં રહે છે. તાળું વાસતા નથી. આ પહેલી જ વખત ચોરી થઈ હતી.

જો આંટી પાછી મેળવવાનો નિર્ણય ન કર્યો હોત તો ચોરનારને વધુ ચોરવાનું મન થાત.

આ રીતે, વિદ્યાર્થીઓએ વર્ગની જવાબદારી ઉપાડી એટલે ચોરી ન થાય તેવું વાતાવરણ ઊભું થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૮

સામાજિક પ્રશ્નો

શાળા સાથે ગામને હંમેશ સંબંધ એક યા બીજા રૂપે રહેતો હોય છે. પણ આજ સુધી આપણે શાળાનું શિક્ષણ અને ગામના સંબંધ વચ્ચે કેળવણી ક્યાં આવી એ સમજ્યા જ નહોતા. તેથી એના તરફ બિલકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું ન હતું. તે બાબત પણ કેળવણીમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે. તે કેવી રીતે તે આપણે જોઈશું.

ગામડાંનાં લોકોની એવી વૃત્તિ હજુ રહી છે કે, તેમની માન્યતાના શુભ યા સામાજિક પ્રસંગે બાળકોને નિશાળમાં જમાડવાં. દા. ત. બારમું, શ્રાદ્ધ, યજ્ઞ, ચોરાસી વગેરે પ્રસંગોએ તેઓ બાળકોને જમાડવા ઇચ્છે છે. આમાં મુખ્ય દોષ એ છે કે, આપણે આવા બારમા વગેરેના રિવાજો બંધ કરવા ઇચ્છીએ છીએ તો એ પ્રસંગે જમવા જવાથી એ રિવાજને પોષણ મળે છે. માટે તેમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ અને શાળા તરફથી બાળકોને મોકલવા ન જોઈએ. શિક્ષકોએ પણ એ રિવાજો નુકસાનકારક હોવાથી તેમાં ભાગ ન લઈને, બાળકોને આચારથી તે રિવાજો કાઢી નાખવાનું પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. બીજું જમવામાં પંક્તિભેદ પાડવામાં આવે છે. આપણે આવા ઊંચનીચના ભેદોને પોષવાના હોય જ નહીં. એટલે તે દૃષ્ટિએ શુભ પ્રસંગોએ પણ એ રીતે જમવામાં શાળાએ ભાગ ન લેવો જોઈએ.

આઝાદી દિને, નવી શાળાના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે બાળકોને જમાડવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે. ત્યાં પંક્તિભેદ ન રાખવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગ્રહ રાખવો જોઈએ અને એ આગ્રહ ન રહી શકતો હોય તો શાળા તરફથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

બારમા જેવા પ્રસંગે પંક્તિભેદ વિનાનું ભોજન હોય તોપણ ન લેવું. પણ ઉપરના જેવા પ્રસંગે પંક્તિભેદ વિનાનું ભોજન લેવા જેવું લાગે તો તેને નીચેની રીતે શિક્ષણનું વાહન બનાવવું:

૧. જમવાની જગ્યા સ્વચ્છ અને સુઘડ હોય. જો જરૂર પડે તો વિદ્યાર્થીઓ સ્વચ્છ બનાવી લે.

૨. પીરસવામાં જોઈતું જ પીરસવું. અતિ આગ્રહ કરી વધુ ન પીરસી પાડવું. જરૂર જણાય તો અનેક વાર પીરસવું, પણ કોઈને છાંડવું ન પડે એવી રીતે પીરસવું.

૩. જમી રહ્યા પછી પતરાળાં તથા એની આજુબાજુમાં પડેલો એઠવાડ વગેરે, એ માટે નિશ્ચિત કરેલા ખાડામાં જ ફેંકવાં અને ખાડો ભરાઈ જાય ત્યારે એના ઉપર માટી ઢાંકી દેવી.

૪. હાથ-મોં રસ્તા વચ્ચે ન ધોવાં, પણ એક બાજુએ ધોવાં.

૫. જમ્યા પછી જમવાનું સ્થળ ઝાડુ અગર સાવરણીથી સાફ કરી લેવું.

૬. એઠવાડ કોઈને અપાય જ નહીં. એઠવાડ આપવો એટલે માણસને પશુ ગણવા જેવું થાય. એઠું હોય તો તે ઢોરને આપવું, માણસને નહીં અથવા તો ખાતરના ખાડામાં ફેંકવું.

આજે તો કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પણ એઠવાડ ભંગીભાઈઓ લઈ જાય છે. તેમને આપવું હોય તો એઠું નહીં, પણ ચોખ્ખું આપવું જોઈએ. એઠું રહે જ કેમ? તેમાં પીરસનારની અને જમનારની બન્નેની ખામી છે. લોકો કહે છે કે એ તો “પ્રેમનો આગ્રહ” હોય છે, પણ એ પ્રેમ હોય તોપણ અજ્ઞાનમૂલક છે. એટલે એવો ખોટો આગ્રહ કાઢવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમાંથી જ વાળુની પ્રથા શરૂ થઈ છે. તેથી ભંગી કોમ એંઠવાડ પર જીવનારી આળસુ અને માણસાઈ વિનાની બની ગઈ છે. હવે એ ભંગીનાં બાળકોને આપણે એ કુસંસ્કારમાંથી મુક્ત કરવાં જોઈએ. બોચાસણના વિદ્યાલયમાં શરૂઆતથી જ આ જાતનો આગ્રહ સેવ્યો છે. તેની શાળામાં બ્રાહ્મણથી ભંગી સુધીનાં બધાં બાળકો સાથે ભણે છે. એ બધાં ઘેરથી પોતા પૂરતું સીધું લાવીને સમૂહભોજન ગોઠવે છે અને વનભોજન પણ બધાં સાથે બેસીને કરે છે. બાળકોના વાલીઓ વિરોધ કરતા નથી. એટલું જ નહીં, પણ તેમાં હવે સાથ આપે છે. શરૂઆતમાં વિરોધ હતો તે ધીરે ધીરે ભુસાઈ ગયો અને હવે તેમના તરફથી ટેકો મળતો જાય છે. અહીં શિક્ષકોની તાલીમમાં ભેદ નહીં પાળવાનો આગ્રહ પણ સેવેલો છે. તેના પરિણામે આખા જિલ્લામાંથી શિક્ષક શિક્ષક વચ્ચે પંક્તિભેદ હતો તે અદૃશ્ય થઈ ગયો છે અને બધા જ સમૂહમાં પંક્તિભેદ સિવાય ભોજન કરે છે.

આજકાલ જમણવાર કરવા પાછળ દાનની ભાવના પડેલી છે, સમાજ માટે ઘસાવાની ભાવના છે. એ ભાવનાને હવે કેળવણી કે બીજાં ગામનાં ઉપયોગી જાહેર કામો તરફ વાળવાની જરૂર ઊભી થઈ છે અને એ વળવા લાગી છે, એને શિક્ષકોએ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૯

ગ્રામસંપર્ક

વિદ્યાર્થીઓ જ્યાં વસતા હોય છે, ત્યાંના લોકોના જીવનનો એમને ખ્યાલ આવે તો પોતે કેવા સમૂહ વચ્ચે રહે છે, એ બધાંનું જીવન કેવું છે એની એમને સમજ પડે. તેથી જેમની વચ્ચે એમને રહેવાનું છે એવા લોકોની-પડોશીઓની આર્થિક સ્થિતિ, શિક્ષણ વિષયક સ્થિતિ, સામાજિક રિવાજો વગેરેનો ખ્યાલ આપવાની વ્યવસ્થા શાળા તરફથી કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને નિરીક્ષણ દ્વારા શીખવાનું અને સમજવાનું પણ મળે છે.

આ દૃષ્ટિથી વલ્લભ વિદ્યાલયમાં સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને તેમના પોતાના ફળિયાની તપાસ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. એ વિદ્યાર્થીઓ નાના હોવાથી તેમની મર્યાદા સમજીને પોતાના ફળિયા પૂરતી જ તપાસ સોંપવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ રસથી આ તપાસ કરી લાવે છે. તેમને માર્ગદર્શન માટે અમુક મુદ્દા આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે તે તપાસ કરે છે. નમૂના તરીકે એક વિદ્યાર્થીએ તપાસ કરીને જે હેવાલ આપ્યો તે નીચે રજૂ કરું છું. આવો હેવાલ દરેક વિદ્યાર્થી તૈયાર કરે છે. આથી પોતાના પડોશીઓનું જીવન કેવું છે તેની એમને કંઈક ઝાંખી થાય છે.

ફળિયા તપાસ તથા ગામ તપાસ

કહાનવાડી (તા. બોરસદ)

(સન ૧૯૫૫)

મારા ફળિયામાં ૩૩% માણસો ભણેલાં છે.

રોગ:— મારા ફળિયામાં આંખ આવવી, દાદર, ઉધરસ, મેલેરિયા, ખસ, ખરજવાં, મરડો વગેરે રોગો થાય છે.

ઉપરના રોગોને અટકાવવા માટે ઘરગથ્થુ ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરે છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખ આવવી :— જે માણસને આંખ આવે છે તેની આંખ પર ભીની માટી બાંધે છે. આંખમાં લીંબુનો રસ નીચોવે છે. આથી આંખ ઠંડી પડે છે.

દાદર :— દાદર મોટે ભાગે કેડમાં, જાંઘમાં, કે છાતીના ભાગોમાં થાય છે, કારણ કે તે જગ્યાઓ ઓછી સાફ થતી હોય છે. આને મટાડવા માટે લોકો સાબુથી આ ભાગો બરાબર ધોઈને સાફ કરે છે અને મલમ ચોપડે છે.

મલેરિયા :— મેલેરિયાને અટકાવવા માટે લોકો લીમડાના પાનની ધૂણી કરે છે તેથી મચ્છરોનો નાશ થાય છે.

ખરજવાં :— જે માણસને આ રોગ થયો હોય તે 'કુતરિયું' (એ નામની વનસ્પતિ) લાવે છે. પછી એને બાળી તેની રાખને કણજિયામાં કાલવીને ચોપડે છે.

મરડો :— જે માણસને આ રોગ થયો હોય તેને ઝાડામાં લોહી અને પરુ પડે છે અને ખૂબ ચૂંક આવે છે. તેને અટકાવવા માટે દીવેલનો જુલાબ લે છે. ઘી, સૂંઠ અને ગોળનું મિશ્રણ બનાવી, ગોળી કરી ખાય છે.

ખસ :— જે માણસને ખસનો રોગ થયો હોય છે તેને હાથની આંગળીઓના બેડામાં નાના મોટા ફોલ્લા થાય છે. આને અટકાવવા માટે અમુક વનસ્પતિનાં પાન બાફીને તેના પાણીથી નહાય છે.

સફાઈ

મારા ફળિયામાં સાધારણ સફાઈ રહે છે. જો સફાઈ વધારે સારી રાખવી હોય તો દરેકે પોતાનું આંગણું સ્વચ્છ રાખવું જોઈએ અને ફળિયાનો જાહેર ચોક હોય તો તે બધાએ ભેગા મળીને સાફ કરવો જોઈએ. સફાઈની યોજના મને સોંપવામાં આવે તો હું સૌથી પહેલાં ફળિયાનાં નાનાં નાનાં બાળકોની એક ટુકડી તૈયાર કરું. પછી એમની પાસે પહેલાં તો ફળિયાની સફાઈ કરાવું. કોઈ પોતાનું આંગણું સાફ કરતું હોય તો તેને કચરો નાખવાની જગ્યા બતાવું. ફળિયું સાફ રહે એટલે ધીરે ધીરે ગામનાં જાહેર સ્થાનો (જેવાં કે ચોરો, ધર્મશાળા, મંદિર વગેરે) સાફ કરાવું. આમ અમારું જોઈને બીજાઓને પણ પોતાનું આંગણું સાફ રાખવાનું મન થાય. ધીરે ધીરે આમ આખું ગામ સ્વચ્છ થઈ જાય.

ખેતી :— મારા ફળિયામાં ૧૭ ખેડૂતો વસે છે. તેમાંથી ફક્ત એક જ જણ પાસે પૂરતી જમીન છે. બાકીના તો અડધે ભાગે જમીન ખેડી અને મજૂરી કરી પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭ કુટુંબોના મારા ફળિયામાં ફક્ત ત્રણ જણ પાસે બળદ છે. બળદ ઓછા હોવાનું કારણ એ છે કે, બધા પાસે પૂરતી જમીન નથી. આવા ગરીબ ખેડૂતોના ખેતરમાં કૂવાનું સાધન તો હોય જ ક્યાંથી? ફક્ત એક જ ખેડૂતને કૂવાનું સાધન છે.

મારા ફળિયામાં ૬ ઘર દૂઝણાં ભેંસવાળાં છે. તે બધા વલોવે છે. કોઈ સંચે દૂધ ભરતું જ નથી. આથી અમારા ફળિયામાં દૂધ, ઘી, અને છાશ છૂટથી મળી રહે છે.

મારા ફળિયામાંથી ત્રણ કુટુંબોમાંથી ત્રણ ભાઈઓ બહાર નોકરી ધંધા માટે ગયા છે. એક જણ શિક્ષકની નોકરીમાં છે, એક રેલવેમાં પાટીવાળા છે અને એક મિલમાં નોકરી કરે છે.

અમારા ફળિયામાં ઘર બહુ સાંકડાં છે. તે બધાં એક જ માળનાં અને માટીનાં છે. જે ઘરમાં રહેતા હોય તે ઘરની ઓસરીમાં અગર ઓસરીની બહાર ઘરનાં નેવાં આગળ એક છાપરું બાંધીને પોતાનાં ઢોરને બાંધે છે. મોટે ભાગે દરેક ઘેર આવું બનતું હોય છે. આથી પોતાના ઘરમાં અને આખા ફળિયામાં ખૂબ સંકડાશ થાય છે. આ સંકડામણને કારણે લોકો ફક્ત ચોમાસામાં જ ઘેર રહે છે. બાકી શિયાળે ઉનાળે પોતાનાં ખેતરોમાં છાપરાં બાંધીને રહે છે. બીજું કારણ એ છે કે, ખેતરોમાં રહેવાથી પાણીની સગવડ સારી મળે છે. બળતણ વગેરે માટે લાકડાંની સગવડ સારી મળે છે. ઢોરોને ખવડાવવાના ઘાસ માટે દોડાદોડી કરવી પડતી નથી અને તેમનું ખાતર પણ ખેતરમાં જ રહે છે. આથી ઘણાખરા ખેડૂતો હંમેશાં પોતાના ખેતરમાં ઘર બાંધીને રહે છે.

મારા ફળિયામાં બધાં જ કુટુંબો દળવા માટે હાથઘંટીનો જ ઉપયોગ કરે છે.

મારા ફળિયામાં સામાન્યપણે લોકોને નવરાશનો સમય મળતો જ નથી. કારણ કે જ્યારે ચોમાસાની ખેતી ઓછી થવા આવે છે ત્યારે કોઈ કોસથી ઘઉં, ડુંગળી વગેરેનું વાવેતર કરે છે. તો કોઈ બીડીઓ વાળવા જાય છે. કોઈ બીજી મહેનત મજૂરીએ જાય છે. આમ આખું વર્ષ લોકો ધંધો કર્યા કરે છે. વૈશાખ જેઠમાં તેઓ નવરા હોય ત્યારે પોતાના ખેતરોનું સૂડ કરે, ખેતરમાં ખાતર નાખે, ખેતરમાં ખાંપા હોય તો ખોદી નાખે, વાડ કરે. ઘરને સંચારી, લીંપી-ગૂંપીને સ્વચ્છ કરે. વગેરે કામોમાં ગૂંથાયેલાં રહે છે. આમ છતાં ફળિયામાં ઘણાં કુટુંબો ગરીબ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા ફળિયાના લોકો સામાન્યપણે ઘઉં, બાજરી, બાવટો. કોદરા વગેરેના રોટલા તથા ભરડકું અને કોદરી, કઠોળ, ઘી, દૂધ. શાકભાજી વગેરે ખોરાક લે છે. આ ખોરાકમાંથી તેઓને ચરબી, સ્ટાર્ચ, પ્રોટીન, થોડાઘણા ક્ષારો અને વિટામિનો મળી રહે છે. ક્ષારો અને વિટામિનનાં તત્ત્વો થોડાં ખૂટતાં રહે છે તેથી તેઓને પાંડુરોગ, ચામડીના રોગ, આંખના રોગ, દાંતના રોગ વગેરે અનેક જાતના રોગો થાય છે.

તહેવારો

મારા ફળિયામાં દિવાળી, બેસતું વર્ષ, ઉત્તરાયણ, શિવરાત્રી, હોળી, ચૈત્રી પૂનમ, અખાત્રીજ, શીતળાસપ્તમી, જન્માષ્ટમી વગેરે તહેવારો ઉજવાય છે.

દિવાળી :— આ તહેવાર આસો માસની અમાસે આવે છે. પરંતુ બધા લોકો આ તહેવારને આસો વદ ૧૨ થી બેસતાવર્ષ સુધી ઉજવે છે. બારસને લોકો 'વાઘબારસ' કહે છે. તેરસને 'ધનતેરસ' કહે છે અને ચૌદશને 'કાળીચૌદશ' કહે છે. આ દિવસોમાં લોકો ઘરના આંગણાને રંગોળી પૂરી શણગારે છે. પાળેલાં પશુઓનાં શીંગડાં રંગી શોભાવે છે. ધનની પૂજા કરે છે, સારું સારું ભોજન બનાવીને જમે છે અને મજા કરે છે.

બાળકો સારાં સારાં કપડાં પહેરે છે. દારૂખાનું ફોડે છે. દિવાળી એ વર્ષનો છેલ્લો દિવસ હોય છે એટલે વાણિયા પોતાના હિસાબના ચોપડા તૈયાર કરે છે.

બેસતું વર્ષ :— આ તહેવાર કારતક સુદી પડવાને દિવસે આવે છે. વર્ષનો પહેલો દિવસ હોવાથી લોકો એકબીજાને ત્યાં મળવા જાય છે અને આનંદથી પાનસોપારી તથા કસુંબો કરે છે.

ઉત્તરાયણ :— આ તહેવાર પોષ માસમાં આવે છે. છોકરાઓ પતંગો ઉડાડે છે અને આનંદ કરે છે.

શિવરાત્રી :— આ તહેવાર મહા વદી ચૌદશને દિવસે આવે છે. આ દિવસે લોકો ઉપવાસ કરે છે અને રાત્રે ભજનકીર્તન કરે છે.

હોળી :— આ તહેવાર ફાગણ સુદી ૧૫ને દિવસે આવે છે. આ તહેવાર પહેલાં છોકરાઓ ગેડીદડાની રમત ખૂબ રમે છે. હોળીને દિવસે સાંજે ગામની ભાગોળે હોળી સળગાવે છે. બાળકો તેમાં હોળિયાં નાખે છે. તેના પર એક ધજા ચોડે છે. એ ધજા જે તરફ પડે તે દિશાએ દુકાળ પડશે એમ લોકો માને છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चैत्रीपूनम :— આ તહેવાર ચૈત્ર સુદી પૂનમને દિવસે આવે છે. આ દિવસે લોકો વાસદના પુલ આગળ મેળામાં જાય છે.

अखात्रीज :— આ તહેવાર વૈશાખ સુદી ત્રીજને દિવસે આવે છે. ખાસ કરીને ખેડૂતો આ તહેવાર ઊજવે છે. એ પોતાના ખેતરમાં સાંતેડું લઈને જાય છે અને શ્રીફળ ધરે છે અને દીવો વગેરે કરે છે.

शीतळासातम :— આ તહેવાર શ્રાવણ વદી સાતમને દિવસે આવે છે. હિંદુ લોકો આ દિવસે ચૂલા નથી સળગાવતા. એટલે આગલે દિવસે બધી રસોઈ બનાવી મૂકે છે. સાતમને દિવસે સવારમાં લોકો નદીએ અથવા તળાવે નાહવા જાય છે. એ દિવસે બહેનો ગીતો ગાય છે.

जन्माष्टमी :— આ તહેવાર શ્રાવણ વદી આઠમને દિવસે આવે છે. આ દિવસે લોકો ભજનો ગાય છે. કેટલાંક ભાઈબહેન ઉપવાસ કરે છે.

લગ્ન મરણના રીતરિવાજો

लग्न :— છોકરીનો બાપ છોકરીને લાયક વર શોધી કાઢી સામસામી બંને જણ એકબીજાને ત્યાં જઈ, છોકરી-છોકરાને જોઈ આવે. પછી જે કંઈ આપવા લેવાનું હોય તે નક્કી કરે. સામાન્યપણે છોકરાનો બાપ છોકરીના બાપને કલ્લાં, કડું, હાંસડી વગેરે ઘરેણાં આપવાનું નક્કી કરે છે અને છોકરીનો બાપ છોકરાના બાપને સાંકળું અથવા કડી, તાંબાનું બેડું, કથરોટ, તાંબાકૂંડી વગેરે આપવાનું નક્કી કરે છે.

આમ આપવા-લેવાનું નક્કી કર્યા પછી તેઓ કોઈ એક દિવસ નક્કી કરી છોકરીનો બાપ, છોકરાના બાપને ત્યાં પાઘડી (ચાંલ્લો) લઈને જાય છે. તેમાં ૨૫ થી ૧૦૦ માણસો હોય છે. ત્યાં આગળ છોકરીનો બાપ, છોકરાના પગે કંકુ ચોપડે, કપાળમાં ચાંદલો કરે. સાંકળું અથવા કડી આપે વગેરે ક્રિયાઓ કરી બ્રાહ્મણ પાસે લગ્ન જોવડાવી જમીને પાછા આવે.

લગ્ન નક્કી થયા બાદ તેઓ લગ્ન વખતે પોતાનાં સગાંવહાલાંને કંકોત્રી લખીને તેડાવે. છોકરા અને છોકરીના બાપ લગ્ન પહેલાં ૩, ૫ કે ૭ દિવસ પહેલાં પોતપોતાને ત્યાં થાંભલી નાખે છે. તે વખતે પોતાના ફળિયાનાં સ્ત્રીપુરુષોને બોલાવી ગોળ વહેંચે છે. થાંભલી નાખતાં પહેલાં ભીંત પર અગર તો કોઠી પર ગણપતિનું ચિત્ર દોરી પૂજા કરે છે.

આમ થાંભલી નાખી તે દિવસથી લગ્નના દિવસની સાંજ સુધીમાં જે કોઈને વાયણું કરવું હોય તે વાયણું કરે, કોઈ વરઘોડો કાઢે, ગામને ગોંદરેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોરમટી લાવે, કુંભારને ત્યાંથી ગૂઝરડાં લાવે, સાંતક કરે વગેરે ક્રિયાઓ પતાવે છે.

લગ્નના દિવસે સાંજે જાન આવે ત્યારે છોકરીનો બાપ, સગાંવહાલાં અને ફળિયાનાં માણસો વાજતે ગાજતે તેને લેવા જાય છે. ત્યાં બંને પક્ષના ઢોલીઓ ઢોલ વગાડતા નાચે છે. દારૂખાનું હોય તો ફોડે અને સામસામા હાથ મિલાવી બધા પાછા આવે છે. ફળિયામાં પેસતાં છોકરીની બા છોકરાને ચાંલ્લો કરે છે. પછી છોકરાને ચોરીએ લઈ જઈને બેસાડવામાં આવે છે. છોકરીને પણ પીઠી ચોળાવી છોકરાની સાથે બેસાડવામાં આવે છે. પછી બ્રાહ્મણ બંને જણ પાસે ચોરીની પૂજા કરાવી બંનેના હાથ મિલાવી ફેરા ફેરવે છે. ત્યાર બાદ છોકરીના બાપ તેને ગાય, ભેંસ વગેરે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કન્યાદાનમાં આપે છે.

બીજે દિવસે જાનને જમાડી છોકરી સાથે વિદાય આપે છે. પછી પોતાનાં સગાંવહાલાં ફળિયાવાળાં વગેરેને જમાડે છે. જતી વખતે તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચાંલ્લો કરે છે. આમ બધું પત્યા બાદ ઘરધણી હિસાબ કરવા બેસે છે. કોઈને ૫૦૦ રૂ. તો કોઈને ૧૦૦૦ રૂ. પણ ખર્ચ થાય છે.

મરણ :—જ્યારે કોઈ માણસ મરી જાય ત્યારે તેને ઠાઠડીમાં બાંધી રડતાં કકળતાં સ્મશાનમાં લઈ જઈ બાળી મૂકે છે. ૯ મા દિવસે તેનાં સૂવાળાં ઉતારે છે અને બારમા દિવસે ઘડા કરે છે. પછી ઘરધણી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બારમાનો ખર્ચ કરે છે. તેમાં પણ લગભગ રૂ. ૫૦૦ જેટલો ખર્ચ થાય છે.

લગ્ન અગર મરણના બારમામાં લગભગ રૂ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી ખર્ચ થાય છે. આ રિવાજ લગભગ બધાને ફરજિયાત થઈ પડયો છે. ગરીબ માણસ પોતાની પાસે એટલા પૈસા ન હોય તો પોતાની જમીન અથવા ઘર કોઈને ત્યાં ગીરો મૂકીને ખર્ચ કરે છે. ગરીબ તો હોય અને ઉપરથી આવા ખર્ચા વારંવાર આવ્યા કરે એટલે તે દિવસે દિવસે ગરીબ બનતો જાય છે.

જો લગ્નમરણના બીજા બધા રીતરિવાજો કરે પરંતુ ફક્ત જમાડવાની પ્રથા બંધ કરે, તો લગભગ રૂ. ૧૦૦ થી ૧૫૦ માં પતી જાય. આ રિવાજ લગભગ બધે જ હોય છે. એ રિવાજ જ્યાં સુધી બંધ નહીં થાય ત્યાં સુધી આપણી પ્રજા સુખી થઈ શકવાની નથી. માટે આ રિવાજો સાદાઈથી પતાવવા જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહેમો

મારા ફળિયાના લોકો દેવ, દેવીઓ, ભૂત, ડાકણ વગેરે વહેમોને માને છે.

મારા ફળિયામાં સંપ સારો છે. હું આવડો મોટો થયો છતાં એક પણ ઝઘડો કોર્ટમાં ગયો હોય એવું મેં જોયું નથી.

ગામતપાસ

ગામમાં કુલ વસ્તી ૨૫૦૦ માણસોની છે.

ગામની કુલ જમીન લગભગ ૪૦૦૦ એકર છે. તેમાંથી ખેતી લાયક ⅓ ભાગની છે અને બાકીની પડતર જમીન છે.

મારા ગામમાં મુખ્ય કોમ બારૈયા લોકોની છે. તે બધા ખેતી જ કરતા હોય છે. આ ઉપરાંત વણકરો, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, વગેરે છે તે પણ ખેતી જ કરે છે. વાણિયા લોકો વેપાર કરે છે.

મારા ગામની જમીનનો પ્રકાર ગોરાડુ, રેતાળ અને કાંપવાળી છે.

મારા ગામની સીમા :— પૂર્વમાં મહીસાગર નદી, દક્ષિણમાં આમરોલ, નૈર્ઋત્યમાં આંકલાવ, પશ્ચિમમાં અંબલી, વાયવ્યમાં ભેટાસી અને ઉત્તરમાં ભાણપુરા આવેલું છે.

મારા ગામમાં કોતરોને કારણે વાહનવ્યવહારની કોઈ પણ જાતની સગવડ નથી.

મારા ગામમાં બે ચોરા, બે મંદિર (એક મહાદેવજીનું) અને એક નિશાળ એમ કુલ પાંચ જાહેર સ્થાનો છે.

મારા ગામની સફાઈવ્યવસ્થા સાધારણ છે.

મારા ગામનો મુખ્ય પાક બાજરી, તુવેર, કોદરા વગેરે છે. તમાકુ પણ ખૂબ પાકે છે:

મુખ્ય આયાત નિકાસ

આયાત :— ઘઉં, ડાંગર, ગોળ, ખાંડ, ચા, કેરોસીન વગેરે.

નિકાસ :— તમાકુ દર વર્ષે અડધા લાખ ઉપર રૂપિયાની વેચાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૦

ઉપસંહાર

અમારા વિદ્યાલયમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે જોતાં સમજાશે કે તેની દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીના જીવનઘડતરની છે; અને અમારો પ્રયત્ન હંમેશ તે રહ્યો છે. એ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શાળામાં ઉદ્યોગ દાખલ કર્યો એટલે ઔદ્યોગિક શાળા થતી નથી. શાળામાં ઉદ્યોગ કરાવવો એટલે કેવળ મહેનત કરાવવાની નથી, પણ ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવાની છે.

આ વાત જ્યાં સુધી ન સમજાય ત્યાં સુધી નયી તાલીમ સફળ નહીં થાય.

સરકાર પાયાની કેળવણી સાર્વત્રિક કરવા માગે છે ત્યારે આ દૃષ્ટિ રાખીને યોજના કરશે તો તેનો હેતુ સિદ્ધ થશે. એમાં શિક્ષકનું જીવન તેની આવડત કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનું છે. એટલે એવા શિક્ષકો તૈયાર થાય એ પ્રથમ જોવાની જરૂર રહેશે. વાલીઓનો સહકાર પણ તેમાં આવશ્યક છે. તે બન્નેનો સંગમ થશે તો કેળવણીનું ગાડું નવા ચીલે બરાબર આગળ વધશે એમાં શંકા નથી. વહેવારમાં તે કરી બતાવવાની પ્રજાકીય સરકાર, શિક્ષક અને વાલી સૌની ફરજ છે.

આ પ્રકારની તાલીમ આપીને આપણે જે સાધવા માગીએ છીએ તેના કેટલાક અગત્યના મુદ્દા સારરૂપે નીચે આપ્યા છે. સર્વાંગી કેળવણીમાં તે બધી બાબતો મહત્ત્વની છે. તેમાંથી એકેની ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી.

નયી તાલીમની નેમ

૧. સમાજોપયોગી શ્રમ કરનારને પ્રતિષ્ઠા આપવી.

૨. ઊંચનીચના ભેદો દૂર કરવા અને કોઈ પણ સ્વરૂપની અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરવો.

 CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. ઉદ્યોગ અને શિક્ષણને એકરસ બનાવવું.

૪. ઉદ્યોગમાંથી શાળાનું સ્વાવલંબન સધાય અને કેળવણી વ્યાપક બને એવી દૃષ્ટિ રાખવી.

૫. તહેવારોની ઉજવણી જીવનપોષક સંસ્કારો આપવાની દૃષ્ટિથી કરવી.

૬. સ્વાવલંબી સમાજરચનામાં ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ પાયાની ચીજો છે, એટલે એના સંસ્કાર જીવનમાં ઉતારવા.

૭. જીવનની દરેક ક્રિયા જ્ઞાનપૂર્વક કરવાની ટેવ પાડવી.

૮. આચાર અને વિચાર એક દિશામાં રાખવા અને એ બે વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરવું.

૯. નીતિ અને ચારિત્ર્યના પાયા પર કેળવણી ગોઠવવી.

૧૦. વ્યસનો નુકસાનકારક છે, માટે તેનો ત્યાગ કરાવવો.

૧૧. સમાજપોષક જીવન જીવવામાં સહાયભૂત થાય એવું ભણતર આપવું.

૧૨. મનુષ્યમાં પડેલા માણસાઈના ગુણો ખીલવવા.

ઈશ્વર આપણને આ બધું કરી બતાવવાની શક્તિ આપો, જેથી વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેની ઉન્નતિ થાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ નં. ૧

અનુબંધ શિક્ષણની નોંધ

શ્રેણી પાંચમી

પ્રવૃત્તિ કે પ્રસંગ	સમવાય
	માતૃભાષા
વર્ગસફાઈ	પાઠ – આપણાં અગ્રગણ્ય સહવાસીઓ
ખેતીકામ	પાઠ – કુદરતનું હળ
	પાઠ – અવલોકન ટેવ
	પાઠ – વાડીમાંનો ચરુ
૧૫મી ઑગસ્ટ	કાવ્ય – આ દિવ્ય અમારો દેશ
	લેખન – આઝાદી દિનની ઉજવણી વિષે પત્ર
ગ્રામસફાઈ	પાઠ – ગામડું એટલે ઉકરડો
ગણેશચતુર્થી	પાઠ – ગણેશચતુર્થી
પ્રાર્થના	વિદ્યામંદિરની પ્રાર્થનાના શ્લોકોની સમજૂતી
વિદ્યાલયમાં આગમન	વિદ્યાલય વિષે માહિતી આપતો પિતાજી પર પત્ર
બીજી ઑક્ટોબર	બીજી ઑક્ટોબરની ઉજવણી વિષે નિબંધ
પ્રવાસ	પ્રવાસનો હેવાલ
દિવાળી	દિવાળી વિષે નિબંધ
પ્રદર્શન	પ્રદર્શનનો હેવાલ
વનભોજન	વનભોજનનો હેવાલ
વાર્ષિક કામ	વાર્ષિક હેવાલ
	ગણિત
ખેતીકામ	ચોરસ, લંબચોરસ અને કાટખૂણાનો ખ્યાલ
	ક્ષેત્રફળ શોધવું – એકર, ગૂંઠા, વીઘાં
	ખેતરનો નકશો પ્રમાણ-માપથી દોરવો
ઉદ્યોગ	સરેરાશ (સરાસરી કાંતેલા તાર)
	સપ્રમાણ (વપરાયેલા કપાસમાં કપાસિયાનું પ્રમાણ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિજ્ઞાન

આકાશદર્શન	તારાઓ, ગ્રહો અને આકાશગંગા

ભૂગોળ

વરસાદ અને ખેતી	મુંબઈ રાજ્યનો વરસાદ, પાક
ઋતુઓનું અવલોકન	ઋતુઓ અને કુદરતમાં ફેરફારો
પડછાયા	પડછાયાનું અવલોકન

કાંતણ – ઉદ્યોગ – વિજ્ઞાન

ઉદ્યોગ	કપાસને જરૂરી જમીન તથા આબોહવા
	જુદી જુદી જાતના કપાસની ઓળખ તથા ગુણવત્તા
	ઘર્ષણના નિયમો
	પટા અને ચક્રના સિદ્ધાંતો
	ઉચ્ચાલનનો સિદ્ધાંત
	ઘડિયાળના કાંટાની ગતિ અને ઘડિયાળના કાંટાથી વિરુદ્ધ ગતિ
	કપાસ સફાઈ, લોઢાઈ, પૂણી બનાવવી તથા કાંતણની ક્રિયાઓ તથા તેને માટે વપરાતાં સાધનોની વૈજ્ઞાનિક ચર્ચા
	અમુક સૂતર માટે કેટલો કપાસ જોઈશે ?

શ્રેણી છઠ્ઠી

માતૃભાષા

બુદ્ધ પરિનિર્વાણ તિથિ	અંગુલિમાલ લૂંટારો
ચાલુ બનાવો	કાવ્ય – યુદ્ધનું ગૌરવ આટલું ?
ગ્રામસફાઈ	પાઠ – આદર્શ ગામ
ગાંધીજયંતી	પાઠ – ઈબ્રાહીમ કાકા (ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમો-માંનો એક હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા)
દિવાળી	પાઠ – દિવાળી
આકાશદર્શન	પાઠ – તારાઓનું સખ્ય
વરસાદ	નિબંધ – વર્ષાનું વર્ણન
માસિક કામ	માસિક અહેવાલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫મી ઑગસ્ટ	રાષ્ટ્રધ્વજ વિષે નિબંધ (છાપાના તંત્રીને ૧૫મી ઑગસ્ટની ઉજવણીનો હેવાલ લખી મોકલવો
ગાંધીજયંતી	હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા વિષે સંવાદ, ખાદી કે મિલનું કાપડ વિષે સંવાદ, ખાદીની ટોપીની આત્મકથા
દિવાળી	દિવાળી વિષે નિબંધ
સરદાર પટેલની સંવત્સરી	સરદાર પટેલનું જીવનચરિત્ર
ઉત્તરાયણ	પતંગની આત્મકથા
સર્વોદય મેળો	વર્તમાનપત્રના તંત્રીને સર્વોદય મેળા અંગે પત્ર
રામનવમી	રામચંદ્રજીના જીવનપ્રસંગો સભામાં કહેવા તથા અંક તૈયાર કરવો
પૂ. ગાંધીજીની નિર્વાણ તિથિ	પૂ. ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો સભામાં કહેવા તથા ગાંધી-અંક તૈયાર કરવો
હોળી	નિબંધ – હોળી
વાર્ષિક કામ	વાર્ષિક હેવાલ

ગણિત

ઉદ્યોગ	સ્તંભ આલેખો, શતમાન (ઘટના ટકા)
વરસાદ	સ્તંભ આલેખો
ખેતીકામ	નફોતોટો
ચાલુ બનાવો દશાંશ ચલણ	દશાંશ અપૂર્ણાંક
ટપાલ ઑફિસની મુલાકાત	તારટપાલ ખાતાની માહિતી

વિજ્ઞાન

ખેતીકામ	જમીન, ખેડ અને ખાતર
વરસાદ	બાષ્પીભવન, ઠારણ, વાદળાં, વરસાદ
સફાઈ	સુખાકારીનાં સાધનોની કાળજી
આકાશદર્શન	ગ્રહો, ગ્રહમંડળ
ગ્રહોનું અવલોકન	ચંદ્રગ્રહણ, સૂર્યગ્રહણ, પૃથ્વીનો આકાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘધનુષ્યનું અવલોકન	પ્રકાશ – સફેદ રંગ સાત રંગોનો બનેલો છે.

ભૂગોળ

ચાલુ બનાવો	ભારતની ભાષાઓ, ભાષાવાર નવાં રાજ્યો, ભારતના ચાલુ રાજકીય વિભાગો, પાડોશી રાજ્યોનો ભૌગોલિક અભ્યાસ
વરસાદ	ભારતનો વાર્ષિક વરસાદ, વરસાદ માપક યંત્રની રચના અને ઉપયોગ, મોસમી પવનો

ઉદ્યોગ – કાંતણ અને વણાટ

ઉદ્યોગ	વ્યક્તિ, કુટુંબ, વર્ગ અને ગામના કાપડની વાર્ષિક જરૂરિયાત
	રેંટિયામાં થયેલા સુધારાનો ઇતિહાસ
	દુનિયાના કપાસ ઉત્પન્ન કરતા દેશોમાં હિંદનું સ્થાન
	ગામડાંના જીવનમાં ગ્રામોદ્યોગોનું સ્થાન
	છેલ્લા બે સૈકામાં ગ્રામોદ્યોગોની પડતીનો ઇતિહાસ
	સૂતરનો કસ કાઢવો
	વણાટના એકમો – વીસી, પુંજમ, કોડી
	સાળના ભાગોનાં નામ તથા દરેકનો ઉપયોગ, ખાદીનું પોત, ખાદીનું ચો. વારમાં માપ, પવાયતની જરૂરિયાત, સૂતરને પલાળવાની જરૂર, કાંજી બનાવવાની રીત, લોઢાઈ, તુનાઈ, કતાઈ અને વણાટ ઉપર આબોહવાની અસર

શ્રેણી સાતમી

માતૃભાષા

આકાશદર્શન	પાઠ – તારાઓ અને પરમાણુઓ
ખેતી	પાઠ – બિયાંની મુસાફરી
આઝાદી દિનની ઉજવણી (ઑગસ્ટ)	પાઠ – હિંદના દાદા મહર્ષિ દાદાભાઈ
	લેખન – ૧ પોતાને ગમતા રાષ્ટ્રવીરનું જીવનચરિત્ર
	૨ ગામમાં ઉજવાયેલા આઝાદી દિનનો હેવાલ છાપાં માટે તૈયાર કરવો (કાલ્પનિક)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પર્યુષણપર્વ	પાઠ – ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર
ગાંધીજયંતી (સપ્ટેમ્બર–ઑક્ટોબર)	ગાંધીજીએ લખેલા નીચેના પાઠ – ૧ સાચની મિત્રાચારી, ૨ એક કરુણાજનક દૃશ્ય ૩ સત્ય એ જ પરમેશ્વર
	કવિતા – વૈષ્ણવજન, નાખુદા
	લેખન – ૧ ગાંધીજયંતીમાં ભાગ લેવા મુખ્ય મહેમાનને આમંત્રણ (પત્ર)
	૨ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ (સંવાદ)
	૩ ગ્રામોદ્યોગ અને ખાદી (નિબંધ)
પ્રવાસ	લેખન – ૧ કાલ્પનિક પ્રવાસવર્ણન
	૨ રેલવે કન્સેશન માટે અરજી
નાતાલ (ડિસેમ્બર)	પાઠ – ભગવાન ઇશુખ્રિસ્ત, ઇશુની બોધકથાઓ, લડવું જ જોઈએ?
ઈદ	પાઠ – મોહની કુરબાની
ગ્રામસફાઈ	લેખન – ગ્રામસફાઈ (નિબંધ)

ગણિત

કાંતણઉદ્યોગ (ચરવડા ચક્રના પરિઘ અને પરિઘ માપવા)	પૂણી સળી તથા લોઢાઈ સળિયાના વ્યાસ અને પરિઘનો સંબંધ શોધવો
પ્રવાસ	પ્રમાણમાપના નકશા દોરવા
ખાદીઉદ્યોગ	
ખેતીઉદ્યોગ	સાદું નામું લખવું

વિજ્ઞાન

કાંતણ-ઉદ્યોગ	નાનાં મોટાં ચક્રોને પટાથી જોડવાથી ગતિમાં વધારો ઘટાડો મેળવી શકાય છે.
	ગતિ આપનાર અને ગતિ લેનાર ચક્રોનો સંબંધ ચરવડાચક્ર પર પ્રયોગ કરીને શોધી કાઢવો ($\frac{\text{ગતિ આપનાર ચક્ર}}{\text{ગતિ લેનાર ચક્ર}}$ = ગતિ લેનાર ચક્રના આંટા)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	વ્યવહારમાં વપરાતાં જુદા જુદા પ્રકારનાં ચક્રોના ઉપયોગની ચર્ચા – તેથી થતો શ્રમનો બચાવ
	દાંતાવાળાં ચક્રોનો ઉપયોગ અને તેથી થતા લાભ
	ઘર્ષણનો સિદ્ધાંત – રેંટિયામાં ઘર્ષણના લાભાલાભ – ઘર્ષણ ઘટાડવાના ઉપાય
વૃક્ષારોપણ ખેતી	વાવેતરની વિવિધ રીતો – બી વાવીને – કલમ કરીને —
ફૂલોનું નિરીક્ષણ	વનસ્પતિમાં પરાગનયનથી વંશાવર્ધન
ઉષ્ણતામાન જોવું	વિવિધ પ્રકારનાં થર્મોમિટર – થર્મોમિટરનો સિદ્ધાંત
ગ્રામસફાઈ	ગામડામાં મળમૂત્ર, કચરો અને વપરાયેલા પાણીના યોગ્ય નિકાલની યોજના – મળ અને કચરામાંથી ખાતર
વનભોજન	ખોરાકની માખી, જંતુઓ વગેરેથી સાચવણી – ખોરાકનાં તત્ત્વોનો કઈ કઈ રીતે બગાડ થાય છે? – સમતોલ આહાર

ઇતિહાસ

ખાદીઉદ્યોગ	આપણો વસ્ત્રવિદ્યા ઉદ્યોગ શી રીતે નાશ પામ્યો? – આપણાં ગામડાંની પાયમાલીની કથા
આઝાદીદિન (ઑગસ્ટ માસ)	હિંદના સામાજિક તેમ જ આર્થિક જીવન પર બ્રિટિશ રાજ્યની અસરો – પરિણામે હિંદનું પહેલું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ (૧૮૫૭)
	હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો જન્મ અને વિકાસ – બંગભંગની લડત
	સ્વરાજની પહેલી વાત કરનાર હિંદના દાદા મહર્ષિ દાદાભાઈ, 'સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે' એ સૂત્રની ઘોષણા કરનાર લોકમાન્ય ટિલક
	દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતની શોધ
	ઉપરોક્ત ઇતિહાસ દ્વારા આઝાદી દિનની ઉજવણી માટે વાતાવરણ તૈયાર કરવું અને આખા માસ દરમિયાન એને ટકાવી રાખવું. દેશની આઝાદી માટે જેમણે બલિદાન આપ્યાં છે એવા મહાપુરુષો પ્રત્યે આદરની લાગણી ઊભી કરવી. આવેલી આઝાદીને ટકાવી રાખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	દેશને આબાદ કરવા માટે દેશ પ્રત્યેની ફરજની ભાવના જાગૃત કરવી.
ગાંધીજયંતી ઉજવણી (સપ્ટેમ્બર–ઑક્ટોબર)	ગાંધીજી અને પહેલું વિશ્વયુદ્ધ, ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ ચાલેલી અસહકાર અને સત્યાગ્રહની ચળવળો
	રૉલેટ ઍક્ટ અને જલિયાંવાળા બાગના બનાવો
	૧૯૨૦–૨૧ની અસહકારની ચળવળ, '૧૯૩૦ની પૂર્ણ સ્વરાજની લડત – દાંડીકૂચ
	ગોળમેજી પરિષદો અને ગાંધીજી, કોમી ચુકાદો અને ગાંધીજીના ઉપવાસ, ગાંધીજીની દોરવણી હેઠળ રચાયેલા કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળો
	બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને ગાંધીજીએ ઉપાડેલી 'કરેંગે યા મરેંગે'ની લડત – '૪૨ની લોકક્રાંતિ
	હિંદની આઝાદી અને ભાગલા – કોમી તોફાનો – તોફાનો શાન્ત કરવાના ગાંધીજીના પ્રયત્ન – એ પ્રયત્નોમાં એમનું બલિદાન
	દેશના નવઘડતર માટે ગાંધીજીએ દેશને આપેલા કાર્યક્રમ – ખાદી-ગ્રામોદ્યોગ, કોમી એકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને નશાબંધી
પ્રજાસત્તાક દિનની ઉજવણી (જાન્યુઆરી)	પ્રજાસત્તાક ભારતનું રાજબંધારણ. ૨૬મી જાન્યુઆરીએ સભા ગોઠવવી. વિદ્યાર્થીઓ સભામાં ભારતની ગુલામી અને આઝાદીની ઇતિહાસ કથા કહે.

ભૂગોળ

૨૧મી જૂન ચોમાસું	પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ અને ઋતુઓ, ભારતમાં જુદે જુદે સ્થળે વરસાદનું પ્રમાણ
ચાલુ બનાવો	ગ્રેટબ્રિટન, ઑસ્ટ્રેલિયા, દ. આફ્રિકા, રશિયા તથા અમેરિકાની ભૌગોલિક માહિતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ નં. ૨

વિદ્યાર્થીની રોજનીશી

૧

વસ્ત્રસ્વાવલંબન

માસ	તારીખ																
	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭

તારીખ														કુલ વજન	આંટી	વજન	નોંધ
૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	૩૦	૩૧				

૨

કાંતણની દૈનિક નોંધ

તારીખ	પૂણી				કાંત્યું				સૂતર સિલક			કાંતણ સમય		આંટી વજન			કાંતણ ઇતર કામ		નોંધ
	સવાર	તોલા	સાંજે	તોલા	સવાર	તોલા	સાંજે	તોલા	આંટી	વજન	તાર	સવાર	સાંજે	તોલા	આંટી	આંક	સમય	વિગત	

૩

વણાટની દૈનિક નોંધ

તારીખ	સમય		કામની વિગત	કામનું માપ			તાકા નંબર	વણાટ ઇતર કામ		નોંધ
	સવાર	સાંજે		સવાર	સાંજે			સમય	વિગત	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

સૂતરનું સ્ટૉક પત્રક

તારીખ	શિલક આંટી	નવી લીધી	વાપરી આંટી	બાકી શિલક આંટી	તાકા નંબર	નોંધ

૫

સમૂહજીવનની દૈનિક નોંધ

તારીખ	સફાઈ કામ		ખેતી બાગકામ		ઘરકામમાં મદદ		રમતગમત	
	વિગત	સમય	વિગત	સમય	વિગત	સમય	વિગત	સમય

૬

ખેતીની અવલોકન નોંધ

તારીખ	કામ કરનારની સંખ્યા	કામના કલાક	કામની વિગત	અવલોકન નોંધ

૭

કાંતણ ઘટનું પત્રક

માસ	શિલક પૂણી		નવી પૂણી		કુલ પૂણી		વધેલી પૂણી		વાપરેલી પૂણી		સૂતર		ઘટ		ઘટના ટકા	નોંધ
	તોલા	આની	તોલા	આની	તોલા	આની	તોલા	આની	તોલા	આની	તોલા	આની	તોલા	આની		

૮

ઉદ્યોગનું માસિક તારણ

માસ	આંટી નંગ	વજન		સરેરાશ આંક	કાંતણ કલાક	સરેરાશ ગતિ	આદર્શ ગતિ	ફરજના ટકા	કાંતણ ઉતાર કામ	વણાટ કલાક	વણાટ ચો. ફૂટ	વણાટનો પ્રકાર	વણાટ ઝડપ		વણાટ ઉતાર કામ	નોંધ
		તોલા	આંટી										ફૂટ	ઇંચ		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૈનિક નોંધ પરથી માસિક તારણ

૯

સમૂહજીવનની દૈનિક નોંધનું તારણ

માસ	સફાઈ કામ કલાક	ઘર કામમાં મદદ કલાક	ખેતી કલાક	વસ્ત્ર સ્વાવલંબનની કાંતણ	સ્વાવલંબનની કામગીરી	કામગીરીનાં કલાક	નોંધ

૧૦

સમૂહજીવન

તારીખ	ઉત્સવોમાં ભાગ	જવાબદારીનાં સ્થાન	પ્રવાસ પર્યટન	ગ્રામસેવામાં કામ

૧૧

ગુણવિકાસ

માસ		શાન્તિ–સ્થિરતા	નિયમિતતા	જવાબદારી	સહકાર	સ્વચ્છતા સુઘડતા	વિનયીપણું નમ્રતા	વ્યસન	આળસોમાં ઉદ્યમ	નોંધ

૧૨

શારીરિક વિકાસ

માસ	રમતો રમ્યા		વ્યાયામના દાવ		રમતગમતમાં હાજર દિવસ	વિશેષ સંખ્યા	વજન	માંદગી	દિવસ	નોંધ
	દેશી નામ	નવી નામ	વિગત	સંખ્યા			રતલ	વિગત		ઊંચાઈ, છાતીનું માપ વગેરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩

સ્વાધ્યાય

માસ	પુસ્તક વાંચ્યાં	લેખન લખ્યાં	પાન વાંચ્યાં	નકશા બનાવ્યા	કાવ્ય કંઠે કર્યાં	લીટીઓ કંઠે કરી	ગણિત સ્વાધ્યાય	ગદ્યની લીંટી કંઠે	પદ્યની લીંટી કંઠે	હાજર દિવસ	નોંધ

૧૪

સાપ્તાહિક કસોટીની નોંધ

માસ	માતૃભાષા વ્યાકરણ	માતૃભાષા ગદ્યપદ્ય	ગણિત	નામું	ભૂમિતિ	ઇતિહાસ	ભૂગોળ	વિજ્ઞાન	રાષ્ટ્રભાષા	નિબંધ લેખન				વાંચન		નોંધ
										૧	૨	૩	૪	માતૃભાષા	રાષ્ટ્રભાષા	

૧૫

પુસ્તકાલયનો અભ્યાસ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	કુલ પાન	વાંચ્યાં પાન	લેખક	નોંધ	પૂરા કર્યા તારીખ

૧૬

તાકાની યોજના

અ. નં.	વિગત	અંદાજ	ખરેખરું
૧.	શું વણવું છે ?		
૨.	તૈયાર તાકાની લંબાઈ – ફૂટ		
૩.	તૈયાર તાકાનો પનો – ઈંચ		
૪.	કેટલો લાંબો તાણો નાખશો ? – ફૂટ		
૫.	કયા નંબર અને પનાની ફણી વાપરશો – ?		
૬.	તાણાના સૂતરનો સરેરાશ આંક		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. કેટલી વીસીનો તાણો નાખશો?
૮. તાણા માટે સૂતર – વજન
૯. વાણા માટે સૂતર – વજન
૧૦. વાણાના સૂતરનો સરેરાશ આંક
૧૧. સૂતર ઉકેલવાના કલાક
૧૨. તાણો નાખવાના ,,
૧૩. તાણા સફાઈના ,,
૧૪. તાર સારવાના ,,
૧૫. તાકો ચઢાવવાના ,,
૧૬. વણવું
૧૭. તાકા સફાઈ
૧૮. તાકો ધોવો
૧૯. કુલ કલાક

૧૭

વણાટનું સર્જન પત્રક

વિગત	તાકો ૧	૨	૩	૪
૧. તાકો શરૂ કર્યા તારીખ				
૨. કુલ સૂતર લીધું — વજન				
૩. સરેરાશ આંક				
૪. સૂતર વધ્યું — વજન				
૫. સૂતર વાપર્યું — ,,				
૬. કોરા તાકાનું — ,,				
૭. ધોયેલા તાકાનું — ,,				
૮. ઘટ — ,,				
૯. ઘટના ટકા (વપરાયેલા સૂતર પર)				
૧૦. તાણાની લંબાઈ-ફૂટ				
૧૧. કોરા તાકાની લંબાઈ-ફૂટ				
૧૨. ધોયેલા તાકાની લંબાઈ-ફૂટ				
૧૩. ફણીનો પનો — ઇંચ				
૧૪. ધોયેલા તાકાનો પનો-ઇંચ				

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫. તાકાનો કુલ ચો. ફૂટ
૧૬. પોતાના ભાગના ચો. ફૂટ
૧૭. બગાડ કપાત ચો. ફૂટ
૧૮. વણાટનો પ્રકાર
૧૯. સૂતર ઉકેલવું કલાક
૨૦. તાણો નાખવો ,,
૨૧. તાણા સફાઈ ,,
૨૨. પવાયત ,,
૨૩. તાર સારવાર ,,
૨૪. તાકો ચઢાવવો ,,
૨૫. વણ્યું ,,
૨૬. તાકા સફાઈ ,,
૨૭. તાકો ધોવો ,,
૨૮. પોતાના કુલ ,,
૨૯. મદદ લીધી ,,
૩૦. ટુકડીના કુલ ,,
૩૧. ટુકડીની સરેરાશ ગતિ (ઇંચ)
૩૨. વીસી
૩૩. વાર
૩૪. કુલ વીસી
૩૫. વણકરીના દર
૩૬. કુલ વણકરી
૩૭. બગાડ, કપાત-કિંમત
૩૮. ચોખ્ખી વણકરી
૩૯. ટુકડીની એક કલાકની સરેરાશ કમાણી
૪૦. સૂતરનો ભાવ
૪૧. સૂતરની મૂલ કિંમત
૪૨. પવાયતનું ખર્ચ
૪૩. તાકાની પડતર કિંમત
૪૪. વાર અગર નંગનો ભાવ
૪૫. તાકો તૈયાર થયા તારીખ
૪૬. નોંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિશિષ્ટ નં. ૩

વિદ્યાર્થીઓમાં પરિવર્તન

ઓચાસણના વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની રોજનીશી રાખે છે, એમાંથી તે દર વર્ષે તેનું તારણ કાઢે છે. બે વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે બે વર્ષનું અને ત્રણ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે ત્રણ વર્ષનું નિવેદન તૈયાર કરે છે. તેમાં નીચેના મુદ્દાઓ સંબંધમાં જે કાર્ય કર્યું હોય છે તેની માહિતી આંકડાઓ અને નકશાઓ સાથે વિગતથી આપે છે.

૧. ખાદીવિદ્યા
૨. ખેતીવિદ્યા
૩. સ્વાવલંબન અને ઘરમાં મદદ
૪. રમતગમત
૫. શરીરવિકાસ
૬. પ્રવાસપર્યટન
૭. રસોઈવિદ્યા
૮. સફાઈવિદ્યા
૯. ગ્રામસેવા
૧૦. ઉત્સવ ઉજવણી
૧૧. શ્રમયજ્ઞ
૧૨. પુસ્તકાલય, વાંચનાલયનો અભ્યાસ
૧૩. આકાશદર્શન
૧૪. સુટેવો અને સુનિશ્ચયો
૧૫. મહાપુરુષોનો પરિચય.

દરેક વિદ્યાર્થી આવો હેવાલ તૈયાર કરે છે, ત્યારે તેની સમક્ષ વિદ્યાલયનો આખો અભ્યાસકાળ ખડો થાય છે અને પોતે કેવો હતો, કેવા વિચારો કરતો હતો અને આજે કેવો થયો તેનો ખ્યાલ આવે છે અને તેની નોંધ કરે છે. તેના નમૂના તરીકે એવા બે વિદ્યાર્થીઓની નોંધ અહીં ઉતારી છે:

(૧)

હું અહીં આવ્યો ત્યારે મારામાં નીચેની કુટેવો હતી: ગાળ બોલતો, ચા,-બીડી પીતો, કચરો ગમે ત્યાં ફેંકતો, ગમે ત્યાં થૂંકતો, ઝાડો પેશાબ ગમે ત્યાં કરતો, સૂરજ ઊગે ત્યાં સુધી સૂઈ રહેતો, ચોરી પણ કોઈ કોઈ વાર કરતો અને કોઈની ચીજ પૂછ્યા વિના પણ લેતો.

ઉપરની કુટેવોમાંથી ૮૦ ટકા જેટલી સુધરી ગઈ છે. અહીં આવ્યા બાદ મારામાં નીચેની સારી ટેવો પડી: નિયમિત વહેલા ઊઠવું, નિયમિત કામ કરવું, વ્યસનોથી દૂર રહેવું, ચોરી કરવી જ નહીં, કોઈને પૂછીને જ તેની વસ્તુ લેવી, સ્વચ્છતા રાખવી વગેરે. આ સારી ટેવો મારામાં ચાલુ રહેશે એવી આશા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાલયમાં આવતા પહેલાં મારા મનમાં એવા વિચારો આવતા હતા કે વિદ્યાલયમાં જઈને મજા કરીશું વગેરે. પણ અહીં આવ્યો ત્યારે સીધા જાજરૂ – મુતરડી – ચોગાન સફાઈ, દળવાનું વગેરે કામો સોંપ્યાં. પણ તે શીખવાનાં મળ્યાં તેનો આજે આનંદ આવે છે. પહેલાં હું એમ માનતો હતો કે, દળવાનું તો બહેનોનું જ કામ અને જાજરૂ સફાઈ વગેરે હરિજનોનું કામ. એ કોણ કરે? પણ ધીરે ધીરે એનું મહત્ત્વ સમજાયું, ત્યાર પછી તે કરવામાં ખૂબ આનંદ આવતો; અને બધાં કામ ગમી ગયાં છે.

(૨)

હું અહીં આવ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે કુટેવો હતી :

૧. હું અભ્યાસ વ્યવસ્થિત રીતે કરતો નહીં.
૨. જ્યારે મારી પાસે પૈસા આવે ત્યારે તરત જ વાપરી નાખતો.
૩. જૂઠું તો ખૂબ જ બોલતો.
૪. બોલવાની ભાષા મારી ખૂબ જ ખરાબ હતી.
૫. બજારુ ચીજ ખાવાની ખૂબ ટેવ હતી.
૬. સવારમાં વહેલા ઊઠવાની ટેવ ન હતી.
૭. મારી માતાને દરેક જાતના હુકમો કરતો.
૮. કંઈક વસ્તુ જોઈતી હોય તો આડાઈ કરતો.

આ મારી ટેવોમાં ૭૦% જેટલો ફેરફાર થયો છે.

હું નીચેની ટેવો પાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું :

૧. બોલવાની ભાષા સુધારવી.
૨. માતાજીને સવારે પગે લાગવું.
૩. મોટા માણસોને માન આપવું.
૪. દરરોજ ઘરનો ચોક સાફ કરવો.
૫. હવે હું ઘરકામમાં મદદ કરું છું.

આ દરેક ટેવો હું અહીંથી છૂટીશ ત્યાર પછી છે એના કરતાં સરસ દીપાવીશ.

અહીં આવતા પહેલાંના મારા વિચારો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. અહીં આવ્યો ત્યારે મોટામાં મોટી બીક એ હતી કે જાજરાં સાફ કરાવશે? દળાવશે? મુતરડી સાફ કરાવશે? વગેરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી જ્યારે મારું નામ અહીં દાખલ કરાવવાનું થયું ત્યારે મને ઘણા માણસો અને મારાં માતાજી કહેતાં કે તારે ત્યાં જાજરૂ, મુતરડી સફાઈ કરવી પડશે. પરંતુ હું જરા પણ ડર્યો નહિ અને મેં હિંમત રાખીને કહ્યું કે જેમ થવાનું હશે તેમ થશે, પરંતુ હું તો ત્યાં જ ભણવા જવાનો. પછી હું અહીં ભણવા આવ્યો. શરૂઆતમાં તો મને સહેજ અઘરું લાગ્યું અને બપોરે નિશાળે આવતાં ઉનાળાનો તાપ સહન કરવો મુશ્કેલ પડતો. તેથી મને અહીંથી નામ પાછું કઢાવી જવાનો વિચાર થયો, પરંતુ મારા મિત્રોએ મને સમજાવ્યો અને હું અહીં રહ્યો. પછી મને અઘરું લાગ્યું નહીં.

GURUKULA KANGRI LIBRARY HARDWAR

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આચાર્ય ગિદવાણી સ્મારક ગ્રંથમાળાનાં

અન્ય પુસ્તકો*

તિમિરમાં પ્રભા (બીજી આવૃત્તિ) ૧—૮—૦

વેશાન્તરકાર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા. ટૉલ્સ્ટૉય કૃત The Light Shines in the Darkness નામના નાટકનું વેશાન્તર.

*

આબાદ હિંદુસ્તાન! સંપા० ગોપાળદાસ પટેલ

હિંદના પરમ મિત્ર ડિગ્બીના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક Prosperous British India! નું સારદોહન.

*

હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ સંપા० ગોપાળદાસ પટેલ

મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજીના Poverty and Un-British Rule in India નામના પુસ્તકનું સારદોહન. સાથે મહર્ષિ દાદાભાઈનું ટૂંક જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

*

મારું ગામડું (બીજી આવૃત્તિ) લે० બબલભાઈ મહેતા ૧—૪—૦

ગામડાંના પોતાના વસવાટ દરમિયાન થયેલા કડવા-મીઠા અનુભવોનો ચિતાર તથા ગ્રામજીવનને સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નોની છણાવટ આમાં કરેલી છે.

*

યંત્રની મર્યાદા (બીજી આવૃત્તિ) લે० નરહરિભાઈ પરીખ ૧—૦—૦

યંત્રના ઉપયોગમાં લાભ ગેરલાભ શા છે તે વિચારી તેની મર્યાદા નક્કી કરવાનો આમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

*

---

* જેની કિંમત લખી નથી તે પુસ્તકો હાલ મળતાં નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વરાજ્યશાસ્ત્ર (વિનોબા ભાવે કૃત) ૦–૮–૦

અનુ૦ પાંડુરંગ દેશપાંડે. ગાંધીજીની રાજકીય ફિલસૂફી શાસ્ત્રીય ઢબે રજૂ કરવાનો આમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

*

લોકશાહી (જાવડેકર કૃત) ૨–૦–૦

અનુ૦ પાંડુરંગ દેશપાંડે. લોકશાહીની ઉત્પત્તિ અને પ્રચાર, તેનું રાજતંત્ર વગેરે વિષયોની વિશદ છણાવટ આમાં કરવામાં આવી છે.

*

ખેડૂતપોથી સંપા૦ વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી અને નગીનભાઈ શેઠ (ફરી છપાય છે)

ખેતી અને ઢોરઉછેર, ગામડાંનું આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા વગેરેને લગતી ઉપયોગી માહિતી આમાં આપવામાં આવી છે.

*

જીવન દ્વારા શિક્ષણ લે૦ શિવાભાઈ ગો૦ પટેલ ૧–૮–૦

પાયાની કેળવણી તથા કેળવણી વિષેના અનેક મુદ્દા રજૂ કરીને, તેના ઉકેલની દિશા નક્કર અનુભવને આધારે આમાં સૂચવવામાં આવી છે.

*

હિંદનું પ્રજાકીય અર્થશાસ્ત્ર (બીજી આવૃત્તિ) લે૦ વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી ૨–૪–૦

હિંદના વિવિધ આર્થિક પ્રશ્નોની આમાં માહિતી આપવામાં આવી છે અને ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

નવજીવન કાર્યાલય

અમદાવાદ–૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय,

हरिद्वार

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित है । इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर दस नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का अर्थदण्ड आप को लगाया जायेगा ।

५०००.११.१४ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय, गुरुकुल कांगड़ी, हरिद्वार
७७ग / ५६
३२०५४०

Date	No.	Date	No.

...ालय, गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar